

КУТУБХОНА ВА ЁШ КИТОБХОН

АМАЛИЙ ҚУЛЛАНМА

ТОШКЕНТ «УЎҚИТУВЧИ» 1992

ТАҲРИР ҲАИЪАТИ:

*М. Д. Афанасьев, И. К. Арст, И. И. Ганицкая,
Ю. В. Просалкова, М. Д. Смородинская*

ТУЗУВЧИЛАР:

Ю. В. Просалкова, Х. Д. Хамрақулова

Муаллифлар:

*А. С. Адаменко, Л. А. Балашова, Л. В. Жукова, А. Г. Куликова,
И. И. Лавринович, А. И. Лебедева, Н. В. Леонтьева, О. И. Левина,
Н. Б. Медведева, Л. П. Потоцкая, Ю. В. Просалкова, И. И. Тихомирова,
И. И. Фролова, Н. Н. Чигарова.*

ТАҚРИЗЧИЛАР:

*РСФСР давлат республика болалар кутубхонаси
Н. В. Бубекина (К. Д. Ушинский номли давлат илмий педагогика ку-
тубхонаси)*

А $\frac{445000000-86}{353(04)-92}$ 60—92

© Издательство «Книжная палата» 1987 г.
© Узбек тилига таржима, «Ўқитувчи» 1992 й.

ISBN 5—645—0180—5

Сўз боши

Мактабдан ташқари тарбиянинг умумдавлат системасида болалар кутубхоналари муҳим ўрин тутди. «СССРда кутубхоналар иши тўғрисида Низом»да улар «китобга қизиқишни ортириш... ўсиб келаётган ёш авлодда юксак ахлоқ, меҳнатсеварлик, билимга интилиш, фаол ҳаётий позицияни эгаллашни қарор топтиришлари керак»¹ деб таъкидланади. Бу вазифаларни ҳаётда амалга оширишнинг муҳим шarti — кутубхоналар ишининг мазмуни ва методини доимо такомиллаштиришдан иборат.

Мазкур қўлланмада марказлаштирилган кутубхоналар системаси (МКС) да кутубхонанинг китобхон-болалар билан қилдиган ишларининг асосий йўналишлари очиб берилади. Тузувчилар тавсияномани ишлаб чиқишда тарбия жараёнининг узлуксизлик, изчиллик принципига асосландилар, ёш китобхонларнинг ёши ва ўзига хос хусусиятларининг тобора ўсишда олға боришларини ҳисобга олдилар. Улар мамлакатдаги илғор болалар кутубхоналарининг тажрибаларига, бутуниттифоқ ва республикаларда олиб борилган тадқиқотларнинг натижаларига таяндилар: «Унча катта бўлмаган шаҳарлар ҳаётида китоб ва ўқиш», «Кутубхонада китобхон-болалар ва ўспиринлар ўртасида адабиётлар тарғиботини уюштиришнинг шакл ва усуллари самарадорлигини ошириш» (В. И. Ленин номли СССР Давлат кутубхонаси), «Болаларнинг ўқишига табақалаштирилган ҳолда раҳбарлик қилиш» (Н. К. Крупская номли Ленинград давлат маданият олийгоҳи). «Ўспиринлар ўқиши ва кутубхона» (Эстония ССР республика давлат болалар ва ўсмирлар кутубхонаси), 1—8-синф ўқувчиларига хизмат кўрсатишда болалар ва мактаб кутубхоналарининг биргаликдаги ишларининг асосий йўналишлари ва принциплари» (В. И. Ленин номли СССР Давлат кутубхонаси) ва бошқалар. Методик қўлланма В. И. Ленин номли СССР Давлат кутубхонасининг нашрлари, мамлакатнинг етакчи кутубхоналари ва мутахассисларининг асарларида баён қилинган тавсияномаларни умумлаштиради ва мунтазамлаштиради.

Мазкур қўлланмадаги тавсияномаларни МКСда болалар

¹ Ведомости Верх. Совета СССР. 1984, 12-сон, 173-бет.

Ўртасида кутубхона ишини ташкил қилишнинг бошланғич асоси сифатида қараш лозим. Кутубхоначининг вазифаси — болаларга кутубхона-библиография хизмати кўрсатишни такомиллаштириш, мажуд шароитни ҳисобга олгани ҳолда уларни ижодий ривожлантириш, ишларнинг самарадорлигини доимо ўрганиб боришдир.

Қўлланмани яратишда В. И. Ленин номли СССР давлат кутубхонаси, Н. К. Крупская номли Ленинград давлат маданият олийгоҳи, Москва давлат маданият олийгоҳи Тамбов филиалининг ходимлари иштирок этдилар.

Муҳарририят ҳайъати қўлланманинг айрим бобларини муҳокама этишда қатнашган барча мутахассислар, шунингдек унинг тақризчилари — РСФСР республика давлат болалар кутубхонаси жамоаси ва К. Д. Ушинский номли давлат илмий педагогика кутубхонаси директори Н. В. Бубекинага ташаккур изҳор қилади.

Болаларга кутубхона хизматини ташкил қилиш

Болаларга хизмат кўрсатувчи кутубхоналар мамлакат умум-давлат ягона системасининг бўғини ҳисобланади.

Ҳозирги пайтда болаларга Маданият вазирлиги системасидаги кутубхоналар, Халқ таълими вазирлиги системасидаги мактаб кутубхоналари¹, қасаба уюшмаларининг кутубхоналари ва бошқалар хизмат қилади.

Маданият вазирлигига қарашли кутубхоналар тармоғини иттифоқдош жумҳуриятларнинг жумҳурият болалар кутубхоналари; вилоят, ўлка, жумҳурият (АССР) болалар кутубхоналари, катталар ва болалар кутубхоналарини бирлаштирган марказлаштирилган кутубхоналар системаси, мустақил марказлаштирилган болалар кутубхоналари системаси ташкил қилади.

Иттифоқдош жумҳуриятларнинг жумҳурият давлат болалар кутубхоналари, вилоят, ўлка, жумҳурият (АССР) болалар кутубхоналари китобхоналарга кенг табақалаштирилган хизмат кўрсатиш тузилиши ва анчагина универсал ҳажмдаги китоб фондига эга бўлган йирик муассасалардир. Улар кутубхонада болалар билан ишлаш масаласи бўйича, уларни қандай идораларга тегишлилигидан қатъи назар барча минтақадаги кутубхоналар учун илмий-методик ва мувофиқлаштирувчи марказ ҳисобланади. Уларнинг фаолияти устав асосида аниқ белгиланади.

МКС «Давлатга қарашли оммавий кутубхоналарни марказлаштириш тўғрисидаги Низом² асосида ташкил қилинади ва ишлайди. Болаларга кутубхона хизматини кўрсатувчи икки хил МКС мавжуд.

Минтақа болалар учун кутубхона бўлинмалари тармоғини биргаликда марказлаштиришда қуйидаги бўғинлар бўлади.

1) Марказий шаҳар (ноҳия) кутубхонаси (бутлаш ва адабиётларга ишлов бериш, ягона фонд ва ундан фойдаланишни ташкил қилиш ҳамда КА, методик ва библиография ишлари

¹ Мазкур қўлланмада мактаб кутубхоналарининг болаларга хизмат кўрсатишдаги вазифа ва хизматлари кўриб чиқилмайди.

² Руководящие материалы по библиотечному делу. Маълумотнома / Маданият вазирлиги, В. В. Серова таҳрири остида. М., 1982, 112—116-бетлар.

бўлимларида МКСда болаларга тегишли кутубхона хизматини таъминловчи мутахассислар бўлади);

2) марказий шаҳар (ноҳия) болалар кутубхонасини (фақат китобхоналарга хизмат кўрсатувчи бўлимлари бўлади);

3) болалар учун филиал-кутубхоналар;

4) катталар учун филиал-кутубхоналар (ўз таркибида болалар бўлими борлари ҳам, йўқлари ҳам бўлади).

Марказлаштирилган мустақил болалар кутубхоналари системаси қуйидаги тузилишга эга:

1) марказий шаҳар болалар кутубхонаси;

2) болалар учун филиал-кутубхоналар.

Марказлаштириш тўғрисидаги Низом ва бошқа ҳужжатларга кўра марказлаштирилган системага кириб фаолияти аниқ белгиланган (бўйсундирилган) МКС, болалар кутубхоналари амалдаги ўз номларини сақлаб қолган ҳолда ёнига МКС номини ҳам қўшадилар.³ Масалан: Череповец МКСга қарашли марказий шаҳар болалар кутубхонаси. Череповец МКСга қарашли 2-болалар филиал-кутубхонаси. Минтақада болалар билан ишлашга доир марказий кутубхона вазифасини бажарувчи муассасанинг бўлишлиги, бу болалар кутубхонасининг тармоқ бирлиги сифатида сақлаб қолиш зарурати билан боғлиқдир.

Бироқ баъзи бир иттифоқдош жумҳуриятларда марказий болалар кутубхоналари ихтисослаштирилган филиал-кутубхоналарга айлантириб юборилган эди. Натижада улар марказий кутубхона вазифасини бажариш имкониятидан маҳрум бўлдилар, бу минтақада болалар билан ишлашда ўз таъсирини кўрсатди.

Болалар кутубхоналари тармоғини яратиш «Оммавий кутубхоналар ягона тармоғини ташкил қилиш тўғрисидаги намунавий низом»да белгилаб берилган⁴. Кичик шаҳарларда камида биргина болалар кутубхонаси ёки болалар бўлими, аҳолиси 50 минг ёки ундан кўпроқ бўлган шаҳарларда ҳар 6—10 та мактабга битта болалар кутубхонаси, ноҳияларга бўлинган шаҳарларда ҳар бир маъмурий ноҳияда болалар кутубхонаси (болалар бўлими) нинг мавжуд бўлиши назарда тутилади. Қишлоқ кутубхонасида аҳоли пунктида 500 ва ундан кўпроқ ўқувчи ва мактабгача тарбия ёшидаги 5—6 ёшли болалар бўлганида болалар бўлими очилади.

Болалар учун кутубхоналар тармоғи шундай ташкил қилиниши керакки, кутубхона (ёки болалар бўлими) орасидаги масофа 2 чақиримдан ошмаслиги лозим. Объектив сабабларга кўра нормативга риоя қилишнинг имконияти бўлмаса, ёш китобхоналарга доимий бўлмаган кутубхона хизматини кўрсатиш шакллари: кутубхона пунктлари, библиобуслар ривожлантирилиши ва ишлаб туриши керак.

Китобни болалар ва ўспиринларнинг яшаш, ўқиш ва дам

³ Руководящие материалы по библиотечному делу. 112—116-бетлар.

⁴ Руководящие материалы по библиотечному делу. 109—111-бетлар.

олиш жойига яқинлаштириш мақсадида ташкил қилинадиган доимий бўлмаган кутубхона хизмати ягона режа асосига қурилади. У марказий болалар кутубхонаси (МБК) марказий кутубхонанинг ягона фонди ва ундан фойдаланишни ташкил қилиш бўлими ҳамда МБА билан биргаликда жойлардан тушган таклифлар ва шундай хизматни ташкил қилишнинг мақсадга мувофиқлигини ўрганиш асосида тузилади.

Марказий шаҳар болалар кутубхонаси (МШБК) (ёки биргаликда марказлаштирилган марказий кутубхона) маълум график асосида библиобус ишини ташкил қилади. Унинг иши мактаб ёки болалар қатнашадиган муассасалар: ёш техниклар, ёш табиатшунослар станциялари ва бошқаларнинг иш тартибига қараб тузилади. Библиобуслар шаҳарнинг марказий кутубхонадан узоқда жойлашган янги турар жой ноҳияларига (ҳали кутубхонаси бўлмаган ёхуд кутубхоналар янги ташкил қилинган, аммо яхши китоб фондига эга бўлмаган) ёки қишлоқ ноҳиялардаги унча катта бўлмаган аҳоли пунктларига хизмат кўрсатади.

Филиал-кутубхоналар ва МБКнинг китобхоналарга хизмат кўрсатиш бўлими кутубхона пунктлари ишини ташкил қиладилар. Улар шу кутубхона хизмат кўрсатадиган зона: болалар майдончалари, болалар боғчалари, клублар, ДЭЗлар ва бошқалар қошида ишлайди. Уларни қишки ва ёзги таътиллар пайтида пионер лагерларида ташкил қилиш муҳим.

МКС минтақада болаларга хизмат кўрсатишни ташкил этиш барча система ва идораларнинг кутубхоналарини ўз ичига олган ёки болаларни жалб этиш ва хизмат кўрсатиш бўйича ягона идоралараре режаси асосида қурилади. Бу режани халқ депутатлари Совети ижроия қўмитаси тасдиқлаган минтақа аҳолисига кутубхона хизматини кўрсатишнинг умумий режасининг бир қисми сифатида қараш мақсадга мувофиқдир.

Ягона иш режаси билан ишлашнинг кўп йиллик тажрибаси болаларни у ёки бу кутубхонага жалб қилишнинг назорат кўрсаткичлари билан тўлдириш зарурлигига ишонч ҳосил қилди. Ҳар бир кутубхона режада белгиланган вазифаларни аниқ бажаришлари, бутун зонадаги мактаб ўқувчиларининг ҳисобини олиб боришлари, уларни қандай кутубхоналарда ўқишлари, йилига камида икки марта ҳисоб рўйхат (картотека)ларини формулярлар билан солиштириб, ўқимаётган ёки аҳён-аҳёнда қатнайидиганларини аниқлашлари керак. Барча мактаб ўқувчилари кутубхона китобхоналари бўлишлари лозим.

Болалар ва ўспиринларни кутубхонага жалб этишни ташкил қилишда МБК етакчи роль ўйнайди. У биргаликда марказлаштирилган, шунингдек марказий система (МС) нинг мустақил болалар кутубхонаси сифатида ҳам минтақада мунтазам ва мақсадга мувофиқ китоблар тарғиботини уюштириш ҳамда болалар ўқишига раҳбарлик қилиши керак. МБК минтақадаги мактаб ўқувчиларини системанинг барча бўлимлари ва улар ўқиши мумкин бўлган бошқа идораларнинг кутубхоналарига

жалб қилишни ташкил этиш ишлари учун масъулдирлар. Бундан ташқари, МБҚ китобхонларга хизмат кўрсатиш бўйича ўз зонасига эга бўлади. У болаларга кутубхона хизмати кўрсатишнинг идоралараро ягона режасини тузиш ва бажарилишини ташкил қилувчи ҳисобланади. Режа бўйича ҳар бир хизмат кўрсатиш зонаси (микрорайон, қишлоқ Совети ҳудуди) да ижроия қўмитаси шаҳар (ноҳия) маданият бўлимининг буйруғи билан таянч кутубхона (болалар филиал-кутубхонаси, катталар учун оммавий филиал-кутубхона, касаба уюшмаси болалар кутубхонаси) қилиб белгиланиб, у мактаб кутубхонаси билан биргаликда кутубхонага жалб қилинган 1—8-синф ўқувчиларининг ҳисобини олиб боради, бу вазифани бажариш учун масъул бўлади.

Кутубхоначилар хизмат кўрсатилаётган ноҳия, унга яқин жойлашган мактаблар сони, кутубхоналарнинг турларини яхши билгандагина болаларга кутубхона хизматини оқилона ташкил қилишлари мумкин. Мамлакатнинг кўпгина болалар кутубхоналари «жалб этиш картотекаси» дан фойдаланадилар.

Ҳисоб шакли учун варақача қулайроқ бўлади (каталог варақачаси шаклидан фойдаланилади).

Варақачанинг намунаси

Фамилияси, исми _____

Мактабнинг сони _____

Ўқув йили	Синфи	Кутубхонага келиб-кетганлар ва олган китобларнинг сони			
		мактаб	болалар	бошқалар	ҳаммаси

Варақачалар барча зона ўқувчиларига тўлдирилиб, улар фамилиялари алфавити бўйича таянч кутубхона картотекасига йиғилади. Мактаб кутубхонаси ўз ўқувчиларига варақачалар тўлдириб картотека яратишга ёрдам бериши керак.

Таянч кутубхона мактаб кутубхонаси билан биргаликда ўқиётган ва кутубхонага кам қатнаётган ўқувчиларни аниқлайдилар, уларни зонанинг қайси кутубхонасига ва қандай йўл билан кутубхонага жалб этиш, фаол қатнашишларига эришишлари лозимлиги белгиланади. Агар кутубхона мактабдан узоқда жойлашган ва китоб фонди ёмон бўлса, доимий бўлмаган хизмат кўрсатишни фаоллаштириш керак.

Синф раҳбари кутубхоначига ўз ўқувчилари нималарга қизиқишлари, улар қандай фанларни севишлари, ижтимоий фаоллиги қандайлиги ва бошқаларни айтиб беришлари мумкин. Кутубхонада ўқиётган мактаб ўқувчилари тўғрисидаги маълумотлар, кутубхоначига уларда кутубхонага қизиқиш уйғотиш йўлини топишга кўмаклашиши мумкин. Кутубхоначи бундай

Ўқувчиларнинг диққатини кутубхона фондининг улар учун қизиқарли, билиш эҳтиёжларига мос тушадиган бўлимларига қаратиши керак. Улар учун қизиқарли бўлган янги китоблар, адабиётлар, матбуот материаллари ва бошқалар тўғрисида алоҳида ахборот беришга ҳаракат қилишлари мумкин.

1-синфдан бошлаб ҳар бир зона ўқувчисига варақача тўлдирилиб, у мактабда ўқиш мобайнида сақланади. Йилига икки марта (ўқув йилининг ўртаси 1 январь ва охири 1 июнда) ўқувчилар кутубхонадан қандай фойдаланаётганлиги (қатновлари ва олган китоблари, кутубхонада ўқимаётганлари сони) ни аниқлаш мақсадида таҳлил ўтказиш, уларни зона кутубхоналари формулярлари билан солиштириб кўриш тавсия этилади.

Қоидага кўра, зона ўқувчиларининг ҳисобга олиш картотекалари таянч кутубхонада сақланади. Мактаб кутубхоналари картотека тузганида унинг ҳар хил кўринишларидан ҳам фойдаланишлари мумкин. «Мактаб кутубхонаси тўғрисида Намунали низом»га кўра, у ўз мактабидаги ўқувчиларни ўқишга жалб этилиши учун жавобгардир. Масалан, РСФСР Маориф вазирлиги (1983 й., 20-сонли) йўриқнома хати билан мактаб кутубхоналарига ўқувчиларининг ўқишларини назорат қилиб боришни вазифа қилиб топширди. Республикада мактаб кутубхоналарида ҳам картотека юргизаётганлиги тўғрисида мисоллар бор. Бундай вариантлар штатли кутубхоначига эга бўлган кўп комплектли, йирик мактабларда бўлиш мақсадга мувофиқдир. Эҳтимол, бу тажриба битта таянч кутубхона кенг зонага хизмат кўрсатишга тўғри келадиган, болалар филиал-кутубхоналари (болалар бўлимлари) тармоғи етарли ривожланмаган шаҳарлар учун мақбулдир. Ҳатто шундай пайтда ҳам таянч кутубхона зиммасидан ўқувчиларни ижтимоий китоб фондидан фойдаланишга жалб этишни ташкил қилиш масъулияти соқит қилинмайди. У мунтазам (йилига икки марта) болаларга хизмат кўрсатишнинг аҳволини назорат қилиб бориши, мактаб кутубхоналаридан маълумот тўплаши, болаларни кутубхонага жалб қилишдаги ишларига кўмаклашиши керак.

Таянч кутубхона МБК га йиллик ҳисобот билан бирга бу ишнинг аҳволи, болаларнинг мунтазам ўқишлари (1—8-синф ўқувчиларининг сони, шу жумладан кутубхонага жалб қилинганлари, МКСга жалб қилинган китобхоналар сони, жумладан кутубхонага мунтазам қатнаётганлар; кутубхонага жалб қилинмаган ўқувчилар) сони тўғрисидаги маълумотни топширади. МБК минтақа бўйича маълумотларни йиғиб юқоридаги методик марказга йўллайди.

Кутубхонага қатнашнинг мунтазамлигини таҳлил қилиш йил давомида формулярлар бўйича олиб борилиши керак. Баъзан кутубхонада «бўш» деб аталмиш формулярлар ҳам йиғилиб қолади, чунончи, китобхоналар ёзилган, бироқ биронта китоб олмаган бўладилар. Кутубхонанинг вазифаси — жалб этишнинг турли шаклларида фойдаланиб, уларни фаол китобхоналар қаторига қўшишдир. Формулярлар таҳлилининг натижаси жалб

этиш варақасида акс эттирилади.

Бироқ картотека — зона ўқувчиларининг ижтимоий китоблар фондидан фойдаланишларининг бир кўриниши, холос. Кўзланган мақсад — кутубхонадан мунтазам фойдаланишга эришиш, бу мунтазамлаштирилган ўқишни ташкил қилиш, маълумотнома-библиография ва ахборот ишлари, кутубхонанинг мактаб, пионер ва комсомол ташкилотлари билан ҳамкорлигига боғлиқдир.

Вазифа биргаликда марказлаштирилганида МБКнинг вазифаси ва функцияси, мустақил системанинг МШБКнинг вазифаси ва функцияси билан бир хил бўлади. Бироқ МБК, унинг раҳбаридан ташқари, болалар ва аҳолининг бошқа қисмига хизмат кўрсатишнинг аҳволи ва ташкил қилиниши учун МҚС директори ҳам масъулдир. Бу ҳол лавозимлик йўриқномага кўра МБК учун ҳам жуда муҳим⁵. МБК билан МҚС раҳбарлари биргаликда марказий кутубхона, унинг бўлимлари имкониятларидан фойдаланиб, болаларга хизмат кўрсатишни ташкил этишнинг барча масалаларини ҳал қилади, оммавий кутубхоналарда китобхон-болаларга хизмат кўрсатиш даражасини кўтаради.

Афсуски, баъзи биргаликда марказлаштирилган система-ларда МБК бутун система миқёси ва унинг барча тузилмалари бўғинларида болаларга хизмат кўрсатишга доир ташкилотчилик ва масъуллик ўрнини тўла бажара олмайди. У болалар филиал-кутубхоналари ишлари билан чекланиб қолиб, оммавий кутубхоналар ишининг аҳволини билмайди, уларнинг китобхон-болалар билан қиладиган ишларига кўмаклашмайди, бутун МҚС минтақасида бошқа кутубхоналар томонидан болаларга хизмат кўрсатилиши тўғрисида тасаввурга эга эмас. Бу МБК статусини бузишдир.

МБК фақат болалар филиал-кутубхоналарини назорат қилиш ва уларга методик ёрдам бериш билан чекланиб қолмаслиги керак. У болалар ўртасида китоб билан ишлашга доир марказий кутубхона бўлганлиги учун МҚСнинг барча бўлинмаларида болалар ва ўспиринларга кутубхона хизмати кўрсатишни такомиллаштиришга таъсир этилиши учун масъулдир, илғор тажрибаларни умумлаштириш ва татбиқ этиш, минтақадаги кутубхоначиларнинг малакасини ошириш, мактаб, касаба уюшмаси ва бошқа кутубхоналарга методик ёрдам беришдан иборат.

МБК болалар ўқийдиган барча бўлинмаларда табақалаштирилган ҳолда хизмат кўрсатилишига амал қилиши керак. «Болалар кутубхонаси тўғрисидаги Низом» да ифодалаб берилган «Намунали низомлар» да⁶ ёш китобхонларга табақалаш-

⁵ Примерные положения о структурных подразделениях централизованной библиотечной системы и основные должностные инструкции сотрудников М., 1987, 45-бет.

⁶ Примерные положения о структурных подразделениях централизованной библиотечной системы... 34, 37, 44-бетлар.

тирилган ҳолда хизмат кўрсатиш тузилиши назарда тутилган. У китоблар тарғиботини педагогик нуқтаи назардан тўғри олиб бориш, турли ёшдаги болаларнинг ўқишига раҳбарлик қилиш имконини беради.

Ҳар қандай МҚСнинг МБҚларида: мактабгача тарбия ёшидаги китобхонлар ва 1—3- синф ўқувчиларига хизмат кўрсатадиган (абонемент ва ўқув залига эга бўлган) бўлим, 4—8- синф ўқувчи-китобхонларига хизмат кўрсатадиган (абонемент ва ўқув залига эга бўлган) бўлими бўлиши даркор.

Ҳатто ноҳия системасидаги МБҚда ҳам камида икки хил ёшдаги болаларга хизмат кўрсатадиган бўлимлар бўлишига ҳаракат қилиш керак. Агар шароит ҳар бир бўлим учун ўқув залп бўлишига имкон бермаса, битта умумий ўқув зали ташкил қилиш ҳам мумкин.

Болалар филиал-кутубхоналари биргаликда ёхуд алоҳида марказлаштирилганда ўз кутубхонасида китобхонларга табақалаштирилган ҳолда хизмат кўрсатиш вазифасини бажариши ва бу ишни ўз зонасида ҳам бир хилда ташкил қилиши керак. Бундай кутубхоналарнинг кенг тарқалган тузилишли варианты— турли ёш гуруҳидаги китобхонлар учун ажратилган битта абонемент ва умумий ўқув залининг бўлишидир.

Кейинги йилларда моддий базанинг яхшиланиши туфайли баъзи филиал-кутубхоналарда турли ёшдаги болаларга хизмат кўрсатадиган бўлимлар ташкил этиш имконияти туғилди. Барча болалар филиал-кутубхоналарида шундай тузилишлар бўлишига интилмоқ даркор, чунки у болалар ва ўспиринларнинг ўқишига раҳбарлик қилишнинг психологик-педагогик принцип-ларига жавоб беради.

Биргаликда марказлаштирилган оммавий катталар ва қишлоқ-филиал кутубхоналари болаларга хизмат кўрсатишда иштирок этаётганларида у ерда ёш китобхонлар билан табақалаштирилган ҳолда ишлаш учун шароит яратишга ҳаракат қилишлари керак. Болалар бўлими бўлган оммавий филиал-кутубхоналарда китоб фонди, маълумот библиография аппарати (МБА) учун алоҳида хона, чоғроқ ўқув зали сифатида фойдаланиш учун столлар, шунингдек, бириктирилган кутубхона ходими бўлиши мумкин.

Қишлоқ жойларида кўпинча битта кутубхоначи бўладиган оммавий филиал-кутубхоналарда китобхон-болалар билан ишлаш учун китоб фонди, маълумотнома аппарати, китобхон формулярларини ажратиб қўйиш, улар билан ишлаш учун махсус вақт ажратиш керак.

МБҚ системасининг барча бўлимларида китобхон-болаларга табақалаштирилган хизмат кўрсатишни ташкил қилишга доир методик ёрдамни амалга ошириш лозим.

Тажрибани таҳлил этиб кўриш шуни кўрсатдики, ҳозирча болалар филиал-кутубхоналари ўқув залидан етарлича фойдаланилмапти. Уларга болалар абонементга нисбатан икки марта кам қатнайдилар, ўқув залида адабиёт ва вақтли нашрлар

фондидан ёмон фойдаланадилар. Болалар ва ўспиринлар томонидан кўпроқ фан асосларини самарали ўзлаштириш, мустақил таълим олиш, билим ва маънавий эҳтиёжларни қондириш мақсадида ўқув залларидан фойдаланишни фаоллаштириш кутубхоначиларнинг доимо диққат марказида бўлиши керак. Шунингдек, улар болалар боғчалари юқори гуруҳида мактабларнинг кунли узайтирилган ва тўла кунли гуруҳларида, синфдан ташқари дарслар ва бошқаларни ўтказишда жадал фойдаланилиши мумкин.

Қишлоқ жойларида болаларга кутубхона хизматини кўрсатиш шароити шаҳарга нисбатан бошқачароқ. Қишлоқларда уларга, асосан мактаб ва қишлоқ кутубхоналари, шунингдек МКСнинг доимий бўлмаган тармоғи хизмат кўрсатади. МКСнинг 8,5 минг болалар филиалидан фақат 2,2 мингтаси (24%) қишлоқда жойлашган, 0,5% қишлоқ кутубхоналарида эса китобхона болалар бўлими бор холос, ваҳоланки 1—8-синф ўқувчиларининг 60% қишлоқ кутубхоналарида ўқийдилар. Қоидага кўра, филиал-кутубхоналарнинг болалар учун китоб фонди 10—15 минг нусха бўлса, қишлоқ филиал-кутубхоналарида ҳаммаси бўлиб 2—4 минг нусхани ташкил қилади.

Қишлоқ жойларида болаларга кутубхона хизматини яхшилашнинг муҳим омили МКС тузилишли тармоқ бўлинмалари (доимий ва доимий бўлмаган)ни тартибга солиш ва ривожлантиришдан МКСнинг ичида ҳамда МКС билан мактаб кутубхоналари, шунингдек, қишлоқ жойларидаги бошқа кутубхоналар, масалан, совхозларнинг касаба уюшмаси кутубхоналари ишини мувофиқлаштириш ва кооперациялашдан иборат. Ноҳиядаги барча кутубхоналарда болалар ва ўсмирлар билан табақалаштирилган ҳолда ишлашга эришиш лозим. Марказий кутубхона бутун ноҳия, ҳар бир аҳоли пунктида болаларга хизмат кўрсатишнинг аҳоли (ўқувчилар ва 5 ёшдан бошлаб мактабгача тарбиядаги болаларнинг сони, кутубхоналар сони, уларни фонди, китобхоналар, берилган китоблар сони, ўқилиш, қатнов, фонднинг айланишига доир маълумотлар, кадрларнинг ихтисос даражаси ва ҳоказолар)ни доимо таҳлил қилиб бориши керак. Бундай маълумотлар қишлоқ Шўроси доирасида йиғилади, улар болаларга кутубхона хизмати кўрсатишга доир зоналар (уни ташкил қилиш учун қишлоқ филиал кутубхоналари масъул бўладилар) бўлиши мумкин. Агар қишлоқ Шўроси ҳудуди катта бўлиб, унда бир неча қишлоқ филиал-кутубхоналари бўлса, улар учун хизмат кўрсатиш микрорайони (бир ёки бир неча қишлоқ)ни белгилаш керак. Одатда, қишлоқ Шўроси марказидаги кутубхона бош кутубхона ҳисобланади. Агар қишлоқда болалар учун филиал-кутубхона бўлса, табиий, қишлоқ Шўроси ҳудудида болаларга хизмат кўрсатишни ташкил қилиш масъулияти унга юкланади. Болалар филиал-кутубхонаси зонал кутубхона бўлганлиги, аниқроғи ноҳиянинг маълум ҳудудида кутубхонада болалар билан ишлаш бўйича масъул бўлишлиги тўғрисида кўпгина жумҳуриятларда ижобий тажрибалар тўпланган.

Қишлоқ филиал-кутубхоналарида болалар бўлимларини вужудга келтириш жуда муҳим. Кўпгина жумҳуриятларда бунинг учун шароит етарли, бироқ у ҳамма ерда ҳам амалга оширилавермайди. Қишлоқ филиал-кутубхоналарида болалар бўлимларини тузиш учун шароит бўлмас экан, ёш китобхонлар хонаси бурчагини ташкил қилиш мумкин.

Қоидага кўра, МҚСнинг қишлоқ филиал-кутубхонаси мактабдан ташқари ягона тарбия муассасаси бўлганлиги сабабли китобхон-болалар билан ишлашнинг маркази бўлиши керак. Бунинг учун иш методи ва шаклларининг бутун хазинаси, МҚСнинг бутун имкониятлари (кутубхона фонди, маълумотнома аппарати, методик қўлланма ва тавсияномалар ва бошқалар) дан фойдаланиш зарур.

МҚС олдида турган вазифа—ноҳия ҳудудида ишни шундай ташкил қилиш керакки, токи улар барча болаларни қамраб олсин, ижтимоий китоб фондлари билан таъминлансин, ҳозирги тарбия ва таълим соҳасидаги талаблар асосида болалар ва ўспиринларнинг ўқишига доир сўровларини қондирсин.

МКСнинг болалар учун китоблар фонди

МКСнинг болалар учун адабиётлар фонди марказлаштирилган система китоблар фондининг узвий қисми ҳисобланади.

Фонднинг таркиби

Болаларга хизмат кўрсатувчи барча тузилишли бўлинмаларнинг фонди, МКС ягона болалар адабиёти фондининг мажмуини ташкил қилади. У болаларнинг ёш ва психологик хусусиятлари-ни эътиборга олгани ҳолда ўқишга бўлган мажуд ва имконият даражасидаги талабларни қондириши керак.

Ушбу китоблар ва бошқа универсал мазмундаги ахборотларнинг таркибий қисмидан иборат.

Амалда кутубхонадаги болалар учун адабиётлар фонди қуйи-даги тузилишда ташкил қилинади:

Бадий адабиёт (мактабгача тарбия ёшидаги болалар ва 1-синф ўқувчилари учун адабиётлар билан бирга)—60—65% ижтимоий-сиёсий муаммолар билан боғлиқ адабиётлар комплекси — 14,5—15%, табиий-илмий адабиётлар 7,8%, техника адабиётлари—4,5%, қишлоқ хўжалиги адабиётлари—1,5—2%, санъатга доир адабиётлар 6—7%, адабиётшунослик, тилшуносликка оид адабиётлар 2—3%. Билимлар соҳасига доир болалар учун адабиётларнинг мавжудлигига қараб фонднинг муайян фойзда таркибига тузатиш киритиш мумкин.

Болада ижтимоий, ахлоқий, эстетика сингари олий мақсадларни тарбиялашда муҳим ўрин тутадиган бадий адабиёт етакчи ўринни эгаллайди.

Фонднинг ижтимоий-сиёсий адабиётларга доир бўлими мактаб ўқувчилари учун тушунарли бўлган жаҳон пролетариати доҳийларининг ҳаёти ва ижодига доир китоблар, гражданлар ва Улуғ Ватан уруши қаҳрамонлари, мамлакатимиз ва хориждаги комсомол ва кашшофлар тўғрисидаги нашрлар, жаҳон халқлари тарихи тўғрисида адабиёт, тинчлик, ядро уруши хавфини олдини олиш тўғрисида ва бошқаларни ўз ичига олади.

Фонднинг табиий-илмий адабиётлар бўлими — болалар учун тушунарли бўлган фанлар тарихи ва асослари — математика, физика, кимё, астрономия, жуғрофия, геология, биология, ботаника, зоология, анатомия ва одам физиологиясини ўз ичига олади.

Мазкур адабиётлар дунёқарашни, ижодий фикрлашни ривожлантиради, фан ютуқлари тўғрисида ахборот беради.

Фонднинг техника ва техника фанларига доир бўлимида ҳозирги замон техникасининг турли муаммолари билан оммабоп шаклда таништирувчи—энергетика, радиоэлектроника, тоғ иши, металлургия, қурилиш, транспортга оид адабиётлар жойлаштирилади. Бу ерда ишлаб чиқариш асослари, техника тарихи, олим ва ихтирочиларнинг ҳаёти ва фаолиятига доир китоблар, ёш техника ҳаваскорлари учун адабиётлар бўлади.

Болалар ва ўспиринлар учун фондда қишлоқ ва ўрмон хўжалигига тупроқ, айрим маданий экинларни етиштиришга, зараркунандаларга, ўсимликлар ва уларнинг касалликларига қарши курашга, уй ҳайвонларини сақлашга, балиқ овига доир адабиётлар қўйилнши керак.

Эстетик тарбияда санъат тўғрисидаги: жумладан, рассомлик, ҳайкалтарошлик, архитектура, мусиқа, театр, кинога оид, рассомлар, бастакорлар, театр ва кино арбобларига доир, жаҳон музейлари — Эрмитаж, Третьяков, Дрезден галереялари, Лувр ва бошқаларга доир китоблар муҳим ўрин эгаллайди.

Болаларга хизмат кўрсатувчи кутубхоналар фондида адабиётшунослик ва тилшуносликка доир китоблар бўлиши лозим. Булар Ватанимиз ва хорижий ёзувчилар, шу жумладан болалар учун ҳам асарлар яратган ёзувчиларнинг ижоди тўғрисидаги китоблар, тил тўғрисида ўқувчилар ва кенг китобхонлар доирасига мўлжалланган китоблар, изоҳли, орфографик, чет эл луғатлари ва сўзлашгичлардир.

Болалар ижодини ривожлантириш учун фондни исталган соҳадаги адабиётлар—ёш табиатшунослар, математиклар, физиклар, кимёгарлар, жуғрофлар, ўлкашунос ва бошқаларга ёрдам берувчи китоблар билан тўлдирилишига диққат билан қараш зарур. Бу, масалан, ёғоч ва металлга ишлов беришга доир китоблар, ёш ўсимликшунос ва чорвадорларга қишлоқ хўжалигига оид амалий маслаҳатлар берадиган китоблар, бошловчи рассомларга расм солиш, бўёқлар танлаш техникаси ва бошқаларга ёрдам берадиган нашрлар, шунга ўхшаш асарлар, шунингдек, бадий ҳаваскорликка ёрдам берувчи, ҳаваскорлик театрлари учун материаллар китобхон-ўқувчиларнинг шахсий қизиқишларига доир эҳтиёжларини қондириши, ижодий қобилият ва истеъдодларини ривожланишини рағбатлантириш керак.

Фонд турли мақсад ва ҳар хил китобхонларга мўлжалланган адабиётлар билан тўлдирилади. Амалда барча турдаги нашрлар, расмий-ҳужжатли нашрлар, илмий-оммабоп, илмий адабиётлар масалан, ўқувчилар учун махсус нашр қилинган инқилобий ва табиатшуносларнинг асарлари ҳар хил даражада тўлиқ намойиш этилган бўлиши лозим. Болалар учун маълумот берувчи (умумий тарзда соҳа ва мавзуга доир) нашрлари алоҳида аҳамият касб этади. Фондга китоблар ва вақтли нашрлардан ташқари аудиовизуаль материаллар (кинофото ҳужжатлар) ҳам олинади.

Фондлар системаси

Бу система МБК, болалар филиал-кутубхоналари, оммавий филиал-кутубхоналарнинг болалар учун бўлимлари, шунингдек қишлоқ филиал-кутубхоналарининг болаларга аталган адабиётлар фондиди қамраб олади. Фондлар системаси то ҳар бир ўқувчи МКСнинг ягона фондидан ўзи учун зарур наشري ола оладиган қилиб ташкил этилади.

Қишлоқ филиал-кутубхоналарида катталар билан бир қаторда болаларга ҳам хизмат кўрсатилади. Ҳар бир қишлоқ филиал-кутубхонаси ягона фонднинг болалар учун адабиётларнинг доимий (намунали) қисми, шунингдек, марказий кутубхонанинг ягона фонд ва ундан фойдаланишни ташкил қилиш бўлиmidан вақтинчалик фойдаланиш учун олинadиган адабиётларга эга бўлиши керак.

Қишлоқ филиал-кутубхонаси фонди доимий қисмида барча илм соҳаларига оид болаларга аталган энг яхши илмий-билишга оид китоблар бўлиши ва болалар ўқиш китобига киритилган ватанимизнинг асарлари ва чет эл адабиётлари бўлишига интилиш керак. Мактаб дастури ва уни ўзлаштиришга доир адабиёт, синфдан ташқари ўқишга тавсия қилинган китоблар, болалар учун «Кутубхона серияси» да чоп этилиб аниқ мақсадга қаратилган нашрлар, шунингдек, маълумотнома ва библиографик қўлланмалар бўлиши лозим.

Фонднинг катталиги ва янги олинган нашрларнинг миқдори, қоидага кўра, кутубхона хизмат кўрсатаётган аҳоли, шу жумладан болаларнинг сони ҳисобга олиниб, фондни бутлаш учун ажратилган маблағга боғлиқ бўлади. Одатда, китобхони кам бўлган қишлоқ филиал-кутубхоналари, хусусан болалар филиаллари, айниқса, марказий болалар кутубхонасига нисбатан оз ном ва кам миқдорда китоблар оладилар. Муҳими қишлоқ филиал-кутубхонаси фонди доимий қисми учун диққат билан сифатли адабиётлар танлаб олишга эътибор бериш керак. Кам сўраладиган адабиётни эса марказий кутубхонадан вақтинчалик фойдаланишга олиш мумкин.

МКСнинг болалар филиал-кутубхонаси хизмат кўрсатишнинг кенгайтирилган тузилишига эга, ўз микрорайонида болалар ва ўспиринлар билан ишлаш бўйича ташкилий-методик марказ ҳисобланади. Унинг фонди болаларга хизмат кўрсатувчи қишлоқ филиал-кутубхонасининг фондига нисбатан тўлароқ бутланади.

Марказий болалар кутубхонаси МКСда болаларга кутубхона хизмати кўрсатишда етакчи ўринни эгаллайди. Бу болаларга ёш принципларига доир ташкил қилинган (абонемент, ўқув зали, маълумот-аппарати) кенг табақалаштирилган тузилишда хизмат кўрсатадиган йирик болалар кутубхонасидир, ўқувчилар ва болалар ўқиши раҳбарлари учун ташкилий методик, ахборот маълумот библиографик ишлар вазифаси бўйича марказдир. МБКда болалар учун бадий ва турли илм соҳалари

бўйича энг яхши адабиётлардан ташқари, ўқувчилар ҳам фойдалана олиши мумкин бўлган катталарга мўлжалланган илмий-оммабоп нашрлар ҳам бўлиши керак.

Бу айниқса, оммавий тарзда кўп сўраладиган адабиётларга тааллуқлидир. Успиринларда ҳам, катталарда ҳам улкан қизиқиш уйғотадиган, бироқ кам нусхада олинган китобларни, биринчи навбатда МБК ва кўпроқ йирик филиал-кутубхоналарга юбориш мақсадга мувофиқ.

МБК фонди кенг доирадаги маълумотнома адабиётлари, шунингдек, кам сўраладиган адабиётлар, муайян жанрлар, мавзуларга катта қизиқиш уйғотадиган ўқувчиларга мўлжалланган китобларни ўз ичига олади. Фонд болалар ўқиши раҳбарлари учун кутубхонада болалар билан ишлашнинг барча масалаларига доир адабиёт ва болалар адабиёти библиографияси, шунингдек, кенг кўламда аудиовизуаль материаллар (кинофотоҳужжатлар) билан тўлдирилади.

Хизмат кўрсатишнинг кенгайтирилган тузилишига эга бўлган МБК (мактабгача тарбия ёшидаги болалар ва кичик ўқувчиларга хизмат кўрсатувчи бўлим ва ўрта ҳамда катта болаларга хизмат кўрсатувчи абонемент ва ўқув залларига эга бўлган бўлим билан)да кутубхона фонди хизмат кўрсатаётган бўлимлар ўртасида тақсимланади. Адабиёт абонемент ва ўқув залларига топшириб қўйилмайди, китобхоналар ўзларига хизмат кўрсатаётган барча бўлим фондларидан фойдаланаверадилар.

Фақат абонементлар ва умумий ўқув залига эга бўлган болалар кутубхоналари, ўз навбатида китоблар тузилишини ташкил қилади. Абонемент фонди уйда ўқишга мўлжалланган адабиётлар билан тўлдирилади. Ўқув зали фондида дарслик ва маълумотнома нашрлари анчагина ташкил қилинади.

Болаларга хизмат кўрсатувчи филиал-кутубхоналар доимий фондлардан ташқари, шунингдек ўзгариб турувчи фондга, яъни марказий кутубхонанинг ягона фонд ва ундан фойдаланишни ташкил қилувчи бўлимидан вақтинча фойдаланишга олинган адабиётлар бўлимига эга бўлади. Бу бўлимда ўтган йилларда босилган, кейинчалик тузилмалар бўлинмалар томонидан бўлимга берилган нашрлар ва янги олинган материаллар болалар учун адабиётлар фондидан бўлиши шарт. Онда-сонда сўраладиган адабиётни кенгайтирадиган, тўлдирадиган мажбурий мавзулар минимуми, шунингдек библиографик қўлланмаларда болалар учун тавсия қилинган, тузилмалар бўлинмалар учун ортқча нусхалар мактаб дастурини ўрганишга ёрдам берадиган иккинчи нусхадаги (дублет) адабиётлар фондга юборилади. Фонд бўлимида шунингдек МКСнинг болаларга хизмат кўрсатувчи барча бўлимлари учун зарур бўлган, бироқ кам нусхада олинган нашрлар ҳам йиғилади. Ягона фонд ва ундан фойдаланишни ташкил қилиш бўлимининг китоблар тўплами, тузилмалар бўлинмалар фонди таржибиди такрорламаслиги, балки тўлдириши керак.

Баъзи МКСларда ўз китоб фондига эга бўлган аҳолига доимий бўлмаган хизмат кўрсатиш бўлими бўлади. Бу фонд таркибига болаларга тегишли адабиёт ҳам кириши керак. Кўчма кутубхоналар, библиобуслар, кутубхона пунктлари китобхоналари орасида болалар ва ўспиринлар кўпчиликни ташкил қилади. Доимий бўлмаган хизмат кўрсатиш бўлими болалар адабиёти фондига китоблар танлаш принципи худди болалар филиал кутубхонасига танлашга ўхшаш бўлади. Бу ерга турли ёш гуруҳидаги ўқувчилар учун энг яхши бадий ва илмий билишга оид адабиёт тўпланади. Бу кутубхоналар, кутубхона пунктлари, библиобуслар, фақат мазкур бўлимдан олинган адабиёт билан ишлаш керак деган маънони билдирмайди. Ностационар тармоқлар томонидан хизмат кўрсатилаётган китобхонларнинг сўрови, МКС ягона фондидан фойдаланиш орқали қондирилиши керак.

Мавжуд филиал-кутубхонанинг фонди — МКС ягона фондининг бир қисми эканлигини унутмаслик керак. МКСда болалар адабиёти ягона фондининг мавжудлиги китобларнинг муомалада бўлиши, филиал-кутубхоналар, МБК фондлари ва Марказий кутубхона ягона фонди ва ундан фойдаланишни ташкил қилиш бўлими фондидан ўзаро фойдаланишни ташкил қилиш имконини беради. Ўспирин-китобхонларнинг мактаб дастурида ўрганиладиган адабиётшунослик, радиоҳаваскорга ёрдам берувчи адабиётларга бўлган мураккаб сўровларини қондиришда филиал-кутубхоналарнинг «катталар» учун фондидан ҳам фойдаланиш зарур. Система бўйича китобларнинг муомалада бўлиш йўли турлича. Бу кўпроқ МКС ягона фонди ва ундан фойдаланишни ташкил қилиш бўлими томонидан мавзу ва универсал адабиётлар танламаси сийрақроқ филиал-кутубхоналарнинг талабномаси бўйича китоблар бутлашни ташкил қилишдан иборат.

МКСнинг болалар адабиёти ягона фонди минтақада болаларга хизмат кўрсатаётган бошқа кутубхоналар, биринчи навбатда мактаб кутубхоналари билан ўзаро алоқада бўлиши керак. Фондни бутлашни мувофиқлаштириш — ўзаро келишиб китоблар олиш бўлиб, у болаларнинг сўровларини тўлароқ қондириш имконини беради¹.

¹ Батафсил қаралсин: Куликова А. Г. Совершенствование фондов литературы для детей ЦБС // Актуальные вопросы библиотечной работы. Теория и практика. Сборник. 1983. М., 1983, 125—129-бетлар; Куликова А. Г. Методические центры в помощь комплектованию ЦБС литературой для детей // Там же. Сборник. 1984. М., 1984, 91—93-бетлар.

Фондни бутлаш

МКСда ягона фондни бутлаш марказий кутубхонанинг фондни бутлаш ва адабиётларга ишлов бериш бўлими томонидан бажарилади. Унинг вазифаси китобларга буюртма бериш ва олиш, кутубхона ишловини амалга ошириш, олинаётган ва чиқарилаётган нашрларнинг ҳужжатини расмийлаштиришдан иборат. Ўзда фақат болалар кутубхоналарини бирлаштирган МКСда фондни бутлаш билан боғлиқ бўлган барча вазифаларни тўлалигича шу бўлим бажаради. Биргаликда марказлаштирилган чоғда марказий кутубхонанинг фондни бутлаш ва адабиётларга ишлов бериш бўлимида болалар адабиётига доир бир ёки бир неча мутахассис (уларнинг сони, иш кўлами ва олинаётган китоблар миқдорига боғлиқ бўлади) ажратилади. У мутахассис МКСда фондни бутлаш ва болалар адабиётлари каталогларини тузиш билан боғлиқ бўлган ишларни ташкилоти ва мувофиқлаштирувчиси ҳисобланади.

Фондни бутлашда китоб маҳсулотлари, китобхонлар, фондининг хусусиятлари, у ёки бу китобга бўлган рад жавобларнинг сабаблари, фондни бутлашдаги камчиликлар тўғрисидаги маълумотларни яхши билиши керак. Бундай маълумотларга биринчи навбатда ёш китобхонларга хизмат кўрсатувчи бўлинмаларнинг ходимлари эга бўлишлари лозим. Шунинг учун ҳам фондни шакллантириш ишида филиал-кутубхоналарнинг ходимлари фаол қатнашишлари зарур. МКС барча тузилмали бўлинмаларининг биргаликда режали ва мунтазам ишлашлари туфайли фондни тўлақонли бутлаш учун зарур бўлган маълумотларни олиш мумкин.

Фондининг таркибини ва ундан фойдаланишни ўрганиш — китоблар фондларини, шу жумладан болалар фондини тўлақонли бутлашнинг шартларидан бирдир. Кутубхоначи фондни ўрганаётиб, қандай китобларни фондда қолдириш ва уларнинг фаол тарғиботини уюштириш, кам фойдаланилаётган нашрлар, масалан, «ёши ўтганлари» билан нима қилиш зарурлиги, фондни қандай нашрлар билан қўшимча бутлаш лозимлиги ва ҳоказоларни ҳал қилади. Китоблар билан танишиш одатда, адабиётлар беришга тайёрланиш, уларни жойлаштириш, кўргазмалар, мавзуга бағишланган жавонларни безатиш, вақтли матбуотдаги тақризлар, аннотациялар, обзорларни мунтазам ўқиб бориш орқали амалга оширилади. Фондлар турли методлар орқали ўрганилади. Улар орасида муҳимлари — статистик: ҳар бир филиал, тузилмали бўлинма фонди таркиби, ўсиши ва ундан фойдаланишни таҳлил қилишдир. Уни унча мураккаб бўлмаган жадвал орқали бажариш мумкин.

Таҳлил умумлаштирилган ҳолда мавжуд филиал-кутубхона фондининг аҳволи, сифати, уни келгусида бутлаш тўғрисида хулосалар чиқариш учун зарур бўладиган — фондининг ҳажми, китобларни илм соҳалари бўйича бўлиниши, умуман ва соҳалар нуқтаи назаридан китоб билан таъминланиши, берилган китоб-

лар, ўқилиш, фонднинг айланиши ва бошқа маълумотларни та- саввур қилиш имконини беради. Болалар филиал-кутубхонасида бундай таҳлилни ўтказиш осон, чунки у дастлабки маълумот- ларга эга. Катталар билан бир қаторда болаларга хизмат кўр- сатувчи қишлоқ филиал-кутубхоналарида ҳам жадвал тўлди- риш мумкин. Бунинг учун мамлакатдаги кўпгина кутубхоналар- да қилинадиган болалар фондидаги китоблар ҳисобини олиб бориш керак.

Филиал-кутубхона фондининг таркиби, ўсиши ва ундан фойдаланиш

Ҳаммаси	Адабиётлар						
	интимоӣ- шисий	табиӣ илм	қишлоқ хўжа- лиги	техника	адабиётшу- нослик	саънат	бадний ва болалар ада- биёти (мак- табга таъри- бия ёшидаги болалар ва 1- синф)
Йил бошида бўлган Йил давомида олин- ган Йил мобайнида чиқа- рилган Йил охирида бўлган Китобхонлар сони Берилган китоблар Битта китобхоннинг китоб билан таъмин- ланиши Ўқилиш Фонднинг айланиши							

Болаларга хизмат кўрсатувчи кутубхоналар учун ҳар бир ёш гуруҳидаги китобхонларни китоб билан таъминлашни аниқ- лаш учун фонднинг қандай китобхонларга мўлжалланганлигини ўрганиш муҳим. Нашрларни илм соҳаларига қараб ҳисобга олишдан ташқари, ҳар бир соҳа ичида фонднинг ёшга доир кимларга мўлжалланганлиги (мазкур илм соҳасига доир қанча китоб олинди, шу жумладан мактабгача, кичик, ўрта катта тарбия ёшидаги болалар гуруҳидагилар учун қанча)ни аниқлаш фойдалидир. Бундай ҳисобга олиш методикаси осон. МКС фонди бутлаш ва адабиётларга ишлов бериш бўлими болалар- га доир китобларга ишлов бериш пайтида муқовада автор бел- гисидан пастда китобхонларнинг ёшларига доир категориялари шартли белгиси (М. гача, Қч, Ур. Кт)ни қўядилар ёки синфини кўрсатадилар. Кутубхоначилар таҳлил пайтида шу белгиларга асосланиб, маълумотларни жамлайдилар. Китобларни қандай китобхонларга мўлжалланганлиги тўғрисидаги маълумотларни жамлаш методикасидан болалар билан бир қаторда катталар- га ҳам хизмат кўрсатувчи ҳар қандай кутубхонада, шу жумла- дан қишлоқ кутубхонасида умуман «болалар» фондини аниқ-

лаш учун ҳам фойдаланиш мумкин. Бу маълумотлар ёзиб оли-
нади ва филиал-кутубхона фондининг сифати, ҳаракати, улар-
дан фойдаланиш ва эҳтиётлаб сақланишини таҳлил қилишда
«ишчи» статистика ўрнида фойдаланилади. Бироқ статистик
маълумотлар ёрдамида фақат тахминий хулосалар чиқариш
мумкин. Фонднинг сифатига фақат унинг мазмунига доир тар-
киби, шу жумладан статистик каталог, тавсия библиографик
қўлланмалари, рўйхат ва бошқаларга тўғри келишлигини таҳ-
лил қилиш орқали тўлароқ баҳо бериш мумкин. Шунингдек,
кутубхонада тўпланган нашрларга китобхонларнинг муносаба-
тини билиш ҳам лозим.

Фонддан фойдаланиш турлича: ёш, соҳа, мавзу нуқтаи на-
зардан ўрганилади. Мавжуд нашрлардан фойдаланишнинг
анъанавий ва самарали усули китоб формулярларини таҳлил
қилишдир. Унинг ёрдамида мазкур нашр қўлга берилганми ва
неча марта берилганлиги тўғрисида аниқ маълумот олиш мум-
кин. Китобхонларнинг ҳар бир китобдан фойдаланмаслик
сабабларини алоҳида-алоҳида тарзда аниқлаш (эътиборсизлик
туфайли унутилган нашрлар, ихтисосга тўғри келмайдиган, ор-
тиқча нусхалар, маънавий эскирганлар, нобоп безатилган ва
бошқалар) лозим. Шунингдек, янги олинган нашрларнинг
таркиби ва ундан фойдаланишни ҳам таҳлил қилиш зарур.
Кутубхоначи томонидан китобхонларнинг кўргазма абонемент,
ўқув зали ва яққа ишларда китоблар тавсия қилиш орқали
адабиётлардан фойдаланишларини кузатиш ҳам муҳим. Ўрга-
ниш натижалари — фонддаги камчиликлар, мавжуд китобларга
бўлган талаблари, нусхалари, адабиётлар билан таъминланма-
ганлари тўғрисидаги маълумотлар марказий кутубхонанинг
фондни бутлаш ва адабиётларга ишлов бериш бўлимига бери-
лади ва МКСнинг янги фонди қўшимча тўлдириш йиғма карто-
текасида акс эттирилади, адабиётларга тахминий буюртмаларни
расмийлаштиришда назарда тутилади.

Китобхонларнинг таркиби ва сўровлари, уларнинг адабиётга
бўлган эҳтиёжларини ўрганиш — фонднинг тўлақонли бутлаш-
ни таъминловчи зарурий шартдир. Айниқса ёш жиҳатдан муҳим.
Китобхонларнинг ёш (синф)ларига доир таркиби тўғрисидаги
маълумотлар кутубхонада бўлади. Бироқ ҳар бир филиал-кутуб-
хонада китобхонлар тўғрисидаги маълумотлардан ташқари,
кутубхона хизмат кўрсатаётган зонадаги мактаб ўқувчилари —
уларнинг ёш гуруҳлари тўғрисидаги маълумотлар бўлиши
керак.

Турли миллат болалари истиқомат қилаётган микрорайонда-
ги кутубхоналар учун китобхонларнинг миллий таркибини
билиш, уларнинг у ёки бу тилдаги адабиётга бўлган талабини
назарда тутиш муҳим. Ҳар хил тўгарак ва факультативларда
шуғулланаётган китобхонларнинг талабларини билиш ва эъти-
борга олиш лозим. Бундай маълумотлар китобхон формулярида
бўлади, китобхонлар билан суҳбат ўтказиш, анкета саволлари
ва бошқалар орқали аниқланади. Китобхонлар орасидаги фаол

кашшофларни аниқлаш муҳим. Ўз микрорайонидаги фаол кашшофлар тўғрисидаги маълумотларни мактабдан олиш мумкин. Кўп сонли гуруҳларга маълумотлар (кашшоф вожатийлар, ахборотлар, деворий газета муҳаррирлари, дружина ва отряд кенгаши раислари ва бошқалар), уларнинг китобга бўлган талабларини кўриб чиқиш мақсадида уларни умумлаштириш тавсия қилинади.

Фондни бутлаш ва адабиётларга ишлов бериш бўлимига ҳар бир филиал ўз китобхонларининг таркиби тўғрисидаги маълумотларни беради, шу билан бирга бирон тўғарак, факультативда шуғулланаётган китобхонларнинг ёш гуруҳларини кўрсатиш муҳим.

Рад жавоблари ва унинг сабабларини таҳлил қилиш — фондни бутлашни такомиллаштиришда жуда муҳим. Болаларнинг тузилишли бўлинмаларида китобхонларга кўпроқ рад жавоблари бериладиган китоблар, шу билан бирга фақат бадий адабиёт асарларигагина эмас, балки илмий-билишга оид китоблари, маълумотнома нашрларига бўлган рад жавобларини ҳам аниқлаш керак. Мактаб дастурида ўрганиладиган асарлар, уларга бўлган талабни аниқлаш учун рад жавобларни диққат билан ҳисобга олиш лозим.

Рад жавобларини ҳисобга олишдан ташқари, китобхонларнинг қондирилмаган сўровларини аниқлашда «сен қандай китобларни қидираяпсан, бироқ уни кутубхона ва ўртоқларингдан топа олмаяпсан» номли анкета саволлари ёрдам бериши мумкин. Анкетани ўрганиш жараёнида китобхонларнинг жавоблари варақачага кўчирилади. Ҳар бир варақачага мавжуд китобнинг номи, китобхонларнинг синфлари бўйича арзномалари сони кўрсатилади. Қартотека китобхонларнинг муайян бир мавзу, жанр, ёшларига хос кенг қўламдаги сўровларини бир хил китоб ёки темага бўлган қизиқишларини бўлиб чиқилишини кўрсатади.

Рад жавоблари тўғрисидаги маълумотларни фондни бутлаш ва адабиётларга ишлов бериш бўлимига топшириш лозим, унда у ёки бу нашрни олишнинг мақсадга мувофиқлиги, шунингдек, нусхалар сони масаласи ҳал қилинади. Марказий кутубхонада рад жавобларини таҳлил қилиш жараёнида филиал-кутубхона китобхонларининг қандай талабларини МКС ягона фонди орқали бажариш мумкинлиги эътиборга олинади. Агар китобхоннинг сўрови ўзига хос, эпизодик табиатига эга бўлса, у бошқа филиал-кутубхона фонди, ягона фонд ва ундан фойдаланишни ташкил қилиш бўлими, кутубхоналараро абонемент (МБА) ёрдамида бажарилиши мумкин. Рад жавобларнинг таҳлили адабиётларни МКС тузилишли бўлинмалари ўртасида қайта тақсимлашга ёрдам беради.

Наشريётларнинг мавзуи режалари билан ишлаш. МКС фондини жорий бутлаш нашриётлар чиқарадиган адабиётлар нашр этиш режаларига асосланиб кутубхоналарнинг тахминий буюртмалари бўйича бажарилади.

Марказий кутубхонанинг фонди бутлаш ва адабиётларга

ишлов бериш бўлимида МКСнинг болаларга хизмат кўрсатувчи барча бўлинмалари иштирокида адабиётларга буюртмалар тузилади. Фондни тўлдирувчи В. И. Ленин номли кутубхона, жумҳурият болалар кутубхонасининг тавсияномаларига асосланиб болалар учун нашрларга буюртма беради. У, шунингдек, оммавий кутубхоналар учун мақсадга қаратилган ҳар йилги умумиттифоқ (жумҳурият) кутубхона сериясида босилладиган адабиётлар рўйхатига ҳам асосланади.

Фондни бутлаш ва адабиётларга ишлов бериш бўлимининг болалар адабиёти бўйича мутахассис барча тузилмалли бўлинмаларнинг вакиллари иштирокида болаларга адабиёт танлаш юзасидан узил-кесил қарор қабул қилмаслиги керак. У ёки бу филиал-кутубхона учун адабиётларга буюртмани расмийлаштириш, бошқаларга нисбатан ўз кутубхонасининг хусусиятлари, фондининг таркиби ва китобхонларининг сўровларини билладиган унинг ходими ҳал қилувчи ўрин тутлади. Ҳар бир болалар филиалига нашриётларнинг адабиёт чоп этиш режасини таҳлил қилиш, мавжуд китобларга ўзининг буюртмасини тузиш тавсия қилинади. Бу янги адабиётлар тақсим қилишдаги кўпгина англашилмовчиликлардан қутулишга ёрдам беради.

Фондни бутлаш ва адабиётларга ишлов бериш бўлимида мавзуи режаларни тахминан ишлаб чиқиш жараёнида ягона фондни йиғма алфавит каталоги бўйича аввалги чиққан нашрлар билан таъминланишини серияли, давомли, кўп томли нашр ва бошқалар билан солиштириб чиқиш мақсадга мувофиқ. Фақат ихтисослаштирилган болалар нашриётларининг режалари бўйича ишлаш билан чекланиб қолмасдан, болалар учун китоблар босадиган бошқа нашриётларнинг режаларини ҳам кўриб чиқиш керак.

МКСда адабиётлар нашр қилиш режалари билан ишлашни ташкил этиш вариантлари турлича бўлиши мумкин, энг муҳими ҳар бир филиал-кутубхона ва умуман МКС болалар учун ягона фондининг эҳтиёжлари эътиборга олинishi лозим.

Турли нуқтаи назардан адабиётларга бўлган буюртмаларни йиллар бўйича таққослаб кўриш фойдалидир.

Адабиётларга бўлган буюртмалар тўғрисидаги маълумотлар марказий кутубхонанинг фондни бутлаш, адабиётларга ишлов бериш бўлимида йиғилади, у ерда филиалларнинг буюртмалари умумлаштирилади ва тузатишлар киритилади, МКСнинг ягона фонди учун болалар адабиётларига бўлган йиғма буюртмалар тузилади. Филиал-кутубхонада буюртма берилган адабиётлар миқдори тўғрисидаги маълумотлар қолиши керак.

Фондни бутлашга ёрдам берадиган справка аппарати. Фондни мақсадга мувофиқ бутлаш учун муҳим маълумотлар марказий кутубхонанинг фондни бутлаш ва адабиётларга ишлов бериш бўлимида йиғилади ва справка аппаратида акс этирилади.

Биргаликда марказлаштирилган тақдирда ягона справка аппаратида махсус болалар муаммоси ажратилади. Шундай қилиб, шаҳар, районнинг иқтисодий ва маданий картотекасида-

ги «Кутубхоналар, мактаблар, мактабдан ташқари муассасалар» бўлимида МҚС, мактаблар, мактабдан ташқари муассасаларда болаларга кутубхона хизмати кўрсатишнинг аҳволи тўғрисидаги маълумотлар йиғилади. Маълумотлар болалар билан ишлайдиган, МҚС бўлинмалари хизмат кўрсатадиган микрорайонлар бўйича гуруҳларга ажратилиши мумкин. Улар хизмат кўрсатилаётган зонадаги болаларнинг ёшлари бўйича сони, мактаб ва синфлар сони, мактаб кутубхоналари сони, улар фондларининг миқдор ва сифат жиҳатдан таркиби, фан тўғрисидаги маълумотлар, мактаб факультативларининг ихтисоси, хизмат кўрсатилаётган зонадаги мактабдан ташқари муассасалар тўғрисидаги маълумот ва бошқаларни қамраб олади.

Болалар кутубхоналари мустақил марказлаштирилган пайтда баъзи МҚСларда махсус картотека бўлиб, унда филиал-кутубхоналарга доир барча маълумотлар йиғилади. Ҳар бир филиал-кутубхона учун алоҳида варақача тўлдирилиб, унда кутубхонанинг тузилиши, китобхонларнинг ёшларига оид таркиби, уларнинг китоб билан таъминланиши, мактабнинг хусусияти, мактаблардаги касб танлашга йўллашлар, тўғарақлар, шунингдек, микрорайондаги мактабдан ташқари муассасалар тўғрисидаги маълумот ва бошқалар кўрсатилади.

Филиаллари унча кўп бўлмаган МҚСда ёш таркибини жадвалда акс эттириш мумкин, унда МБҚ, шунингдек, филиал-кутубхона сигласи остида китобхонларни ёш гуруҳларига оид сони (мактабгача болалар, 1—3-синф, 4—5-синфлар, 6—7-синфлар, 8—9-синфлар; жами) кўрсатилади.

МҚС фондини тезда бутлаш режасида болалар адабиётлари билан тўлдириш ҳам ёритилади; уларни олишга ажратилган маблағ кўрсатилади. Давлатга қарашли оммавий кутубхоналарни марказлаштириш тўғрисидаги Низомга кўра болалар адабиёти билан тўлдиришга 30% маблағ² ажратилади.

Ажратилган маблағни МҚС да болалар ва ўспиринларга хизмат кўрсатувчи кутубхоналар ўртасида тақсимлашда: кутубхона китобхонларининг миқдорини, микрорайон кутубхонасидаги болалар сони, битта китобхоннинг китоб билан таъминланиши ҳамда кутубхона томонидан бажариладиган ишлар ҳажмининг эътиборга олиш керак.

Фондни бутлаш ва адабиётларга ишлов бериш бўлими ходими справка аппаратини яратади ва ишларни (филиал-кутубхоналардан олинган маълумотлар асосида) юритади. Тўпланган маълумотларга асосланиб, ишда марказий болалар кутубхонаси билан келишгани ҳолда, болаларга хизмат кўрсатувчи ҳар бир тузилмали бўлинма фонди бутланади.

² Руководящие материалы по библиотечному делу. 116-бет.

Фондни жойлаштириш

Фондни тўғри жойлаштириш китобхонга ҳам, кутубхона ходимларига ҳам катта аҳамиятга эга. Ундан фойдаланиш, китобхонларга хизмат кўрсатиш даражаси, кутубхона фондининг қандай очиб берилганлигига боғлиқ бўлади.

Китобхонлар учун очиқ фондни ташкил қилиш кутубхоначиларнинг ўзлари ишлашлари учун яратилган фонддан фарқ қилади.

Ягона фонд ва ундан фойдаланишни ташкил қилиш бўлими, шунингдек, донмий бўлмаган хизмат кўрсатиш фондларида болалар учун адабиёт катта ёшдаги китобхонлар учун адабиётдан ҳоли жойлаштирилади ва систематик-алвафит қондаси бўйича гуруҳларга ажратиб қўйилади. Бундай жойлаштиришнинг афзаллиги шундаки, кутубхоначи зарур китобнинг аниқ шифрини билмаса ҳам уни тез топишга ёрдам беради, агар китоб ўз ўрнида бўлмаса, мазмунига яқин бўлган бошқа китобни тавсия этиш имконини яратади.

Бутун очиқ фонд бир неча қисмларга ёки ёшга қараб табақаланади: 5—7 ёшлилар; 8—9 ёшлилар; 10—11 ёшлилар; 12—14³ ёшлилар учун адабиётга бўлинади. Адабиётларнинг табиатидан келиб чиқиб ва китобхонларнинг ёш хусусиятларига қараб, бу фондларнинг ҳар бирини ташкил қилиш ва системага солиш ўзига хос хусусиятга эга бўлади. Шунинг учун фондда ҳар бир ёш гуруҳига доир адабиётлар алоҳида жойлаштирилади. Китоблардан фойдаланиш ва жойлаштиришни энгиллаштириш учун ҳар бир фонд шартли белги: «Д., М., С., Ст» ни қабул қилади. Биргаликдаги МКСларда болалар фонди китобларига шу махсус ҳарфли белгилар қўйилган бўлиши шарт.

5—7 ёшлилар учун китоблар кутубхона тавсифи қондасига биноан системалаштирилмайди. «Д» шартли белгисини олади ҳамда автори ва сарлавҳаси алфавитида жойлаштирилади. Фақат айрим мавзулар «Бизнинг Ватан», «Эртақлар», «Ҳайвонлар ҳақида» ва бошқалар ажратилади. 5—7 ёшли болалар кенгайтирилган кўргазмалар ва адабиёт танлаш қутичаларидан мустақил китоблар танлайдилар.

8—14 ёшли китобхонлар ўзлари очиқ фонд жавонларидан китоблар танлайдилар. Уларга мўлжалланган фонд болалар кутубхоналари учун КБК жадвалига биноан системага солинади. Бироқ фондни очиб бериш болаларнинг ёш хусусиятларига мос келиши керак. Бу турлича бўлиниш, бўлим ойнасўзларининг ифодасида ўз аксини топади. Мана, масалан, айнан бир, яъни «2 табиий фанлар» бўлими шакли китобхонларнинг ёшига қараб қандай ўзгариши мумкин: 7—9 яшар болалар учун «2 Сенинг атрофингдаги табиат», 10—11 яшар болалар учун «2

³ Библиотечно-библиографическая классификация. Таб. для дип. 6-к. 2-е изд., испр. и доп. М., 1986. 171- бет.

Фан табиат тўғрисида. Олимларнинг ҳаёти ва фаолияти», 12—14 яшар болалар учун «2 Табиий фанлар (Фан табиат тўғрисида)» бўлиши мумкин.

8—9 яшар мактаб ўқувчиларига мўлжалланган китобларни жойлаштиришда, болалар ва мактаб кутубхоналари учун КБК жадвалига 1-Илова сифатида берилган,⁴ махсус ишлаб чиқилган чизмали каталог чизмасидан фойдаланиш керак. Мавзуи ойнасўзларни индексиз қўлланиш тавсия қилинади. Шундай қилиб, «39 Транспорт (поездлар, машиналар, кема ва бошқалар) бўлимида «Йўл ҳаракати қоидалари» ойнасўзини ажратиш мумкин. Ёки «65. Дунё мамлакатлари ва бизнинг мамлакатимизнинг хўжалиги» ойнасўзида «Ҳамма ишлар яхши, дидингга қараб танла» кичик ойнасўзчаси ажратилади. «Бадий адабиёт» бўлимида асарларни жанрларига қараб эртақлар, шеърлар, масаллар тарзида гуруҳларга бўлиш мумкин.

10—11 яшар болалар учун фондни соддалаштирилган шаклда КБК жадвали (2-илова)⁵нинг қисқартирилган варианты асосида жойлаштириш керак. Агар кутубхона биносида 10—11 яшар болалар учун бутун адабиётлар фондиди алоҳида ажратиш учун имконият бўлмаса, унда илмий-билишга оид адабиётни каттароқ китобхон-болаларнинг адабиётлари билан қўшиб қўйиш тавсия қилинади. Бадий адабиёт алоҳида жойлаштирилади.

12—14 яшар болалар учун адабиётлар жавонларга асосий тавсия жадвалларига биноан жойлаштирилади. Кутубхоналар амалиётида аввал қўлланилган, мазмунан бир-бирига яқин бўлган бўлимларни эндиликда бирлаштириш шарт эмас, чунки кутубхона-библиография тавсифини ишлаб чиқишда ҳозирда тавсиф бўлими ва бўлимчаларининг изчиллиги берилмоқда.

Бадий адабиёт фонди уч қисмга бўлинади: рус адабиёти, қардош халқлар адабиёти ва хорижий мамлакатлар адабиёти. Агар кутубхонада қардош халқлар адабиётининг миқдори кам бўлса, у рус адабиёти билан бирлаштирилади ва инқилобгача ва совет адабиётига бўлинади. Хорижий ёзувчиларнинг китоблари мамлакатлар бўйича, ҳар бир мамлакат ичидагиси эса муаллифи ва сарлавҳалар алфавити асосида жойлаштирилади.

Жавонлардан эркин китоб танлаб олишдаги ишларнинг табиати, адабиётни унинг мазмуни, миқдори ва нусхалар сони нуқтаи назаридан жиддий танлашни талаб қилади. Фондга адабиётларни уйиб ташламаслик керак: очиқ фонд шароитида жавонлардаги китоблар 2—3 нусхадан ошмаслиги керак.

Жавон ажраткичларида фонд бўлимларининг номи йирик ҳарфлар билан, индексларнинг номи эса майда ҳарфлар билан аниқ қилиб ёзилади. Ажраткичлар кўркам бўлиши учун тегишли расмлар ёпиштириш мумкин, у айниқса мактабгача тарбия

⁴ Библиотечно-библиографическая классификация... 220—221- бетлар.

⁵ Уша жойда. 222—229- бетлар.

ёшидаги болалар ва кичик мактабгача тарбия ёшидаги китобхонлар учун кенг қўлланилади.

Китобхонлар китоблар қандай жойлашганлиги тўғрисида аниқ тасаввурга эга бўлишлари керак. Китобхонларни очиқ фондда адабиётлар қандай жойлашганлиги билан таништириш мақсадида плакатлар билан безатилади. Уларга, шунингдек, маълумотнома-библиография аппарати, хусусан мунтазамлаштирилган каталог ёрдам бериши мумкин. Китобларни жавонлар ва мунтазамлаштирилган каталогда гуруҳлаш бирлиги, китобхон билан каталог ўртасида муҳим воситачи бўлиш имконини беради. Китобхон мавжуд ҳолатда жавонларда йўқ китобларни каталогдан билиб олади. Китоб танлашда шунинг учун ҳам каталогни тушунтирувчи плакатни осиб қўйиш фойдали.

Очиқ фонддан кутубхонанинг 8—14 яшар барча китобхонлари фойдалана оладилар. Кутубхоначи очиқ фонддан фойдаланишни билмайдиган ёки фойдаланишни хоҳламайдиган китобхонларга зарур китобларни танлашга ёрдам бериши керак.

Агар кутубхонада китобхонлар учун тўла очиқ фонд ташкил қилиш учун шароит бўлмаса, фонднинг айрим бўлимлари ёки адабиётларнинг долзарб мавзуларини очиб қўйиш тавсия қилинади. Ҳар бир кутубхонада иккинчи (дублет) нусхалар, маълумотларни бажариш учун адабиётларни сақлаб қўядиган жой бўлиши керак.

Фондни эҳтиёт қилиб сақлаш

Кутубхонада китобларни эҳтиёт қилиб сақлаш: китоб жавонларида санитария-гигиена режими белгиланган тартибга риоя этиш, китобларни ўз вақтида ямаб тузатиш ва қайта муқовалашни таъминловчи шароит яратишдан иборат.

Жавонларда китобларни бемалол туриши учун шароит яратилиш лозим, чунки зич жойлаштирилган китоблар тезроқ эскиради.

Фондни эҳтиёт қилиб сақлашда санитария-гигиена режимига риоя этиш ва ҳарорат, намлик, ҳавонинг тозалигини меъёрида сақлашга катта аҳамият бериш лозим. Имкони борича бинода доимий ҳарорат ва намлик (меъёрдаги ҳарорат $16-18^{\circ}\pm 2^{\circ}\text{C}$, намлик $50-60\%\pm 5\%$) ни сақлаш керак.

Китоблар тезда эскирмаслиги учун, уларни ўз вақтида ямаб тузатиб туриш ва қайта муқовалаш керак. Кутубхоначи китобни қабул этиш ва ёзиб бериш чоғида уларнинг ҳар бирини кўриб чиқиши, тўзиган ва йиртилган китобларни ажратиб қўйиш шарт. Болалар кутубхонасининг хусусияти: фонднинг деярли тўртдан бирини — асосан юмшоқ муқовада нашр қилинган мактабгача тарбия ёшидаги болалар ва кичик мактабгача тарбия ёшидаги ўқувчилар учун адабиётлар ташкил қилади. Баъзи кутубхоналар ҳали китобхонлар қўлига берилмаган янги китобларни қайта муқовалаб тўғри иш қиладилар. Ягона кутубхона муассасаси — МКС шароитида шундай қилиш учун

имконият етарли. Болаларга хизмат кўрсатувчи кутубхоналарда, китобларнинг ёш дўстлари — муқовалаш «Китобчалар шифохонаси» тўғараги ишлайди. Болалар китоб саҳифаларини ёпиштириш, доғларни кетказиш, китобларни муқовалаш билан шуғулланадилар.

Китобхонларни миллий бойлик бўлиб ҳисобланган китобларни авайлаб-асраш руҳида тарбиялаш керак. Болани кутубхонага аъзо қила туриб: одатда, кутубхоначи уни кутубхонадан фойдаланиш қоидалари билан таништиради, китоб билан қандай муомала қилиш лозимлигини айтади. Ўқини маданияти бўйича машғулотларда, махсус сўхбатларда ўқувчилар китоб кутубхонага келиб тушганига қадар қандай йўлни босиб ўтганлиги билан таништирилади. Босмахонага экскурсиялар, расом, безатувчи, матбаачилар билан учрашувлар ўтказилади. Шунингдек, «Китобни авайлаб асра» плакати каби кўргазмали воситалардан фойдаланилади. «Яша китоб» кашшоф операцияси ўтказилади, кутубхона ва мактабларда жамият ҳаётида китобнинг роли тўғрисида стенд-экран тайёрлаб намойиш этилади.

Кутубхоначи ўқувчиларда кутубхонадан олган китоблари учун доимо масъулият ҳис этишни тарбиялаши, кутубхона ва китобдан фойдаланиш қоидадини қатъий бажарилишини талаб қилиши керак. Болалар йўқолган китобни худди шу қийматдаги китоб билан алмаштириш лозимлигини, агар уни алмаштиришнинг иложи бўлмаса, китобни ўн барабар нарх билан ундирилишини яхши билишлари керак.

Кутубхонада «СССРда кутубхона иши тўғрисида Низом»дан олинган фондни эҳтиёт қилиб сақлаш, китобхонларнинг бурчи тўғрисидаги кўчирмаларни осиб қўйиш фойдалидир. Китобларни ўғирланиши, кутубхонага муддатидан қайтарилмаган китоблар тўғрисидаги далилларни мактаб жамоаси, ота-оналарнинг иш жойларида ошкор айтилиши жонз.

Китобхон - болаларнинг ижтимоий психологик хусусиятлари

Китобхон-болага мақсадга мувофиқ педагогик таъсир ўтказиш шахснинг ёш ва ўзига хос психологик хусусиятларини ҳисобга олишга таянади.

Бир хил ёшдаги болалар ўқишида ўзига хос тафовут бўлади. Бироқ болаликнинг ҳар бир даврида ўқишнинг ўзига хос хусусиятлари, ўқиш сифатининг алоҳида фаоллиги намоён бўлади: баҳоланишнинг маълум мезони; китобхон сўрови ва унинг мазмуни, кенглиги, барқарорлиги; адабиётга мурожаат этишнинг сабаблари. Болалар ўқишнинг ижтимоий-психологик тадқиқоти китобхон гуруҳларининг ёшга қараб табақаларга бўлинишини аниқлаш имконини беради. Болалар ўқиши педагогикасида ёшига қараб ўқишнинг ўсиши қуйидаги босқичларга бўлинади: болалик (6—9 ёш); болаликдан ўспиринликка ўтиш (10—11 ёш); ўспиринлик (12—13 ёш); ўспиринликдан ўсмирликка ўтиш (14 ёш).

Бу тоифадагиларнинг ёш чегараси ҳаракатчан бўлади, яъни китобхоннинг ижтимоий-психологик шароитининг шаклланишига кўра ўн ёшли болани ўзига хос типологик хусусиятига қараб ўспирин китобхон тоифасига қўшиш, ўн тўрт ёшлиларни эса ўспиринликка ўтаётган китобхон тоифаси табиатидагилар қаторига қўшиш мумкин бўлади.

Мактабгача тарбия ёшидаги китобхонлар

Болада ўқишга бўлган эҳтиёж мактаб ёшигача шакллана бошлайди. Бўлажак китобхон ҳаётида ота-она уйи, болалар боғчаси ҳал қилувчи ўрин тутаяди.

Ўқиш—боланинг маънавий ҳаётига мустақкам кириб бориши учун олдиндан таъсирчан-эстетик тайёргарлик кўриш зарур: бола биринчи сўзни мустақил равишда ўқишидан олдин, у ҳар куни катта одам—онаси, отаси, бувиси, болалар боғчаси мураббияси, кутубхоначининг ўқиб берганини эшитиши, бадий образ гўзаллигини ҳис қилиши керак.

Биргаликда қайғуриш қобилияти — санъатни тўлақонли идрок этишнинг муҳим шартларидан бири. Болада қаҳрамонларнинг хатти-ҳаракатларигина эмас, балки ҳаракатларнинг сабабларини идрок этиш, уларни турли вазиятларда ўзаро алоқасида ёрдам берадиган матнга ўз муносабати пайдо бў-

лади. Қайғудош бўлиш болага инсонларнинг турли ҳаракатларини маънавий баҳолаш имконини беради.

Ҳис-туйғу кўтаринкилиги ва адабий асарни бевосита идрок этиш, бадий адабиёт образига кўникиш воқеликни тушуниб этиш ва англаб олиш билан ҳали етарли боғлиқ бўлмайди. Бироқ бундай идрок этиш самарадорлиги болага ҳаёт тажрибасини бир қадар бойитиш имконини беради. Қундалик воқелик даражасида шахсий тажрибани кенгайтириш имкониятлари чекланган бўлиб, у кўпроқ катта ёшдагиларга боғлиқдир.

Ҳис-туйғу кўтаринкилиги бола шахсини ҳар томонлама ифодалайди. Биз бу ёшдаги боланинг ҳис-туйғуси, фикрлаши, хотира, ҳиссёти тўғрисида гапирамиз.

Ҳис-туйғу тасаввур жараёнига ҳам таъсир кўрсатади, қайсики мактабгача тарбия ёшида етакчи фаолият, асосан ўйин билан боғлиқ бўлиб, у болани қизиқтиради. Мактабгача боланик тасаввурни ўстириш учун кўпроқ «сензитив»¹ ёш бўлиб ҳисобланади.

Бола таклиф этилган эртақ ёки бошқа асар жанрида тасаввур қилинаётган вазиятга жуда тез киришиб кетади. Унда тезда «яхши» ёки «ёмон» қаҳрамонларга нисбатан майл ва хуш кўрмаслик кайфияти пайдо бўлади.

Болаларнинг китобга бўлган муносабатига таъсирчанлик, идрокнинг ўткирлиги, уларнинг айниқса сўзга муносабатининг ўзаро боғлиқлиги каби ёш психологик хусусиятлари қисман таъсир қилади. Болалар сўзни идрок қила туриб унинг буюм ҳолидаги мазмунини аниқ тасаввур қилади; катталар учун аллақачон одат тусига кириб қолган сўзлар уларни ҳайрон қолдиради, ҳайратга солади. Болалар билан ишлашда буларнинг ҳаммаси кутубхоначига кенг имкониятлар очади.

Мактабгача тарбия ёшидаги бола она тилиси сўзларининг гўзаллигини тушунишида бадий усул сифатида фойдаланиладиган сўз ўйини, сўз мароми, бадий асар ниҳоятда катта роль ўйнайди. Мактабгача тарбия ёшидаги бола ўзининг биринчи китобчаларига катта кишининг ёрдамида тушунади, болалар китобларининг муваффақияти биринчи навбатда катта кишининг ўқиш пайтидаги кайфиятига боғлиқ бўлади. Катта киши боланинг идрок этишига «яқинлашиши» зарур: қаҳрамонлар билан бирга шод-хуррам бўлиш ва қувониш, болаларга шеърда талқин қилинган маромни тинглашга ёрдам беришдан иборат. Болаларга зерикарли қилиб, бир оҳангда ўқиб бериш мумкин эмас, агар шундай қилинса, ҳар қандай ўткир асарни ҳам ёмонотлиққа чиқариш мумкин.

Шунинг учун ҳам мактабгача тарбия ёшидаги болалар билан ишлайдиган кутубхоначи учун ўқишга раҳбарлик қилиш жара-

¹ «Сензитив ёши» бола ёшининг муайян даврига хос энг мақбул табиатга эга психик хусусият ва жараёнлар ривожланишидир. Қаралсин: Краткий психологический словарь / Сост. Л. А. Карпенко; А. В.Петровский, М. Г. Ярошевский умум. таҳ остида. М., 1985, 317-бет.

шаклланишида муҳим босқич бўлиб, умуман болаликдан «балорафат» ёшига ўтишлик билан ифодаланadi. Бу ўтиш давомли бўлиб, ҳар хил болаларда турлича кечади.

Кичик ўспиринлар — китобхонларнинг мураккаб турни ташкил қилади. Гарчи катталар улар учун барча масалаларда ўз обрў-эътиборини сақлаб қолсалар ҳам, энди улар катталар билан унча ишонarli ва бажонидил мулоқот қилавермайдилар. Рухий жараёнлари қайта қурилади, маълум умумлашмаларга йўналтирилган қобилият мулоҳазали тафаккур фаолияти орқали фаол шакллана бошлайди. Бу ёш даври билиш ва ижтимоий томондан гуркираб ўсиш давридир. 10—11 ёшли болалар энг фасл кашшофлардир. Кино, ойнаи жаҳонга қизиқиш ортади. Ўйинлар бошқача тус олади, сафар, саёхатларга қизиқиш кучаяди. Билишга доир қизиқишдаги номаълумлик, уюшмаслик ҳолати йўқолади. Болаларни коинот масалалари, ҳаёт ва ўлим муаммолари, инсон руҳияти ҳодисалари тўлқинлантира бошлайди. Ўз тажрибасига ишонч, ҳис қилиш ортади, гўё атрофдаги ҳамма нарса танишдек туюлади, айниқса янгиликларни билиш, ҳақиқат ва ҳақиқий ҳодисалар тўғрисида фикрлашга қизиқиш янада орта бошлайди. Бу ёш даврида табиий-илмий масалаларга доир, илмий-билишга доир, алабиётларни мустақил ўқишга, ақлий ва ҳаяжонли ҳолатларга тайёр бўлишлик пайдо бўлади.

Кутубхоначига кичик ўспиринларнинг ўқиш мавзулари — улар нима учун китоб ўқиётганлари, улар боланинг қандай маънавий эҳтиёжларини қондираётганини билиб олиш жуда муҳим. Мавзу — ўқишга бўлган талаб ва шу эҳтиёжни китоблар орқали қондиришни боғловчи муҳим ҳалқа. Агар мавзуларни шакллантиришга етарли эътибор берилмас экан, унда талабнинг ўсиши ва мураккаблашуви тўхтайдди.

Кутубхоначи мавзунинг онгли танланганлик даражасини болаларга берилган қуйидаги: «Сен китобни нима учун ўқийсан?», «Сен ҳозир нима ҳақида ўқишни хоҳлардинг?», «Сен ўз дўстингга қандай китобни ўқишни маслаҳат берардинг?» саволларига улар қайтарган жавобларини қиёслаш орқали аниқлайди.

Кўпгина кичик ўспиринлар ишонч ҳосил қилишига қараганда, ўқишнинг етакчи мавзуси билиш ҳисобланади: китоб ўқиш — билвосита тажриба манбаси, дунё тўғрисидаги билимни кенгайтиради.

Улар шу билан бир қаторда китобни дўст, ҳаёт дарслиги сифатида қабул қиладилар, ўқишнинг тарбиявий вазифасини тушунадилар. Бу йўл-йўриқ кўп жиҳатдан болада ўқишга раҳбарлик қилувчининг тарбиявий ишларининг таъсири остида шаклланади. Болаларга қаҳрамонларнинг одоб-ахлоқи, уларнинг хатти-ҳаракатлари ва қилмишлари туфайли намоён бўладиган асарлар ёқади, бироқ улар («китоб ўқиш орқали, ҳаётни севиш, ёлғонни ёқтирмасликка ўрганаман», «Мен кимдан намуна олишни ўйлайман» каби) ахлоққа оид панду насиҳатларни севайдилар. Ўқиш жараёнида (ақлли бўлиш, орзу қилиш ва

фикрлаш учун ўқийман») маънавий ўсишнинг ўз мавзуси туғилади. Ўқиш мавзулари ичида («Яхши ўқиш учун») ўқув мавзуси анча кенг тарқалган.

Бола тушунган ҳолда китоб танлаганда китобхон сифатида шаклланади, унинг асосида асарнинг темаси ва мазмуни ётади. Қизиқиш доираси кенгая боради. Бу қизиқишларнинг ўзига хослиги—серрежалилик ва турли-туманлигида, шунингдек, кичик ўспиринларни ўзига тортадиган мазкур билим соҳасининг тушунарлилиги ва аниқлигига боғлиқ.

10—11 яшар китобхонлар билиш ва бадий матнлар ўртасидаги тафовутни сеза бошлайдилар. Энди улар ўқиш доирасига фақат табиатшуносликка оид эмас, балки тарихий-бадий китоблар ҳам киради. Бу ёшдаги болаларда фуқаролик ва ижтимоий фаолликни тарбиялашда Ватан ва унинг қаҳрамонона ўтмиши тўғрисидаги китоблар катта ўрин эгаллайди. Болалар кашшоф газета ва журналларини ўқий бошлайдилар.

Билишга бўлган юксак фаоллик, мавжуд билимга қизиқиш, ҳақиқий муҳитни ўз тажрибаси билан солиштириш — буларнинг ҳаммаси кичик ўспиринларнинг китобга бўлган муносабатини кўрсатади. Унинг ғоявий мазмунига баҳо бериш асосида болаларнинг ўз мезони бўлади. Болалар энди китоб ғоясини ўзлари-ча ифодалашга интиладилар, мавҳум тушунчадан аниқ бадий образга ўтадилар, ҳақиқий ҳодисаларга ўз муносабатини далиллар орқали кўрсатишга уринадилар.

Бу ёшдаги китобхонлар учун болаликнинг бу даври ўспиринликнинг кейинги даврларига нисбатан кўпроқ асарда тасвирланган воқеани изчиллиги, кескин вазият, тасодифларга қизиқишнинг кучлилиги билан ажралиб туради. У ўз ёшига мос китобларни мутолаа қила туриб муаллифнинг нуқтаи назарини тушунади ва ҳис қилади. Кутубхоначи болаларнинг ўқишига таъсир кўрсатиш йўлларини ўйлаганда шуларни ҳам донмо назарда тутати.

Агар кичик ўспирин кутубхоначи унинг маънавий дунёси, қизиқиш ва интилишига ҳурмат билан қараши, китобхоннинг қизиқишига ғамхўрлик қилиши, боланинг китоб ва мутолаа хусусидаги ҳар қандай интилишларига эътибор беришга тайёр эканлигига ишонч ҳосил қилса, болаларнинг ўқишига таъсир қилишнинг ижобий бўлишлиги аниқ. Кичик ўспирин катталарнинг ўзи билан китоб ўртасида воситачи бўлишларини истайди.

Бу ёшда таниш нарсалар чегарасидан чиқишга интилиш уйғона бошлайди, демак энди мустақил билим асосларини қўйиш керак. Шу билан бирга кутубхоначи кичик ўспиринларнинг ўзига хос хусусиятлари унинг ўқиш ҳамда серғайрат изланувчан табиати билан бевосита боғлиқлигини эътиборга олиши керак. Шу муносабат билан В. А. Сухомлинский томонидан мустақил билим олишга берилган таъриф кутубхоначилар диққатини ўзига тортади: «Мустақил билим олишлик дарсларда олинган билимлар билан уйда китоб устида мустақил ишлашликнинг ягона бирлигини ташкил қилишлигини кўрсатади, унда ҳавас,

қобилият, истъдод шаклланишининг узоқ жараёни намоеън бўлади»¹.

Китобхонларнинг қизиқишларини ўрганиш асосида очиқ фонд ташкил қилиш, кўргазма ишлари, китоблар жавони олдида маслаҳат бериш, кутубхонага экскурсия уюштириш, якка ва гуруҳли тавсиявий суҳбатлар ўтказиш, «барвақт ахборот бериш» мустақил билим олишга қизиқишни ўсишига имкон беради.

12—13 ёшли китобхонлар

Бола улғайган сайин, бола шахсининг ўзига хос хусусиятлари ёрқин намоеън бўла бошлайди. Агар ёшликнинг аввалги босқичларида боланинг муҳитга муносабати, унинг «жўшқин муваффақияти» кўпроқ катталар орқали шаклланган бўлса, энди биринчи навбатда тенгқурларининг муносабати ва баҳоси билан белгиланади.

Катта ўспиринларнинг ақлий имкониятлари орта боради. Ақл-идрокиннинг ўсиши, тушунчадаги тафаккур туйғу доирасига ҳам таъсир кўрсатади: сезги кўпроқ танлаб олувчи, ўзига хос бўла бошлайди.

Бу ёшнинг муҳим хусусияти — ўзи фикрлаш ва ўзи баҳолаш жараёни ўсишининг бошланишидир. Кичик ўспиринларга хос бўлган содда маъқуллаш шаклидан фарқли ўлароқ, катта ўспиринларда ўз шахси, ўз имкониятларини намоеън этиш ва уларни объектив баҳолашга кўпроқ онгли ёндашиш ҳоли орта боради. Тасодифий ахлоқий қарашлар ва баҳо беришлар таъсири нисбатан барқарор ва мустақил шакллана бошлайди: ахлоқий фазилат, интизом нормалари ва одамлар ўртасидаги ўзаро муносабатга қизиқиш пайдо бўлади.

Катта ўспиринларнинг билим олишга доир сўровлари онгли, танлаб олишли бўлиб, тобора шахсий қизиқишга айлана боради. Уларни айниқса ижтимоий ва ахлоқий масалалардан: инсоният тақдири, жамият ҳаёти, бахт, севги, дўстлик ва бошқа масалалар кўпроқ тўлқинлантиради. Ўспиринларнинг бир қисмида айрим ўқув фанларига анчагина ва барқарор иштиёқ пайдо бўлади. Улар янги кашфиёт ва ихтироларга ўз муносабатларини билдирадидилар, техникага қизиқадидилар, турли тўғаракларга қатнашадилар, қуриш-ясаш билан шуғулланидидилар. Тобора юксалаётган ижтимоий фаоллик катталарнинг ҳаёти ва юмушларида қатнашиш имконини беради.

Муомаланинг ўзига хос табиати, ўзини-ўзи англаш ва ўзини-ўзи баҳолашга мойиллик, юксак фаоллик ва қизиқишнинг кенглиги, амалий фаолиятга талаб — ёшликнинг бу барча ижтимоий-руҳий фазилатлари китобхон хусусиятини шакллантиришга ҳам таъсир кўрсатади. Ўспиринларда илмий-билим берувчи адабиётларни ўқишларига асосий сабаб, шахсий қизиқиш ва ҳаваси билан боғлиқ бўлган билим олишдир. Бунда мактаб таъсири билан боғлиқ бўлган сабаблар маълум ўрин эгаллай-

¹ Сухомлинский В. А. Рождение гражданина. М., 1971, 161-бет.

ди. Илмий-билим берувчи адабиётларни ўқишга тенгқурларнинг тавсияси жиддий сабаб бўлади, китобга бундай муносабатда бўлиш ҳаммиша ҳам онгли равишда бўлавермайди, балки баъзан тасодифий бўлади.

Ўғил ва қизларда илмий-билим берувчи китобларни ўқишда ҳам сўровларнинг табиати ҳам, ўқишлар мазмуни, ҳам китобга мурожаат этиш сабабларида тафовут бўлади. Буни ўқишга раҳбарлик қилиш жараёнида назарда тутиш муҳимдир. Ўғил болалар техника, физика, математикага оид китобларни ўқишни афзал кўрадилар. Қизлар биографик табиатидаги китобларни, санъат, адабиётшуносликка доир асарларни ўқишни ёқтирадилар, катталар учун китоблар уларни ўзига торта бошлайди.

Бадий адабиётни ўқиш боланинг шахсий талаб ва эҳтиёжи билан боғлиқ бўлган эркин фаолият сифатида англашила бошлайди. Ўспиринлар кишилар китобни нима учун севишларини энди чуқур англайдилар, китоб танлашнинг сабаблари ҳар бир кишида ҳар хил бўлади, умуман қаҳрамон ва китобга бўлган муносабат айниқса аниқ ифодаланади. Китобга бўлган онгли муносабат китоб қандай ёзилганлигига баҳо беришда намоён бўла бошлайди. («Ёзувчи китобга ўзининг бутун қалбини бахш этиб, шундай самимий ёзганки, ҳикоя яхши чиққан»). Ўқиш жараёнида туйғу ва кечинмаларни бошдан кечириш, катта ўспиринларда анча кенг ва мунтазам бўлиши мумкин. Ўзи севган китобларга баҳо беришда ўзи билишликка интилиш юз беради. Ўзни қаҳрамон ўрнига қўйиб, ўзлари уларнинг ўрнида бўлиб қолганларида нима қилишлари мумкин эканлиги ҳақида ўйлайдилар, ўз хулқ-атворлари тўғрисида хаёл сурадилар.

Ёқтирган китобларини «биринчи марта ўқиш пайтида сезмаган янгиликларни очиш учун» қайта ўқиб чиқиш хоҳиши туғилади. Кўплар шунга аминки; «агар китоб яхши бўлса, уни қайта ўқиб чиқиш мумкин». Бироқ болаларнинг фикрича, шундай китоблар борки, улар учун вақтни бекор кетказишнинг ҳожати йўқ, — «ҳеч нарса ололмайсан». Китобга нисбатан онгли муносабатда бўлиш, ўқиш маданияти ўсганлигидан далолат беради.

Амалда бу ёшдаги ўспиринлар саргузашт китоблар билан қизиқадилар, уларнинг қизиқиши умумий мавзунинг кенгайиши ва ортиши билан бирга ўсади, аслида уларни ўқишни жамоат ишлари, санъат, спорт билан қизиққанлар ҳам севадилар.

14 ёшли китобхонлар

Ўн тўрт яшар мактаб ўқувчисининг ижтимоий-руҳий хусусиятлари шу билан изоҳланадики, бу ёш шахснинг ўспиринликдан эрта ўсмирликка ўсиб ўтиши билан боғлиқ экан. Бу даврда ўспириннинг маънавий нуқтан назарлари ёрқин ифодаланиши, бир томондан ўзини-ўзи билиш, ўз мавқеини белгилаш, ўз «МЕНИ»ни англаш, бошқа томондан эса унда ўз ўрнини топиш, шаклланаётган қараш ва эътиқодлар учун таянчга эга бўлиш, ташқи дунёни билиш ғояси билан белгиланади. Ички дунёнинг

бундай иккиёқламалилиги шахсий қизиқиш ва иштиёқ доираси, турли хил фаолиятларга муносабатда кўпинча афзалликларни ўзгартиришга олиб келади. Ўспиринларнинг ижтимоий фаоллиги ортади. 14 ёш болаларда айниқса ўзини англаш ва ахлоқий идеал топишга интилиш даври ҳисобланади.

Бу ёшдаги ўспиринлар учун машғулотлар ва спорт турларини танлаш хусусияти хос.

Уларда ўқишга бўлган муносабатда ҳам ўзига хос тафовутлар намоён бўла бошлайди. Болаларнинг бир қисми 12—13 ёш-лиларга нисбатан анча кам ўқий бошлайдилар. Бошқа болаларда китобхон фаоллиги ўсади, қизиқишлари ривожланади ва чуқурлашади.

Илмий-билим берувчи адабиётларга қизиқиш илмнинг мазкур соҳасига чуқур қизиқишнинг аллақачон шаклланганлигидан далолат беради. Агар ўқувчи шу соҳа билан ўзининг келажак ихтисосини боғласагина китобга бўлган эҳтиёж барқарор бўлади. Болаларнинг ўқишида тобора мустақил билим олишга интилиш сезила бошлайди. Илмий-билим берувчи (илмий-фантастик) китобларнинг қадр-қиммати, уларда кўтарилган илмий муаммоларнинг долзарблиги нуқтаи назари билан изоҳланади.

Афсуски, баъзи ўспиринларгина ўз ёшларига мўлжалланган публицистик асарларни ўқийдилар. Ҳар қандай китобхон ҳам ижтимоий тараққиёт қонуниятларини акс эттирувчи тушунчалар—фалсафий, тарихий, сиёсий ғояларни ўқишга куч сарфлашни хоҳлайвермайди.

Ўспиринларда бадий адабиётга муносабатни фарқлаш, реал ўқиш доираси, ўқиш сабаблари, китобни баҳолаш муносабати мезонида ифодаланади.

Шундай ўспиринлар борки, улар кўп ўқийдилар, аммо у асосан битта мавзунини ўқиш билан боғлиқ бўлади. Натижада уларда бадий асарни идрок этиш, асарни баҳолаш мезонининг нисбатан ривожланмаганлиги шундай кўзга ташланади. Улар учун баҳолашнинг бир хиллиги хос бўлиб, ўқиган нарсалари ҳақидаги фикрлар ифодаси ва кечиқмалар усули бирёқлама ва бир қолипда бўлади. Эҳтимол, бу ўспиринлар, ўзлари тўғри ва аниқ деб ҳисоблаган китобга бўлган муносабатни «катталарга хос» сўзлар билан ифодалаш шаклини эгалламагандирлар.

Яхшигина адабий тарбия мактабини ўтаган ўспиринлар, китобхонлик сўровининг кенглиги ва барқарорлиги, ўз ёшига нисбатан мураккаб асарларни идрок этиш имкониятлари, китобга баҳо бериш мезони нисбатан тараққий этганлиги билан ажраб турадилар. Бу болаларда шеъриятга қизиқишнинг кучлилиги кузатилади. Улар ёзувчи бадий услубининг ўзига хос томонларини чуқур сеза бошлайдилар. Қаҳрамонга муносабати ўзгаради: қаҳрамон табиатининг мураккаблиги ва яхлитлиги бутунча тўлқинлантиради.

Бу ёшнинг муҳим хусусияти катта китобхонларга мўлжалланган бадий адабиёт асарларини ўқишга фаол интилишдир. Бу ҳодиса қизларда ўғил болаларга нисбатан барвақт содир

бўлади, уларда ўқиш сабаблари ва китобга баҳо бериш мезони сезиларли даражада эрта ўзгаради. Кишилар табиати ўзаро муносабатига кўпроқ қизиқиш юз бериб, қизлар катталарнинг ҳис-туйғу ва кечинмалари дунёсига осон киришади.

Ўн тўрт яшар ўспиринлар ўқишга раҳбарлик қилувчилар учун қийин китобхонлар гуруҳи ҳисобланади. Бу даврда боланинг китобхон сифатида ўсиши ва ривожланишида ижтимоий психологик муҳитнинг таъсири натижаси кескин кўзга ташланади.

Кутубхоначи билан китобхон ўртасидаги алоҳида мулоқотда катта ўспириннинг китобхон сифатида шахси шаклланиши учун анча катта имконият туғилади. Бунинг учун тарбияланувчи хоҳиши нуқтаи назарининг умумий қараши бўлиши керак.

Алоҳида ишлаганда ҳар хил панд-насиҳатлар мақбул келар-вермайдиган ёшнинг ўзига хос хусусиятларини назарда тутиш керак. Агар китобхон кутубхоначининг билими, тажрибасини ҳурмат қилса, уни тушунишларига ишонсагина, у билан мулоқотда бўлиши мумкин. У педагогикада йўл қўйилган хато «оқ излар» ни тезда пайқаб олади. Бу ерда кутубхоначининг юксак маҳорати, педагогик услубнинг нозик томонларига бўлган талабини, ўқишга раҳбарлик қилиш ғоясини ўқишга таъсир этиш чоралари ёрдамида кучайтиришдан иборат.

Китобхон билан яқка суҳбатлар чуқур ўйлаб ўтказилса, уларнинг фикр ва истаклари билан танишилсагина оммавий тадбирларнинг муваффақияти таъминланиши мумкин. У кутубхоначига китобнинг тарбиявий таъсири мақсадга мувофиқ кучайтирилиши, катта ўспиринлар билан муомала қилиш усуллари айтиб бериши мумкин.

Катта ўспиринлар «кутубхоначи яхши китоблар тўғрисида ҳикоя қилиб беришини», «нималар ўқишни маслаҳат беришини», «китоб ва уларнинг ўзлари ҳақида сўзлашиши мумкинлигини», «агар китоб ўзига тортсагина, уни муҳокама этиш мумкин»лигини сезадилар.

Ўспиринлик ёшида бу даврга хос шахс ўсишнинг кучайиши туфайли ўз шахсиятини намоён этишлик кўпроқ тазйиқ ўтказиш ва бўйсундиришга қаршилик кўрсатишдек янграйди. Катта ўспиринлар учун айниқса қимматбаҳо бўлган ва бу даврда чуқур ва ўйлаб мулоҳазали иш тутувчи катталар — ота-оналар, педагоглар, кутубхоначилар билан «тенгдошлардек сўзлашувчиларнинг» этишмаслиги маълум бўлади.

Катталар ва болалар муомалада тенг шерик сифатида қатнашиб, эркин вазиятда бўлиб ўтган жамоа муҳокамасида, ўспирин ўқиган нарсалари, унинг қаҳрамонлари, автори ҳақида бемалол ўз мулоҳазаларини айтаверади. Турли хил фикр, шу жумладан кутубхоначининг фикри билан танишиб, уларни ўз фикри билан солиштириб, китобхон ўқиган нарсаларини чуқур тушуниб олади, асарнинг бадий қиймати, ғояси, авторнинг ниятини англайди.

Ҳар бир ёш гуруҳига раҳбарлик қилиш педагогикаси ўзига

хос хусусиятга эга. Болалар ўқишига таъсир этишнинг усул ва шакллари, уларни аниқ танлаш вазифаси ва мазмуни китобхон аудиториясининг ёш хусусиятлари, унинг ижтимоий-психологик ифодаси тарбиянинг ҳозирги босқичида боланинг китобхон сифатида ўқиш қонуниятларига боғлиқдир.

Кутубхонада китобхон-болани ўрганиш

Китобхон-болаларни ўрганиш кутубхоначи ишининг ажралмас қисми бўлиб, ўқишга раҳбарлик қилишнинг энг таъсирчан метод ва шакллари танлаш, адабиётлар воситасида болалар ва ўспиринларни уйғун тарзда тарбиялашни таъминлайди.

Китобхонни ўрганиш кундалик иш жараёнида ягона принцип асосида амалга оширилади ва аниқ амалий мақсадни кўзлайди.

Биринчи принцип: китобхон-болани ўрганишни унинг шахсини ўрганиш билан боғлаб олиб бориш лозим. Бу кутубхоначи бола шахсини ҳар томонлама ўрганиш билан шуғулланиши керак деган маънони билдирмайди. У китобхон билан кўпи билан бир ойда бир неча марта муомала қилади ва демак, бундай қилиш имкониятига эга эмас. Аммо, у китобхонни кузатади ва шахс сифатида тўғридан-тўғри эмас, балки бавосита ўрганади. Ўрганишнинг барча методлари — суҳбат, кузатиш, китобхон формулярини таҳлил қилиш — буларнинг барчаси ўз кутубхоначилик йўналишини йўқотмаган ҳолда, бир вақтнинг ўзиде кутубхоначига бола шахсини чуқурроқ ўрганиш имконини яратади. Унинг қизиқиш ва ҳаваслари, ўртоқлари, оиласи, мактаби билан ўзаро муносабатини билиб олгандан кейингина унга китобхон сифатида характеристика тузиш мумкин. Шундагина ўқишдаги, бир хил ёшдаги болаларнинг китобга муносабатидаги тафовут тушунарли бўлади, шундагина кутубхоначи китобхон қизиқишини қарор топтира ва йўналтира олади.

Иккинчи принцип совет педагогикаси ва психологияси қондасидан келиб чиқади: бола-китобхонни ўргана туриб, бир вақтнинг ўзиде унинг қизиқишларини ошириш ва мақсадга йўналтириш зарур. Кутубхоначи ўқишга раҳбарлик қилиш жараёнида болани ўрганади ва бир вақтнинг ўзиде уни китобхон сифатида тарбиялайди.

Учинчи принцип: болалар кутубхонасида китобхонни ўрганиш китобни ўрганиш билан узвий боғланган. Китобнинг ўзи, унинг тури ва жанр хусусиятлари ва китобхонга таъсир этиш усулининг таъсир кучини аниқлаш зарур. Китоб ва унинг мазмуни тўғрисидаги умумий тасаввур кутубхоначига камлик қилади. Яна у асарнинг хилма-хил тури ва жанри, қандай китобхонга мўлжалланганлиги, улар китобхондан нималар кутаётганлиги, унинг онги қандай вазифани бажараётганлигини тушуниши муҳим. Кутубхоначи болалар ўқишига табақалаштирилган ҳолда раҳбарлик қилиш учун китобхоннинг хусусиятлари, китобнинг ўзига хос томонларини, уларни бир-бирига тўғри муносабатини билиши керак.

Китобхон-болаларни ўрганишда *китобхон формулярини таҳлил* қилишга муҳим ўрин ажратилади. Бу алоҳида китобхон ёки мавжуд гуруҳининг ўқишдан умумийлик ва ўзига хос жиҳатларини очиб берувчи асосий ҳужжатдир.

Ёш китобхонни ўрганишда оғизма-оғиз ёзиб олинган китобхон сўрови, сўровнинг сабаби, ўқилган китобга муносабат ҳақидаги маълумот гарчи формулярда бундай махсус графалар бўлмаса-да, қимматлидир. Кутубхоначилар ҳар гал бола китобни олаётган ва қайтариб топшираётган пайтда формулярга мунтазам суратда ёзувлар битиб бориши керак. Маълумотларни таҳлил қилиб бориш кутубхона ишининг самарадорлиги, адабиётларнинг ҳар хил тур ва жанрларига қизиқишни шакллантириш ва чуқурлаштириш, боланинг ижтимоий психологик ўсиш жараёнида китобхон идрокнинг ўзгаришини кузатиш имконини беради.

Вақти-вақти билан сўровга тегишли ёзувларни ҳам, унинг сабабларини ҳам таҳлил қилиш лозим. Китобга сўровнинг аниқ бўлиши болалар нималар ҳақида эмас, балки нимани ўқишни, аниқ китобларни, аниқ муаллифларни айтиш лозимки, буларнинг барчаси кутубхонанинг китобхонларни шаклланишида ўрни катта эканлигидан далолат беради. Болаларнинг ноаниқ ва мавзуи сўровларининг (бирон қизиқарли нарса, нималигини билмайман) ортиб кетиши кутубхона ўз китобхонлари билан етарли ишламаётганлиги, уларни ўзибўларчиликка ташлаб қўйилганлиги, болаларнинг китобни ёмон билиши, китоблар тарғиб этишининг кутубхона шакллари китобхон сўрови ва болаларнинг ўқиш маданиятига таъсир ўтказмаётганлигини кўрсатади.

Кутубхонанинг сўровлар тўғрисидаги ёзувлари қуйидаги маълумотларни:

— кутубхонадаги турли алоҳида ва оммавий тарбиявий ишлар (муҳокама, суҳбат, библиографик образ ва бошқалар), кутубхонадаги кўргазмали тарғиботнинг самарадорлигини;

— китобхоннинг адабиёт танлашида кутубхона маълумотнома-библиография аппаратининг ўрнини;

— мавжуд ижтимоий муҳитнинг болалар ва ўспиринларнинг ўқишига таъсирини;

— кутубхона фондининг ҳар хил бўлимларидан адабиёт танлаш ва адабиётга мурожаат этишининг ўсиш сабаблари ва бошқаларни олиш ва таҳлил қилиш имконини яратади.

Кутубхоначи сўровларнинг сабаби тўғрисидаги ёзувларга кетадиган вақтни қисқартириш учун шартли қисқартиришлардан фойдаланиши мумкин: «ож»—ойнаижаҳон, «р»—радио, «к»—кутубхоначи тавсияси; «о. ф.»—очиқ фонд; «т. к.»—тавсия библиографик кўрсаткич; «кўрг.»—виставка, «э»—энциклопедиялар, луғатлар, маълумотномалар; «м»—мунозара, «с.р.»—синф раҳбари тавсияси ва бошқалар.

Шу билан бир вақтда кутубхоначининг китобхоннинг китобга муносабати, китобхон сўровининг табиати тўғрисидаги ёзувлари, китобхон ҳикояси (менга бирон янги нарса)ни оғиз-

ма-оғиз қайд қилиши керак. Оғизма-оғиз ёзув кутубхоначига кўп нарсаларни очиб беради; унинг ишининг натижалари. «Эсингиздами, Сиз бизга айтган эдингиз», китобхон оиласидаги муҳит, «Ойимиздан сўраган эдилар», «Ойимиз уни олдин жуда-жуда севарди», «идрокнинг ўзига хослиги, боланинг хулқ-атвори китоб тўғрисида гапиради ва бошқалар.

Боланинг ўқиган китоби тўғрисида ҳикояларини ёзиб олаётганда жавобларни қисқароқ айттириш, расмиятчиликка йўл қўймаслик лозим. Агар кутубхоначи боланинг мавжуд китобга муносабатини ифодаловчи, ўзига хос бирон нарсани сезиб қолса, уни алоҳида варақчада акс эттириб, формуляр муқовасининг ички томонига ёпиштириб ёки чўнтакчада сақлаши керак.

Китобхон шахсини, унинг китобга ва ўқишга муносабатини анча чуқур ўрганишга шундай маълумотларнинг бўлиши ёрдам беради: «Нима ҳақида ўқишни ёқтиради», «Мақтабда қандай фанларни кўпроқ қизиқарли деб ҳисоблайди», «Севган машғулоти», «Яна қандай кутубхоналардан фойдаланади». Формулярнинг бу графаларидаги ёзувларни таҳлил қилиш китобхон шахси йўналиши тўғрисида умумий тасаввур беради, болаларнинг қизиқиши ва ҳавасларини кенг ёритади, уларнинг қизиқишларидаги ёшларига хос ўзгаришларни кузатиш (китобхон формуляри 5 йилга мўлжалланган бўлгани учун унинг графалардаги барча ёзувларнинг ёнига сана қўйилиши керак), китобхонлар томонидан китоб олишнинг бошқа манбалари орасида болалар кутубхонасининг реал ўрнини кўриш имконини беради.

«Кутубхоначи белгиси» графаси бу, амалда аниқ вақт ичида айрим китобхоннинг ўқишига раҳбарликнинг муайян натижаси, келажакда қилинадиган ишларнинг йўналиши тўғрисидаги ўй ва хулосалардир.

Ҳар бир китобхон формулярининг бу графасидаги ёзувларни; китобхон тўғрисидаги умумий маълумотларни тахминан таҳлил қилиб, уларни адабиётлар танлаш сабаблари («Сўров», «Сўровнинг сабаблари»), ўқишнинг мазмуни ва ҳар томонламалиги (маълум бир вақтгача берилган нашрлар), адабиётларнинг ҳар хил тур ва жанрларини баҳолаш мезони (ўқилган нарсаларга муносабат) тўғрисидаги маълумотлар билан солиштириб ёзиш керак. Бу ерга оила, мактаб, тенгқурларининг мазкур китобхоннинг ўқишига таъсир кўрсатиши (ёки таъсир кўрсатмаслиги), унинг кутубхонадаги турли тадбирларда қатнашиши (ёки қатнашмаслиги), бошқа манбалар (уй, мактаб кутубхонаси, ўртоқлари, тенгқурларининг кутубхонаси ва бошқалар) дан танлаган адабиётларининг мазмуни тўғрисидаги маълумотлар ёзилиши керак.

Китобхон формулярининг таҳлили асосида, шунингдек, китобхонларни кузатиш ва улар билан суҳбатлар ўтказиш натижасида кенгайтирилган ўқиш характеристикаси, кутубхоначига алоҳида ишларни муваффақиятли олиб бориш, ўқишга раҳбарлик қилиш сифатини кўтаришга ёрдам беради.

Кузатиш — кутубхонада бола-китобхонни ўрганишнинг му-

ҳим методи. Унинг аҳамиятини Н. К. Крупская кўп марта таъкидлаган эди: «Кўпинча боланинг битта фикри, боланинг битта мимикаси... бола ўқишининг йўналиши, унинг тайёргарлигини очиб беради. Болани зериктирадиган узоқ суҳбат «қўл солиб кўриш» маълумотлари керак эмас, болаларни кузатишни ўрганиш керак»¹.

Кузатиш методидан ёш китобхонлар хулқида содир бўлаган ўзгаришларни, кутубхона тадбирларининг таъсирчанлигини текширишда ҳам фойдаланиш мумкин. Кўпинча кутубхоначи ўз кузатувларини китобхонга сездирмасликка ҳаракат қилади. Бироқ баъзан, кутубхоначи болалар гуруҳининг китоблар кўргазмаси билан танишаётгани ёки мунтазамлаштирилган каталогга мурожаат этаётганини кузатаётганини болалар кўрадилар, натижада кутубхоначи ёзаётган нарсасини болалардан яшириб бўлмайди. Бундай пайтда у хушмуомалалик билан кузатишнинг мақсади ва вазифасини тушунтириши керак. Бола-китобхоннинг кетидан яхши уюштирилган кузатиш китобхон хулқи тўғрисидаги кутубхоначи билимини кенгайтиради ва китобхонни ўрганишнинг бошқа методлари мажмуасида болалар ва ўспиринларнинг ўқишига раҳбарлик қилишнинг илмий асосини мустаҳкамлашга хизмат қилади.

Кутубхоначи бола-китобхонлар билан қиладиган кундалик ишларида махсус яратилган *синов-тажриба* вазиятида ҳам уларнинг қизиқишларини ўрганиши мумкин. Унинг ёрдамида у, масалан, ўқишнинг мазмуни, унинг ҳар томонламалиги, маъқул бўладиган нашрлар соҳаси, адабиётга мурожаат этишнинг етакчи сабаблари ва китобхон баҳоси мезонини аниқлаб ва қайд қилиб қолмасдан, балки қайд қилинган маълумотлардан кейинги, анча юқори босқичга кўтарилиши, китоблар тавсияси, ўқилган китоблар ҳақида суҳбат, овозли ўқишлар вақти ва бошқаларда турли усулларни синаб кўриб ҳар бир болага ёрдам беришни ўзига мақсад қилиб қўяди.

Ҳозирги замон шароитида кутубхоначилар олдида турган долзарб вазифа—муаллимларда турли илм соҳаларига доир илмий-билим берувчи адабиётларни мустақил ўрганиш эҳтиёжини ўстиришдан иборат. Унга қизиқишни қарор топтириш ва ўстиришда шундай усуллар «сен учун китоб», «кутилмаган китоб» (уларни барча ёшдаги китобхонлар гуруҳида синаб кўриш зарур) ёрдам беради.

Китобхон учун янги ва аввал нашр қилинган адабиётлардан кўпроқ, мос китоб танланади ва у билан учрашганда, китоб махсус унинг учун ажратиб қўйилганлиги айтилади. Агар кутубхоначи китобхоннинг нималарга қизиқиши ва аввал нималарни ўқиганлигини билса, унда китобхон тавсияга бажонидил рози бўлади ва тақлиф қилинган китобни камдан-кам рад этади.

Муаммолари бўйича бир-бирига боғланган китоблар билан

¹ Крупская Н. К. О библиотечном деле. Сборник трудов. М., 1984, 3- том, 382- бет.

бир қаторда болани кутубхоначининг фикрича унинг қарашига муносиб, бошқа соҳага доир китобни ҳам ўқишини маслаҳат бериш мумкин. Бунинг учун «кутилмаган қизиқарли китоб» усулидан фойдаланилади. Муҳими, «кутилмаган қизиқарли китоб» чиройли безатилган, шубҳасиз ғоявий-эстетик қимматга эга бўлиши керак. Бундай синов-тажриба иш маълумотларининг таҳлили, илмий-билим берувчи адабиётни мунтазам ўқийдиганларга «кутилмаган қизиқарли китоб»ни таклиф қилиш мумкин ёки тўғрироғи, бошқа илм соҳасининг «кутилмаган қизиқарли китоб» ига қараганда, бу усул фақат илмий-билим берувчи адабиётларни ўқишга қизиқишлари шаклланган болаларга хослигини аниқлаш имконини беради.

Синов-тажриба ўрганиш пайтида «кутилмаган қизиқарли китоб» усули ёрдамида болаларда аввал нотаниш бўлган мавзу, адабиёт турига барқарор қизиқиш уйғотиш мумкинлигини аниқлаш муҳим.

Кутубхоначи ўзининг китобхонлар билан қиладиган кундалик ишларида илмий тадқиқотларда фойдаланиладиган соф ҳолдаги синов-тажриба методини қўллана олмайди (қўлланиши ҳам мумкин эмас). Кўпроқ у, китобхонларни ўрганишни уларни тарбиялаш ва шаклланишини қўшиб олиб бориш имконини берадиган, ёш китобхонлар учун табиий психологик-педагогик синов-тажриба кўринишида ифода этиши мумкин бўлган вазиятларни яратади. Масалан, катталарнинг ифодали ўқишини тинглай туриб, китоб болага нимаси билан таъсир қилгани, қандай воқеа ва қандай қаҳрамонларни ажрата олиши, у қандай кайфият ва туйғуларни уйғотганлиги; унга ёққан ёки ёқмаганлиги ва ҳоказоларни аниқлаш имконини беради, синов-тажриба ўқишни ташкил қилиш ва унинг қатнашчиларига китобга расмлар солишни таклиф қилиш мумкин (кутубхоначи синов-тажрибанинг мақсадига қараб мавзу расмларини олдинроқ ўйлаб топади). Турли китобхонларнинг бир хил мавзуга бағишланган расмларини таҳлил қила туриб, у ёки бу гуруҳдаги китобхонларнинг аниқ жанр ёки турдаги адабиётларни идрок этишдаги алоҳида ва типологик хусусиятлари тўғрисида қиёсий маълумотлар олади.

Бола-китобхонни ўрганишга доир тавсифнома берилган методлар кутубхоначи томонидан тарбия ишидаги аниқ вазифаларни ҳал қилишга қаратилган турли ишларни қўшиб олиб боришда қўлланилади.

Ўқишга раҳбарлик қилишнинг асосий метод ва шакллари

Болалар кутубхонасининг амалий ишида ўқишга раҳбарлик қилишнинг алоҳида ва оммавий методлари ва уларнинг шаклларидан фойдаланилади.

Ўқишга алоҳида раҳбарлик қилишнинг методи ва унинг шакллари

Бу метод асосида боланинг китобхон сифатида ўқиши, унинг қизиқишлари, ҳаваслари, қобилиятлари ётади. Китобхон билан бевосита мулоқот кутубхоначига бола ўқишига ҳар бир мавжуд вазиятда таъсир кўрсатишнинг мақсадга мувофиқроқ шаклини қўлланишга ёрдам беради.

Абонемент ва ўқув залидаги кундалик ишларда тавсиявий суҳбатлар, ўқилган китоб ҳақида суҳбатлар, кўргазмалар, очиқ фонддаги китоблар жавони, каталог ва картотекалар олдидаги мулоқотлар кенг тарқалган. Кутубхонада ўқишга алоҳида раҳбарлик қилишнинг кўпроқ тарқалган шакли суҳбатлардир.

Тавсиявий суҳбат пайтида кутубхоначи фақат мавжуд китобни танлашга эмас, балки унга тегишли йўл-йўриқ кўрсатиб, китобхонда унга нисбатан қизиқиш ҳам уйғотади.

Тавсиявий суҳбатнинг табиати китобхоннинг сўрови, унинг ёши, ўсиш даражасига боғлиқ бўлади.

Кутубхоначига кўпинча бола нималар ҳақида ўқишни хоҳлашини аниқлаб олишига тўғри келади. Сўнгра у болага турли мавзудаги китобларни кўрсатиб, уларнинг қисқача мазмуни билан таништиради. Бу, аввало, китобхонга адабиёт танлашга ёрдам берса, кейин ўз сўровини аниқ ифодалашга ўргатади.

Тавсиявий суҳбат китобхон аниқ бир китобни сўраётганида ҳам муҳим. Боланинг ўзи аввал ўқиган, ушбу мавзуга нима учун қизиқаётганлигини аниқлагач, кутубхоначи зарур китобни танлаб, унга қисқача изоҳ беради.

Ҳатто бола бор китобни сўраганда ҳам, тавсиявий суҳбат керак эмас, деган маънони билдирмайди. Болалар билан ишлаш тажрибаси ва китобларни билиш кутубхоначига бола китобни мустақил ўқиши осон бўлиши учун, унинг диққатини китобдаги қандай мураккаб ва муҳим лаҳзаларга тортиш лозимлигини

кўрсатади. Китобхон нима учун худди шу китобни сўраётганлиги, у ҳақда қаердан билиб-эшитганини аниқлаб, кутубхоначи 6—9 яшар болалар билан суҳбатлашиб китобни қачон катталар билан ўқиш мумкинлиги ҳақида маслаҳат беради. Ўқиш-тинглаш асарни чуқур идрок этиш имконини беради.

6—9 яшар болаларга бадий адабиёт асарларини тавсия қилишда кутубхоначи китобдан ёрқин воқеани ўқиб бериши, унинг бош қахрамони ҳақида ҳикоя қилиб бериши ёки 2—3 та расмини кўрсатиши мумкин. Ҳали ўқиш техникасини эгалламаган мактабгача тарбия ёшидаги болалар ва 1-синф ўқувчилари учун суҳбатларда расмларни кўриш айниқса фойдали. Расмлар китобга қизиқишни уйғотишда, матнларни чуқурроқ идрок этишга имкон беради. Тасвирланган нарсаларни тушунтиришга шундай сабаблар топишга интилиш керакки, бола ҳақиқатан уни билганлиги, унинг шахсий ҳаётига кирганлиги, натижада тасаввур пайдо бўлганлиги маълум бўлсин.

Ўспириннинг сўровини аниқ қондиришда кутубхоначи, шунингдек унга мазкур муаллиф ҳақидаги адабиётни ҳам тавсия қилади. Муаллифга қизиқиш китобни ўқиш жараёнида у билан ҳаяжонли алоқа боғлайди, ёзувчининг ижод дунёси эшигини очади.

Кўп ўқиган катта ўспиринлар учун хос бўлган «бирон-бир янги нарса борми» қабилидаги китобхон сўрови диққатни талаб қилади. Янгиликлар кетидан қувишлик баъзан ўқиш «нуфузли», муайян бир китобга нисбатан «мода»дек кўриниши мумкин. Кутубхоначининг вазифаси ўқиш сифатини ошириши, китобхон диққатини асарнинг ички, психологик ривожига тортишдан иборат. Уни ҳал қилиш йўлларида бири ўспиринни яхши адабий асарларни қайта ўқишга ундашдир.

Китобхонларга китоблар тавсия қилишнинг усуллари кўп жиҳатдан адабнётларнинг турларига боғлиқ бўлади. Масалан, илмий-бадий адабиётни шундай тавсия қилиш керакки, натижада китобнинг мазмунини билан болага бошқа ахборот манбаси (кино, телевидение, радиолар) орқали маълум бўлган нарсалар ўртасида боғланиш пайдо бўлсин. Китобхонда қизиқувчанликни орттирадиган, тавсия қилинаётган китоблардан ҳар хил «нима», «қандай», «нега» саволларига жавоб олиш истаклари ҳам мумкин. Илмий-бадий китобдан тавсиявий суҳбат ўтказиш пайтида, китобхонни унинг учун янгилик бўлган маълумотлар билан танишга тайёрлаш, унга бу далилларни қўлдан чиқармасликка ёрдам бериш керак.

Турли илм соҳаларига доир адабиётлар билан таништиришни китобхон тажрибасига яқин, аниқ далилларга бой бўлган китобларни тавсия қилишдан бошлаш мақсадга мувофиқ. «Билиш»нинг самараси кўринади, бу эса ўз навбатида ўқишга қизиқишни кучайтиради, мазмунини ўзлаштиришни таъминлайди.

Китобхон билан суҳбатда сўров сабабларини аниқлаш шуни кўрсатади, масалан, ўспирин аниқ бир китобни сўрай туриб,

баъзан унинг ёшига мос бўлган бошқа, янада қимматли бўлган китоблар мавжудлигини сезмайди.

Қўпинча китобхон китобга қизиқа туриб, «худди шундай бошқа нарсани» сўрайди. Кутубхоначи китобхон сўровини батафсил аниқлаши керак. Асар китобхонни нимаси билан қизиқтирганлигини аниқламасдан туриб, унинг кейинги сўровини қондириш муваффақиятли бўлмайди.

Агар кутубхоначи китоб беришга ҳар кун тайёргарлик кўрса, хатолардан кутулибгина қолмай, балки бу ҳозирги босқичда китобхон ўсиши учун муҳим бўлган китобларни ўқишга болани жалб этишнинг ишончли йўлини топишга ҳам ёрдам беради.

Ўқилган китоб ҳақида суҳбат. Китобхон китобни қайта топшираётган пайтда кутубхоначи у билан яна суҳбат ўтказди. Ўқилган китоб ҳақидаги якка суҳбатлар, тавсиявий суҳбатлар каби, амалда абонемент, ўқув зали ва китоблар жавони олдида ўтказилади. Китоб ўқиш натижасида бола олган ҳаяжонли таассурот ва билимларни мустақамлаш мақсадида кутубхоначи олдиндан китобхонга бермоқчи бўлган саволларини ўйлаб қўяди. Биринчи савол болада унинг китобга муносабатини намён этиш ёки ундаги ўзига кўпроқ ёққан жойларини эшлашга истак уйғотиши керак. Кичик ёшдаги китобхон билан ўқилган китоб ҳақида гап бошлаганда, масалан, «Сенга китобдаги қайси жойлар ёқди?», «Сен қачон айниқса ҳаяжонландинг ёки қайғурдинг?» каби саволлар ёрдам беради.

Қатта болалар билан суҳбатлашганда китобхоннинг ихлосини қайтарадиган, суҳбатлашиш истагини сўндирадиган саволлар беришдан эҳтиёт бўлиш керак. Китоб сарлавҳаси қандай саволлар бериш лозимлигини айтиб бериши мумкин: «Сенинча, китобнинг номи тўғри танланганми?» Агар ўқилган китоб қаҳрамонларини қиёслаш имконияти бўлса, дастлаб шундай савол бериш мумкиндир. «Китоб қаҳрамонларининг қайси бири сенга ёқди ва нима учун?» Баъзан муаллифнинг ўз қаҳрамонларига муносабати туғрисидаги саволлар суҳбатни бошлашга ёрдам беради.

Ўқилган китоб ҳақидаги суҳбат кутубхоначига китобхоннинг китобни идрок этиш даражаси ва сифатини тушуниш имконини беради. Агар у кутубхоначи томонидан тавсия қилинган бўлса, суҳбат вақтида у ўз тавсиясининг педагогик жиҳатдан қанчалик асосли бўлганлигини аниқлайди.

Ўқилган китоб ҳақидаги суҳбат асарни китобхоннинг онги ва туйғусига таъсир кучини узайтиргандек бўлади. Аниқ мазмунни ёрқин идрок этишни сақлагани ҳолда, бола кутубхоначи билан гаплашган пайтда, ўзи ўқиган пайтда очилмай қолган, бироқ ҳозир кутубхоначининг саволлари асардаги анча чуқур «қатлам»ни кўриш ва тушуниш, адиб томонидан яратилган образлар дунёсига кириш имкони беради. Китобхон асарни тушунишни ўрганади. Бу шундайлигича асардаги воқеа қаерда, қачон, нима учун содир бўлганлиги, унда қаҳрамоннинг қандай фазилатлари юзага чиққанлигини англаиб қолмасдан, балки ёзув-

чининг тасвирланган нарсалар, асарларнинг чуқур ғоясига муносабатини ҳам билдиради.

Консультация. Бу кутубхоначининг китобхонга адабиёт танлаш билан боғлиқ бўлган бирон-бир маслаҳати.

Консультациялар китоблар жавони, кўргазмалар, каталоглар, картотекалар олдида ўтказилади. Якка ишнинг бу шакли айниқса катта ўспиринлар билан муомалада муҳим.

Ўспиринлар тез-тез кутубхонага «китоблар титкилаш», журналларни varaқлаш, «бирон қизиқарли нарса»ни танлаш учун келадилар. Уларда аниқ сўров онда-сонда, одатда эса ўқитувчисининг топшириғи ёки қизиқарли ойнаи жаҳон кўрсатуви, фильмнинг таъсири, кўпинча ўртоғининг маслаҳати ўлароқ пайдо бўлади. Кутубхоначи имкони борича хушмуомалалик билан болаларга зарур китоблар ёки вақтли нашрлардан мақолаларни танлашга ўз маслаҳатлари билан ёрдам бериши керак.

Кутубхоначи фондда мақсадсиз, бир бўлимдан иккинчисига ўтаверадиган китобхонларни таниб қолади. Уларнинг диққатини китобнинг ташқи кўриниши (ўқилган ёки ўқилмаган), муқоваси, сарлавҳаси, расмлари қизиқтиради. Кутубхоначи бундай болаларнинг диққатини яхши китобларга тортиши, сўровларини англашга ёрдам бериши, зарур адабиётларни мустақил танлашнинг қулай йўлларини айтиб бериш учун китоблар жавони олдида консультация ўтказиши мумкин. Кутубхоначи ўспирин ўқишини чуқурлаштириш, унда мустақил билим олишнинг имкониятлари ва истиқболлари тўғрисида фикрлашни туғдириш, яхши бадий ва илмий-билим берувчи адабиётларни ўқиш доирасига олиб киришга интилади.

Консультациянинг муҳим вазифаси—китобхонга ўқиш пайтида қийинчиликларга дуч келиши мумкинлигини айтиб бериш, унга маълумотнома нашрларини таклиф этишдан иборат. Кутубхоначи консультация пайтида китобнинг маълумотнома аппарати, сўзбошисининг вазифасини тушунтиради.

Ўқиш психологик ҳолатни яратиш — идрок этишда олдиндан муайян фаолликка тайёр бўлишлик — консультациянинг муҳим мақсадларидан бири. Шундай қилиб, бадий асарни тўлақонли идрок этиш, унинг бадий қийматини тушуниш учун муҳим бўлган асар хусусиятларини таъкидлаб, китобхонларга шарт-шароит яратиш мумкин. Баъзан идрокни олдиндан белгилаш ва йўналтириш учун битта бадий тафсилотни ажратиб кўрсатишнинг ўзи кифоя қилади. Кутубхоначи китобхон диққатини муаллиф ижодининг ўзига хос томонларига тортади, тавсия қилинаётган китобни китобхонга олдиндан таниш бўлган китоб билан солиштиради.

Ўқишга алоҳида раҳбарлик қилишнинг натижаларидан, унинг қанчалик мутгасил ва малакали бўлганлигини дарров аниқлаб бўлмайди. Китобхон қизиқишлари, мавзуни тушуниб ўқиш, китобни чуқур идрок этиш аста-секин шаклланади, китобхон ривождаги сифат жиҳатдан силжишлар сезиларсиз таркиб топади. Болалар ва ўспиринларнинг ўқишига алоҳида раҳ-

барлик қилиш кутубхоначидан ижодкорлик ва маҳоратни, адабиёт ва айни чоқда китобхонни билишни талаб қилади. Агар тарбиячи бола қалбида кичкина аланга пайдо қилмоқчи бўлса, унга Сухомлинскийнинг фикрича, «Ўзига бутун ёруғликни сингдириши керак».

Оммавий ўқишга раҳбарлик қилишнинг методи ва унинг шакллари

Бу метод асосида аниқ гуруҳдаги китобхонларнинг билимлари ва ёшликнинг ижтимоий-психологик хусусиятларини ҳисобга олиш ётади.

Кутубхоначи болалар ўсиши (6—9; 9—11; 12—13; 14 яшар) даги ижтимоий вазият билан боғлиқ бўлган, ўқишдаги умумийликка таяниб, болаларни мунтазам ўқиш ва кутубхоналардан фойдаланишга ундайди.

Болаларнинг ўқишига раҳбарлик қилишнинг асосий оммавий шакллари бўлиб — китоблар кўргазмаси, адабиётлар обзори (шу жумладан битта китоб юзасидан ҳам), ўқишлар туркуми ўқилган китоб ҳақида суҳбатлар, китоблар муҳокамаси, китобхонлар конференциялари, хилма-хил адабий ўйин (конкурслар, викториналар, китоблар бўйлаб саёҳатлар)лар, оғзаки журналлар, адабий кечалар ҳисобланади.

Китоблар кўргазмаси — кутубхонада кенг тарқалган оммавий ишларнинг тезкор шаклидир. Кўргазмалар — мавзуга, жанрларга, аниқ адабиётлар турига, бирон ёзувчининг ижоди ва бошқаларга бағишланади. Улар учун адабиётлар танлашни кутубхона ҳал қилиши лозим бўлган — болаларни гоёвий-сиёсий, ахлоқий, меҳнат, эстетик руҳда тарбиялаш, ўқувчиларнинг мустақил билим олишга доир ўқишига ёрдам бериш билан боғлиқ бўлган вазифалар белгилайди. Бу адабиётларнинг кўргазмали тарғиб этиш шакли бўлиб, китобни китобхонга яқинлаштириш, яъни китобни «кафтда» кўрсатишдек гап.

Кўргазма маълум бир вақт мобайнида кўрсатилади. Унинг вазифаси, шунингдек, китобхон олдин эътибор бермаган масала ва мавзуларга унда қизиқиш уйғотишдан иборат. Шунингдек, кўргазма болаларнинг кўплаб саволларига жавоб топиш мумкин бўлган китоблар, ойномалар ва рўзномалар кутубхонада кўп эканлигини кўрсатишдир.

Кўргазмани ташкил қилиш босқичлари қуйидагича: кутубхоначи кўргазманинг мақсадига қараб, адабиётлар, кўчирмалар, расмларни танлайди, китобхонларга бериладиган саволларни тайёрлайди, ёрқин маънодор сарлавҳалар излайди, асосий бўлимларини аниқлайди, бутун композициясини ўйлайди, кўргазмани тайёрлайди ва жойлаштиради. Кутубхоначи китобхонларга кўргазма тўғрисида ҳикоя қилиб бериши, обзорлар ўтказиши лозим, акс ҳолда у кам самара бериши мумкин. Кутубхоначи берилган ва сўралган китобларнинг ҳисобини олиб боради, қандай китоблар, нима учун муваффақият қозонганлиги, қайси бир-

лари болаларда қизиқиш уйғотмаганлиги таҳлил қилинади. Китоблар кўргазмаси ёрдамида нима учундир болаларнинг диққатини тортмаган, бироқ китобхоннинг ўсиши учун муҳим ва қимматли бўлган китобларни аниқлаш мумкин бўлади. Кутубхоначи бундай пайтда уларнинг тарғиботини қандай қилиб бошқача ташкил қилиш ҳақида ўйлаши керак.

7—9 яшар болалар учун кўргазмалар чиройли, қизиқарли, унча катта бўлмаган, бироқ тез-тез янгилаб туриладиган бўлиши керак, чунки бу ёшдаги болалар кутубхонага тез-тез қатнаб турадилар. Кўргазмани безашда болалар ясаган қўлбола расмлар, тасвирлар, қўғирчоқлар, ўйинчоқлардан фойдаланиш мумкин. Бундай пайтда китобларни тарғиб этишнинг қизиқарли усулларида фойдаланилади, масалан, ўйин-викторинанинг саволларига агар китобхон кўргазмадан китоб танласа, уни ўқиб чиққан ёки диафильм кўргач жавоб бериши мумкин. Агар кўргазмага қўйиш учун илмий-бадий китоблар танланса, мусаввир расмлари китоб мазмунига мос келишлиги, болага ундаги ғояни ўзлаштиришга ёрдам бера олишлигини олдиндан таҳлил қилиб кўриш керак.

Кутубхоначи китобхонларни кўргазмада фақат китоблар билангина эмас, балки умумий мавзуга тегишли болалар рўномалари ва ойномалари материаллари билан ҳам таништириши мумкин.

Адабиётлар кўргазмаси мамлакатимиз ва чет эллар ҳаётидаги йирик воқеалар тўғрисида ташкил қилинади. Кўргазманинг мавзуси мактаб дастуридаги фанларни ўрганишга, кичик тарбия ёшидаги китобхонларни тўлқинлантирадиган масалаларга бағишланиши мумкин. Мавзунинг муҳим жиҳатларини аниқлашда бошланғич синф ўқувчиларининг маслаҳатлари, мазкур масалага доир болалар энг янги адабиётлари билангина эмас, балки бошқа адабиётлар билан танишиб чиқиш фойдали.

Кўргазма юзасидан обзор ўтказиш шарт. Тақдим қилинган китобларга қизиқиш уйғотиш учун китобхоначи ҳар хил усуллардан фойдаланади: айрим воқеаларни ўқиб ёки айтиб беради, китобхонларга саволлар бериб, топишмоқлар айтади. Обзорни болаларнинг ёшларини ҳисобга олиб 15—20 дақиқа мобайнида ўтказиш ва ҳар бир болани эътибордан четда қолдирмай, ҳар қайсисига савол бериш, билганларини айтиш учун имконият яратиш керак.

10—11 яшар китобхонлар учун кўргазма ташкил қилишда, бу ёшда кўп тарқалган сўров тури мавзу бўйича талабни назарда тутишдир. Мавзу бўйича кўргазма ташкил қила туриб, китобхонга таниш бўлган мавзунинг янги жиҳатларини топиш керак: кўчирмадаги мавзу, сарлавҳа остидаги бўлинмалар тушунтириб берилади, қўйилган китобларнинг номлари китобхон дунёқарашини кенгайтиради, одатдаги сўзларни янгича эшитишга ундаб, мавзунини тушунишни чуқурлаштиради. Булардан ташқари, бу ёшдаги болаларга кўргазмадан адабиёт танлашда китобнинг номи, унинг ажойиблиги, сирлилиги ҳам муҳим роль ўй-

най бошлаши мумкин. Болалар учун битта ёзувчининг ижодига доир китоблардан кўргазма ташкил қилиш мумкин.

10—11 яшар китобхон кўргазмадаги китобларни томоша қила туриб, тез-тез мундарижага, сўзбошига, хотимага, аннотацияга мурожаат қилади. Бу мазкур ишда мустақил билим олиш учун ўқишда пайдо бўладиган эҳтиёжнинг ўсишида айниқса муҳим.

Катта ўспирин (12—13 ва 14 яшар)лар учун китоблар кўргазмасини ташкил қилишда, кўргазма ва уларнинг бўлинмалари сарлавҳалари шундай ифодаланиши керакки, натижада улар ўспиринларда мулоҳаза қилиш ва баҳслашиш хоҳишини уйғотсин.

Катта ўспиринларга атаб ҳали китобларда ёритилмаган, долзарб ижтимоий-сиёсий, илмий-техника ва бошқа мавзуларга бағишлаб тузилган, батамом ойнома — рўзнома материалларидан иборат бўлган кўргазмаларни тез-тез ташкил қилиб туриш керак. Агар кўргазма мавзусига доир библиографик кўрсаткичлар бўлса, уларни ҳам кўргазмага қўйиб қўйиш даркор.

12—13 ва 14 яшар болаларнинг китобхонлик сўровларини табақалаштириш катта бўлиши мумкин, шунинг учун китоблар кўргазмасини унча катта бўлмаган китобхонлар гуруҳи, масалан, шеърятга қизиқувчилар, ҳар хил тўғараклар, студиялар, куллиётларда шуғулланувчиларга атаб ташкил қилиш керак.

Обзор ҳам кутубхоналарда китобхонлар билан ўтказиладиган оммавий ишларнинг кенг тарқалган шаклидир. Бу китоблар ва нашрларнинг бошқа турлари тўғрисидаги оғзаки ҳикоя бўлиб, унинг мазмуни мамлакатимиз ва жаҳоннинг ижтимоий-сиёсий воқеаларидан келиб чиқади, энг яхши ҳозирги замон ва классик болалар адабиёти асарлари, шунингдек вақтли матбуотни тавсия қилишга бағишланади. Обзор китобхон сўровини қондириш, кутубхонада ҳар хил адабиётларни кўрсатиш мақсадида ўтказилади. Кутубхоначи китоблар ва мавзу танлашда китобхонларнинг қизиқиш ва истакларини эътиборга олади.

Адабиётлар обзорининг турлари ҳар хил бўлади. Обзор жанрлар (шеърят ва проза янгиликлари), монография (айрим ёзувчининг ижодига бағишланади), мактаб дастуридаги бирон фан (тарих, математика)ни ўрганишга ёрдам кабиларга атаб ўтказилиши мумкин. Битта китобга бағишланган обзор қизиқарли бўлиши мумкин, масалан, «Глобус», «Ҳамма нарсани билгим келади» альманахи.

Обзорни бутунлай вақтли нашр материаллари асосида ўтказиш мумкин. Шу тариқа, «Пионер», «Ровесник», «Костёр» ва бошқа журналлар тўғрисидаги обзорлар туркуми болалар кўзи ўнгида журнал мақолаларининг мазмуни ва жанр жиҳатдан кўлами кенглигини очиб бериш имконини беради.

Обзорга бўлган умумий методик талаблар: танлаб олинган китобларнинг ғоявий-бадий қиммати, баён этишнинг қизиқарлилиги ва тушунарлилиги, тингловчиларни фаоллаштиришга интилиш, уларда тавсия қилинган китобни мустақил ўқиб чиқиш

истагини уйғотишдан иборат. Тингловчиларнинг диққатини тортиш учун обзорни китобхонларга савол беришдан бошлаш мумкин, масалан, унинг мавзуси, мақсади. Обзорнинг марказий қисми — китобларнинг мазмунини очиб беришдир. Кутубхоначи китоблар тўғрисида ҳикоя қилиб бериш шаклини танлашда, адабиётларнинг ўзига хослиги, китобхонларнинг ёши, уларнинг миқдори, мазкур адабиётларни идрок этишга қандай тайёр эканликлари ва ҳоказоларни эътиборга олади.

Обзор мустақил иш шакли ҳисобланади, бироқ у тез-тез китоблар кўргазмаси олдида, адабий кеча, китоблар муҳокамаси, адабий ўйинларнинг бошида ёки охирида ўтказилади.

Овоз чиқариб ўқишлар — кутубхонанинг катталар ва болалар, айниқса кичик тарбия ёшидагилар билан муомала қилишнинг энг самарали усули сирасидан бўлиб, у болаларга мустақил ўқиш пайтида уларнинг эътиборидан четда қолган нарсаларни кўрсатиш имконини беради. Таъсирчанлик ва нутқ оҳанги — оғзаки нутқнинг хусусиятлари бўлиб, матндаги асосий нарсалар ёки мустақил ўқишда аниқланмаган нарсаларни ажратиш — боланинг идрок этиш жараёнини энгиллаштиради. Кутубхоначи овоз чиқариб ўқишни ўтказиш чоғида ўқилаётган нарсалар болаларга бевосита таъсир кўрсатаётганлигини пайқаш ва сезиши мумкин.

Тадқиқотчиларнинг аниқлашича, болалар катталарнинг ёрдамисиз, 9—10 ёшдан мустақил равишда китобдаги билим берувчи материалларни ажрата бошлайдилар. Агар 7—8 яшар болалар — овоз чиқариб ўқиш қатнашчиларининг диққати ва фикри шунга қаратилса, унда кутубхоначининг бирозгина ёрдами (йўлга солувчи саволи, насиҳати, тушунтириши, мантиқли урғуси, овозини кўтариши ёки пасайтириши) талаб қилинади. Бунда ўқишни тўхтатиб қўйиб болаларга расмларни томоша қилишга бериш тавсия қилинмайди, чунки боланинг диққати сусаяди, уни бутунича идрок этиши бузилади.

Ўқишга раҳбарлик қилишда, шунингдек, ўспиринлар билан овоз чиқариб ўқиш ўтказиш ҳақида унутмаслик керак. У матнни онгли идрок этишга ёрдам беради, ўспирин-китобхонга китоб, ойнома ёки рўзнома мақоласининг чуқур маъноси ва мазмунини очиб беради.

Шундай асар танлаш керакки, натижада у болаларда кучли ҳаяжонли кечинмалар, ўқилган нарсалар ҳақида фикрлашга интилиш уйғотсин. Болалар билан ўқишдан кейин қўйидаги ҳолларда, қачонки уларнинг кутубхоначига саволлари бўлса, эътирозлар билдирсалар, эшитган нарсалари хусусида бирон нарса дейиш хоҳиши бўлгандагина гаплашиш мумкин. Овоз чиқариб ўқишлар туркуми мунтазам, муайян кун ва соатларда ўтказилсагина самара бериши мумкин.

Ўқилган китоб ҳақида гуруҳли суҳбат бир неча кундан кейин, болаларни жуда ҳаяжонлантирган асар ҳақида ўтказилади. Хилма-хил фикр туғилган асар ҳақида суҳбат ўтказиш янада маъқул бўлади. Кутубхоначи болаларда китоб мазмуни

тўғрисида айнан бир хил фикр пайдо бўлганини сезганда ҳам ўтказилиши лозим. Китобда кўтарилган ахлоқ муаммоларини муҳокама қилиш, хушмуомалаликни талаб қилади. Бунда кўпроқ болаларнинг ҳис-туйғуси ва кечинмаларига суяниш, насиҳатгўйлик ва ҳадеб ўргатаверишдан қочиш керак.

Илмий-оммабоп ва илмий-бадий китоб тўғрисидаги суҳбат кутубхоначига билишга оид материалларни болаларга мослигини аниқлаш ва маҳсус тушунтиришни талаб қиладиган ўринларини топиш имконини беради. Болалар янги нарсаларни билиб олганларини эслаб, бир-бирлари фикрини тўлдириб, қўйилган саволларга тўғри жавоб излашда эҳтиросли бўладилар. Жамоа иши болаларга ақлий фаолликни даъват этади, улар китоб мазмунини чуқур ва ҳаяжонли қабул қиладилар.

Ўқилган китоб ҳақидаги суҳбат самарадорлигининг асосий шарти — саволлар мазмунининг сифатли ва ифодали бўлишидир. Бу саволлар китобхонларнинг янги олган билимларини аввалги билимлари билан, ҳаётнинг ўзи билан солиштиришга, сабаб ва оқибат алоқаларини аниқлашга қаратилиши керак. Китобхонларга саволлар тайёрлаш жараёнида, уларнинг билиш имкониятларига, тўплаган билимларига китобхонлиги даражасига таяниш муҳим. Суҳбатнинг яна бир шарти — саволлар китобнинг хусусиятига, яъни у бадийми ёки илмий-билим берувчиси эканлигига мувофиқ келишидир. Кутубхоначи китобхонларга саволлар таклиф қилаётганида, у қандай педагогик натижага интилаётганлигини аниқ тасаввур қилиши керак. Ўқилган китоб ҳақидаги суҳбатнинг яна бир муҳим шарти, адабийнинг табиатидан қатъий-назар, уларни аввал ўтказилган кутубхона тадбирлари (китоблар кўргазмаси обзори, овоз чиқариб ўқишлар) билан боғлашдир.

Ўқилган китоб ҳақидаги суҳбат — бу кутубхоначининг саволи-ю, китобхоннинг жавобигина эмас. Бу болалар олган маълумотлари, шу жумладан бошқа манбалардан илгари олган билимларидан қимматлироғини ўзлаштирганларидан ҳайратланиш ва хурсандчиликлари билан ўртоқлашишга интилганликларидир. Иложи борича барча хоҳловчиларга ўз фикрини айтишига имкон яратиш, пайдо бўлган барча саволларга жавоб қайтариш, тушунмаганларини тушунтириш, гўёки «нотўғри» жавоблари учун койимасликдан иборат.

Ўқилган китоб ҳақидаги суҳбат — бу мамнунлик ва хурсандчилик келтирувчи ўзаро муносабат эканлигини билиб, агар бу ташаббус китобхонларнинг ўзларидан чиқса, жуда яхши бўлади. Кутубхоначи суҳбатда «тенгдошдек» қатнашиб, болаларнинг фикрини қўллаб-қувватлаши ёки рад қилиши орқали уларнинг ўқишига катта ижобий таъсир кўрсатиши мумкин. Бунда у хилма-хил усуллардан: яъни китобга бошқа китобхонларнинг билдирган фикрларидан, китобга ёзилган тақриздан, ўқилган парчанинг шарҳидан, маслаҳатлардан, матнга чизилган расмлар ва бошқа кўпгина воситалардан фойдаланади. Кўп нарса кутуб-

хоначининг ўқимишлилиги, педагогик ва китобхонлик истеъдодига асосланган маҳоратига боғлиқ бўлади.

Китоблар муҳокамаси—бу кўпинча бадий асарлар тўғрисидаги эркин мунозара бўлиб, унинг таъсири айниқса камол топаётган кишига кучлидир. Бу ўзига хос жамоа тарзида фикрлашиш бўлиб, унда фаоллик ва ташаббускорлик даражаси турлича бўлган болалар ихтиёрий равишда ким қандай хоҳласа шундай қатнашаверади. Бундай иш шаклининг педагогик аҳамияти шундаки, қизиқарли муҳокама китобхон фикрини анча фаоллаштиради, китобга онгли муносабатни шаклланишига ёрдам беради, иштиёқни кучайтиради, кузатувчанликни тарбиялайди, адабий дидни ривожлантиради.

Ўқилган китоб муҳокамаси ўспирин-китобхонлар билан ўқилган китоб тўғрисидаги суҳбатдан фарқли ўлароқ анчагина тайёргарликни талаб қилади, чунки барча қатнашчилар муҳокама қилинадиган китобни ўқиб ёки қайта ўқиб чиққан бўлишлари керак.

Муҳокама кутубхоначидан асарга чуқур самимиятнинггина эмас, балки китобхонлар муносабатини шундай моҳирона ташкил қилиши керакки, натижада ҳар бир қатнашчида ўз фикрини айтиш, китоб ва унинг айрим жиҳатларини баҳолаш, баҳсда ўз фикрини ҳимоя қилиш ёки жамоа фикрига қўшилиш хоҳиши пайдо бўлиши керак.

Кутубхоначи муҳокамани тайёрлашнинг асосий босқичларини ишлаб чиқади: китоб танлаш; муҳокаманинг моҳиятини очиб берувчи саволларни тузиш; китобхонларни тайёрлаш. Китобни танлашда унинг ғоявий-эстетик мазмуни ва китобхонлар гуруҳининг ўзига хос хусусиятлари эътиборга олинади. Китобни гуруҳли муҳокама этишнинг педагогик вазифаси — китобхоннинг идрок этиш даражасини оширишдир. Бироқ бир хил ёшдаги болаларнинг китобхон сифатида камол топиш даражаси бири-биридан фарқ қилади, шунинг учун китобни жиддий аҳамият бериб танлаш лозим, чунки бу ўспиринларнинг бўлажак муҳокамага қизиқишлари ва айни шу тадбирда фаол иштирок этишлари шунга боғлиқ бўлади. Болаларда катта қизиқиш уйғотган китобларгина муҳокама қилинади.

Кейинги босқич — саволларни ишлаб чиқиш. Асарнинг хусусиятлари, тингловчи китобхонларнинг ўзига хослиги, ниҳоят, муҳокаманинг педагогик мақсади, саволларнинг табиати ва ифодасини белгилайди. Кутубхоначи болалар билан олдиндан қилган алоҳида суҳбатдан, уларга китобнинг қайси жиҳатлари ёққани, қизиқарли бўлгани, оқибатда қандай қарама-қарши туйғулар, баҳолар уйғотганлигини билиб олади. Буларнинг ҳаммасини жамоа муҳокамасига олиб чиқиши мумкин, яна шуни айтиш керакки, саволлар билан болалар олдиндан танишмасликлари керак.

Китобхонларни муҳокамага тайёрлашда, иложи борида, китобни барча қатнашчилар ўқиб чиқишига, уларда уни муҳокама қилишга иштиёқ пайдо бўлишига эришиш керак. Бунинг учун

кутубхоначида кўпгина усуллар мавжуд: муаллиф, унинг бошқа асарлари ҳақида ҳикоя қилиб бериш, ёзувчининг ижодига бағишланган китоблар кўргазмасини ташкил қилиш, тенгқур болаларнинг фикрларидан далиллар келтириш ва ҳоказолар. Муҳокамага тайёрланаётган барча китобхонлар учун алоҳида консултациялар уюштириш катта ўрин эгаллайди.

Муҳокамада 10—15 киши қатнашиши мумкин, бироқ уларнинг сони 25—30 дан ошмаслиги керак. Болаларнинг фикрича, «синфнинг ўзи билан муҳокама қилган», «кўшни синф билан эса онда-сонда муҳокама қилган» яхши. Кутубхоначининг маҳорати ва фидойилиги муҳокамани китобхонлар ҳаётидаги расмий эмас, балки тўлқинлантирувчи воқеага айлантириши болаларни китобхон сифатида ўсишини янги босқичга кўтаришда ёрдам бериши мумкин.

Китобхонлар конференцияси амалда катта ўспиринлар билан ўтказилади ва маълум муаммо (фан ва техника, маданият ва санъат)га бағишланади. Конференциянинг мақсади — китобхонларнинг жамоа фикрини қарор топтириш, болаларда ўқилган нарсаларни чуқур таҳлил қилиш қобилиятини тарбиялаш, муҳокама қилинаётган муаммодаги янгиликни кўра билиш, китобхонлар конференциясида текшириляётган китоб ёки вақтли нашр учун тегишлидир.

Конференция учун адабиёт танлаш тўғрисидаги масала муҳим мезон ҳисобланади. Биринчидан, кўриляётган муаммо мазкур жамоа китобхонлар учун долзарб ва аҳамиятли бўлиши керак. Иккинчидан, адабиётда кўриб чиқилаётган муаммоларнинг ҳар томонлама эътиборга олиш лозим: илмий-билим берувчи адабиётларда унинг объективлиги, бадий адабиётларда эстетик қиммати эътиборга олинади. Қоидага кўра, жорий йилдаги энг аҳамиятли, янги адабиётлар танланади. Шунинг учун ҳам кутубхоначилар олдида муайян қийинчиликлар туради — чунки у ҳам танқидда баҳоланган китоб ёки мақолани объектив ва ишонарли таҳлил билан таъминлаши керак. Янги адабиётлар юзасидан конференция ўтказиш кутубхоначига фақат методик жиҳатдан эмас, балки билимдонлигидан ҳам имтиҳон бўлиб ҳисобланади. Конференцияга тайёргарлик босқичида тавсия қилинган адабиётларни фақат сўзга чиқувчилар эмас, балки барча қатнашчилар ҳам ўқиб, конференцияга тайёрланиб, муҳокама қилинаётган муаммога ўз фикрини билдирганларида ёки уни муҳокама қилиш хоҳиши билан келгандагина, китобхонлар конференциясини тарбиявий ва таълимий аҳамияти улкан бўлиши мумкин.

Муҳокама қилинаётган асар етарли нусхалар билан таъминланиши лозим. Агар ушбу китоб кутубхонада 1—2 нусхадагина бўлса, бирор самарага эришиш мушкул: тайёргарлик даври чўзилиб кетиб, китобхоннинг қизиқиши аста-секин сўна бошлайди. Фондни қўшимча бутлаш яхши маълум: система ичида китоб алмаштириш, КА — кутубхоналараро абонемент, китобхонларнинг уй кутубхоналаридан фойдаланиш. Амалиётнинг кўрсати-

шича, нусхалар сонини ҳаддан ташқари кўпайтириш ҳам ўринли эмас экан. Охир-оқибатда, ишнинг натижаси нусхаларнинг мутлақ сонига эмас, балки улардан унумли фойдаланишга боғлиқ эканлигини кўрсатмоқда. Дейлик, овоз чиқариб ўқиш ўнларча китобхонларни қамраб олиш имконини беради.

Агар нусхалар сони 5—6 тадан кам бўлса, кутубхонанинг эҳтиёжи (кўргазмалар, обзорлар тайёрлаш, овоз чиқариб ўқишлар ўтказиш)ни қондирмаса ҳамда бир вақтнинг ўзида 2—3 та китобхонларга берилмаса, тadbирга тайёргарликни бошлаш мақсадга мувофиқ бўлмайди.

Китобхонлар конференциялари муаммоли ва ҳисоботли бўлади.

Муаммоли китобхонлар конференциясининг мазмуни мамлакатнинг йирик ижтимоий-сиёсий воқеалари, илмий ва маданий ҳаётига боғлиқ бўлади: улар катта ўспиринларнинг қизиқишларини ўрганиш асосида ташкил қилинади, уларни китобхон сифатида ўсиш даражаси эътиборга олинади.

Ҳисоботли китобхонлар конференциясининг мазмуни кутубхоначининг катта ўспиринларда ўқиш маданиятини юксалтириш тўғрисидаги ғамхўрлигидан келиб чиқади ва у китобхонлар гуруҳининг қизиқишини диққат билан ўрганишга асосланади ҳам болаларга ўқишнинг истиқболини кўрсатиб беришдан иборат бўлади. Масалан, ҳисоботли конференция «Биз йил давомида нималарни ўқидик» мавзусига бағишлаб ўтказилади. Унга тайёргарлик давомида китобхонларнинг формулярларини таҳлил қилиш, болалар бошқа кутубхоналар, ўз тенгқурлари ёки уй кутубхоналаридан қандай китоблар, журналлар олганликларини ўрганиб чиқиш муҳим, қатнашчиларнинг диққатини мазкур тadbирга танқидий ёндошишга, кейинги ўқишларининг мақсади ва йўналишлари тўғрисида ўйлашга қаратиш лозим.

Китобхонлар конференцияси — кутубхоналарнинг болаларга мўлжалланган оммавий тadbирларининг мураккаб шакли бўлиб, у болалардан юксак ақлий ривожланишни талаб этади, мавжуд қизиқишларни тақозо қилади, муаммоларни кўра билиш ва уни ўртага қўя билишни ва улар ҳақида пухта гапиришни кўзда тутади.

Конференцияга тайёрланиш бир неча босқични: мавзу ва педагогик вазифаларни аниқлаш ҳамда китобхонлар гуруҳи қизиқишларини ўрганишни; китоблар танлашни, уларни ўрганишни; конференция дастурини ишлаб чиқишни; китоблар кўргазмасини ташкил қилиш ва тавсия плакатларини тайёрлашни; адабиётларни кенг тарқатишни, конференцияда қатнашишни хоҳловчи барча китобхонларга маълумотнома-библиография ва консултация ёрдамлари беришни ўзига қамраб олади.

Конференцияга тайёрланиш кўр-кўрона бўлмаслиги учун кутубхоначи тadbирда чиқиб сўзлаши режалаштирилган китобхонлар билангина эмас, балки унинг барча қатнашчилари билан алоҳида ишлар олиб боради.

Конференция катта ўспиринларнинг ўқишдаги аҳволини ўр-

ганиш асосида тайёрланган ҳамда китобхонлар қизиқишларини янада чуқурлаштиришга мўлжалланган бўлсагина, ана шундай конференцияда китоб ва ўқиш истиқболлари тўғрисидаги қизиқарли гаплар бўлиши мумкин. Конференцияда кейин бир ой мобайнида сўралган ва қўлга берилган адабиётларнинг ҳисобини олиб бориш, китобхонлар билан суҳбатлашиш, уларнинг таассуротлари билан қизиқиш зарур. Кутубхона жамоаси шу маълумотларга асосланиб ўз ишининг педагогик самарадорлиги тўғрисида хулоса чиқаради.

Адабий ўйинлар. Оммавий ишларнинг қатор шакллари ўйин элементларига бой. Булар викториналар, адабиёт саёҳатлари, диққатлилар ва билимдонлар конкурси, адабиёт аукционлари, адабиёт қаҳрамонларининг намоёниши, адабиёт топишмоқлари ва ҳоказолардан иборат. Ўйинлар шаклининг қизиқарлилиги айнан кўнгил очиш эмас. Қачонки болалар оммавий ва алоҳида ишлар ёрдамида тарғиб қилинган кўпгина китобларни ўқиб чиққанларидагина, адабий ўйинни барча гуруҳдаги китобхонлар билан олиб бориш мумкин ва у одатда улар билан бажарилган ишларнинг муайян босқичини яқунлайди.

Амалиётнинг кўрсатишича, ўйин ва унга тайёргарлик болаларнинг ўқишини активлаштирар, уларнинг бадий, илмий билим берувчи, маълумотнома адабиётларига мурожаат қилишларини кучайтирар, идрок этишни чуқурлаштирар экан. Китобхонлар қизиқарли саволлар, топишмоқлар ўйлаб топиш орқали китоб устида мустақил ишлаш кўникмасига эга бўладилар, китобни қайта ўқиб чиқишга интиладилар. Ёш китобхонлар, шунингдек, вазифаларни аниқ ва ўз вақтида бажаришга, ўзлари ўйнаётган команда ёки гуруҳ олдидаги масъулиятни ҳис этишга ўрганадилар, ўзларининг адабиёт қаҳрамонлари номидан ўз таассурот ва билимларини «саёҳат» кундаликлари тариқасида ёзма равишда баён этишни машқ қиладилар ва ҳоказолар. Ўйин шакллариининг педагогик жиҳатдан самарадорлиги китобхонларнинг билағонлик ва эҳтиросли фаоллигининг ошганлиги, уларнинг адабиётга талаби, уларнинг анча чуқур ва қизиқарли ўзлаштиришлари билан ҳисобланади.

Психологлар адабий ўйинларни «ролли» (адабиёт қаҳрамонини китобхон томонидан бошқача шаклда гавдалантириш) ва «заковатлилар ўйинларига» (улар асосида китоб, унинг муаллифи қаҳрамонларини «ўйлаб топиш» жараёни ётади) ажратадилар.

Адабий ўйинлар дастурига мазкур ёшдаги болаларга мўлжалланган энг яхши адабиётларни киритиш лозим.

Кутубхоначи ўспиринларнинг ўқишига раҳбарлик қилиш жараёнида тез-тез адабий топишмоқлар (китобдан келтирилган парча, китобдаги расм бўйича асар ва унинг муаллифи, портрети бўйича ёзувчини аниқлаш), викториналар (китоб мазмуни бўйича болаларда хотира, зеҳни ўткирлигини ўстириш юзасидан қизиқарли саволлар бериш) каби шаклларидан фойдаланади. Ўйин тарзидаги саволларни кутубхоначига китобхонлар

томонидан муаллифнинг бадий маҳорати, болалар ўзларича адабий образлар, тасвирланган нарсаларни қандай тасаввур қилишлари бўйича саволлар билан қўшиб баҳолаш имконини беради. Адабий ўйинларни тайёрлаш жараёнида китобдаги расмлардан фойдаланиш мумкин.

Шунингдек, китоблар бўйича «саёҳат» ўйини ҳам қизиқарли. Уларни ўлкашунослик, жуғрофия, тарих, бадий адабиёт, фан ва техника тўғрисидаги китобларга бағишлаб ўтказиш мумкин.

Бола-китобхон билан ишлашда ўйинларнинг шакли ва методларидан фойдаланиш, уни эҳтиросли ва мароқли қилади, болалар ва уларнинг ўқишига раҳбарлик қилувчиларнинг ижодий ташаббусини оширади.

Оғзаки журнал сўнги йилларда кенг тарқала бошлади. У турли илм соҳаларига доир энг яхши адабиётлар, бадий асарлар, вақтли нашрларни тарғиб қилади. Ҳар бир журнал китобхонлар фаоли ҳамда уни яратиш ва ўтказишда иштирок этишни хоҳловчи болалардан ташкил топган таҳрир ҳайъатидан иборат бўлади. Оғзаки журналнинг муайян сони ёзувчининг ижоди, адабиёт ёки муҳим сана, адабиётнинг бирон тури ёки жанри (масалан, публицистика) га бағишланиши мумкин. Оммавий ишларнинг бу шакли адабиётлар тарғиботи учун аудиовизуаль материалларни жалб этиш имконини беради.

Оғзаки журналнинг ҳажми 3—4 бетдан ошмаслиги ва у қатнашчиларнинг диққатини сусайтирмаслиги зарур. Журналда библиографик саҳифа, кейинчалик ўқиладиган нарсалар режасининг бир неча кўриниши бўлиши шарт.

Оғзаки журнал кутубхоначига болаларнинг муайян қисмида бор бўлган мавжуд китобхонлик сўровига жавоб қайтариши, шунингдек, тарғиб қилинаётган адабиётга қизиқиш, уни бошқа болалардан олиб ўқиш истагини уйғотиш имконини беради.

Адабий кеча. Бу тадбир ўзига хос кенг педагогик имкониятлари билан қимматлидир: Кутубхона қошидаги турли адабий уюшмаларнинг фаол китобхон-қатнашчилари учун — бу муайян иш натижасига яқун яшаш шакли, китобхонларнинг ижодий байрамидир; бошқа қатнашчилари учун китобларни тавсия этиш ҳаяжонли, жозибадор, китобхонда қизиқиш уйғотиш ва қарор топтиришнинг шаклидир. Адабий кеча бу саҳна асари бўлиб, шунинг учун ҳам уни тайёрлашга «актёрлар» жамоаси, репетициялар, театр ҳаракати қонунлари соҳасида муайян билим, китобхон ва кутубхоначилардан ижодий қобилият талаб этилади. Талаффуз қилинадиган сўзнинг таъсирини кучайтириш учун хонани бадий безаш, мусиқа жўрлиги, саҳна қатнашчиларини ўзгача жойлаштириш зарур. Асардан парчани ёд олиш шарт эмас, уни китобдан ўқиб бериш ҳам мумкин, фақат ўқиш ифодали бўлиши ва матннинг таъсирчанлигини кучайтирувчи мусиқага мос бўлиши керак. Ҳар бир янги парча ёки кўчирма бошқа киши томонидан талаффуз этилиши мақсадга мувофиқ, чунки овоздаги майинликни фарқ қилиши маънони идрок этиш учун қўшимча ижобий таъсирчанликни яратади.

Адабий кечада иштирок этиш болаларда жамоа туйғусини, ўз бирлигини кучайтиради.

Мамлакатимиз кутубхоналарининг оммавий ишларида ижтимоий-сиёсий ўқишлар кенг тарқалмоқда. Улар катта ўспиринлар билан ўтказилади, чунки бундай тадбирларда иштирок этиш ривожланган тафаккур, катта билимдонлик ва тўпланган таассуротларни умумлаштира билишни талаб қилади. Бу китоблар кўргазмаси, адабиётларнинг тавсиявий обзори, китобхонларга алоҳида консультациялар бериш ва тавсиявий суҳбатлар, овоз чиқариб ўқишлар, оғзаки журналлар, ўқилган китоб ҳақида суҳбатлар (ҳам алоҳида, ҳам жамоа тарзида) ташкил қилишни ўз ичига олган комплекс шаклди. Шунинг учун ҳам тадбирларнинг дастури бир йилга мўлжаллаб тузилади, ишларнинг барча босқичи изчилликда белгиланади.

Ўқишлар ҳозирги даврнинг долзарб муаммоларига бағишланади, улар вақтли нашр материаллари, бадий ва ижтимоий-сиёсий адабиётлар, ўлкашунослик нашрлари юзасидан ҳам ўтказилади. Тарихий-революцион, публицистик ва бошқа адабиётларга қизиқишни намоиш этувчи ўспиринлар, фаол китобхонларни ташкил қиладилар, уларнинг адабиётлар обзори ва айрим китоблар тўғрисидаги ҳикоялари бошқа болалар учун ижобий намуна бўлиб хизмат қилади, китоб устида мустақил ишлаш қанчалик қизиқарли ва жиддий бўлиши мумкинлиги, ўқиш қандай таассурот ва чуқур мулоҳазали билим олиш мумкинлигини кўрсатади.

Китоб ҳамда ўқиш болаларнинг маънавий ҳаётига мустақил кириб бориши учун, ўқишга раҳбарлик қилишнинг ҳам яқка, ҳам оммавий методлари муҳим ҳисобланади. Бир хил мавжуд гуруҳдаги китобхонлар билан қилинадиган бу ишларнинг методлари мунтазам тарзда изчил ўзаро боғлангандагина катта самара келтиради. Тадбирлар ўзаро боғлиқ бўлмас экан, кутубхоначининг ўрни пасаяди, китобхон болалар гуруҳи шунингдек, ҳар битта китобхоннинг пухта билимли тарбиячиси бўла олмайди.

Оммавий тадбирларга тайёргарлик давомида китобхонлар билан ўтказиладиган алоҳида ишларга етарли эътибор берилмаса, кутубхоначи китобхонлар аудиториясини билишдан маҳрум бўлади, бу эса оммавий ишларнинг педагогик натижасини камайтиради, ҳатто йўққа чиқаради.

Мавжуд гуруҳлардаги китобхонларга нисбатан қўлланиладиган алоҳида ва оммавий ишларнинг комплекс шакли, боланинг китобхонлик фаолиятининг барча даврларига мўлжаллангандагина, жумладан, китоб ва вақтли нашр танлашни ўз ичига олганда бу танлашнинг сабаблари, идрок этиш ва тушуниш жараёнининг ўзи, ўқилган нарсаларнинг китобхонлар томонидан баҳоланишига эришиш мумкин.

Фаол китобхонлар билан ишлаш

Кутубхонага тез-тез қатнаб турадиган (абонементга ҳам, ўқув залига ҳам) китоб ва ўқишни севадиган болалар, одатда, кутубхоначи бошлаган барча ишларда ёрдам берадилар, кутубхона тadbирларини тайёрлашда иштирок этадилар, кутубхонага ўз ўртоқларини жалб этишга ҳаракат қиладилар ва бошқалар.

Кутубхона ишида ихтиёрий қатнашиш — китобхон фаолини ташкил қилишдаги муҳим пиринципдир. Уни яратишнинг асосий шарти — бу кутубхоначи томонидан болаларнинг қизиқиш ва иштиёқини билиш, болаларга бўлган муҳаббатдир. Фаол бола-китобхонлар билан ишлашда камол топаётган шахснинг муомала, амалий ҳаракат, билимларни эгаллашдаги муҳим эҳтиёжларига суяниш керак. Китобхон фаолини вужудга келтиришдан мақсад — болаларда ижтимоий фаоллик, энг яхши ахлоқий сифатлар, жамоани, дўстлик туйғулари, топширилган ишга масъулиятни, ташаббускорликни ривожлантиришни тарбиялашдир.

Кутубхона фаоли ишида иштирок этиш болаларнинг бўш вақтларини қизиқарли ва фойдали ишлар билан банд қилади, билим даражасини кенгайтиради, уларнинг ҳаётларини мазмунли, қизиқарли қилади. Энг қизиқарли адабий кечалар, муҳокамалар, оғзаки журналлар, мунозара ва бошқалар, болаларнинг ташаббуси, уларнинг бевосита иштирокида тайёрланган тadbирлардир.

Китобхон фаолини ташкил қилиш шакллари ҳар хил бўлиши мумкин: бу китобхоннинг ёши, қизиқишлари, ҳаваси ва иштиёқ-мандлиги, шунингдек, кутубхоначининг ижодий қобилиятига боғлиқ бўлади.

Фаол китобхонларнинг ишига мунтазамлаштирилган тарзда раҳбарлик қилиш учун кутубхоналарда тўгараклар, клублар ташкил қилинади. Буларнинг энг кўп тарқалганлари кутубхонанинг дўстлари, ёш китобсеварлар, ёш кутубхоначилар тўгаракларидир. Баъзи кутубхоналарда «нима учун» клублари, қўғирчоқ театри бўлади. Қизиқишларга қараб китобхонларнинг бошқа уюшмалари ҳам вужудга келтирилади, масалан, шеърят, ўлкашунослик адабиёти, жуғрофияга доир ва бошқалар.

Китобхонларнинг қизиқиш ва майлларини мунтазам ўрганиш, кутубхоначиларга уларнинг китоб билан боғлиқ бўлмаган қизиқишлари (масалан, жисмоний тарбия, спорт билан шуғулланиш) ни ривожлантириш уларни китобхон қизиқишига айлантириш имкониятини яратади. Шу тариқа, спорт тўғрисидаги китоблар бўйича адабий саёҳат, янги китобхон уюшмасини иш бошлаши, янги фаол китобхонлар гуруҳининг қарор топишига туртки бўлиб хизмат қилиши мумкин.

Китобхонларнинг қизиқишларига қараб уюштириш, кўп сонли болаларни китоб устида қизиқарли ишларга жалб этиш натижасида фаол — китобхонларнинг доирасини кенгайтиради. Бундай уюшмаларнинг вақтинчалик табиати (ярим йил, бир

йил), фаол китобхонларни шакллантиришдаги муҳим восита эканлигини пасайтирмайди.

Клуб, тўгаракларнинг узоқ муддатга мўлжалланган дастурлари кўпинча болаларни зериктириб қўяди. Фаоллар билан ишлаш — бу ҳақиқий китобхонлар жамоасини тарбиялашнинг йўлидир.

Клуб, тўгарак ва бошқа уюшмалар аъзоларининг фаолияти унинг учун охиригача чегара эмас. Фаоллар ишлаётган мавзулар, кўп сонли болалар учун етакчи мавзу ҳисобланади. Тўгарак аъзолари тайёрлаган кўргазмалар материаллар — альбомлар, кундаликлар, кўргазмаларидан кутубхонанинг барча китобхонлари фойдаланадилар.

Болалар билан ўқиш каби маънавий фаолият кўринишидаги муносабатнинг табиати кўп жиҳатдан болаларни уюштирган жамоанинг ўзига хос хусусиятларига боғлиқ бўлади. Тенгқурлар болаларнинг ўқишига сезиларли таъсир кўрсатадилар. Унинг аҳамияти айниқса ўспиринлар ёшида катта бўлади. Жамоа ўспирин синфлар, норасмий гуруҳлар, тўгаракларда ўз «пешқадамлари» бўлиб, уларнинг диди, фикрлари ва баҳоларига гуруҳ, синфнинг бошқа аъзолари қуроқ соладилар. Болалар жамоаларида биз тез-тез ишонтириш (ижтимоий психологияда — суггестия) сингари ижтимоий-психологик ҳодисаларни учратамиз. Бу адоқа ўрнатишнинг ўзига хос инсоний шакли бўлиб, одамнинг одамга тўғридан-тўғри таъсир қилишининг бир кўриниши, ўзига хос ўзаро руҳан «таъсир ўтказиши»дир. Ишонтириш катталарга қараганда болалар (8—10 ёшларда ўзининг юқори нуқтасига қўтарилиб) да ғоят катта ҳокимлик қудратига эга.

Кутубхоначи китобхонларнинг орасидан кўпроқ баобрў болаларни аниқлаб (ҳамма вақт ўқиш «пешқадамлари» бўлиши шарт эмас) уларнинг таъсир кўрсатишидан тенгқурларини тарбиялаш мақсадида фойдаланади, уларни жамоатчилар сифатида шакллантириб, китобхон фаоллари ишига жалб этади. Шу тариқа, ҳозирги замон мусиқасига қизиқувчиларни илмий-фантастикага бағишланган бўлажак шеърят кечасига ёки оғзаки журналга мусиқа танлашга жалб қилиш мумкин. Агар болалар кутубхоначининг самимийлигини ҳис этсалар, ўзларидан ҳақиқатан ёрдам кутаётганлигини кўрсалар, унда ҳатто катта мураббий ҳам бера олмайдиган билиш ва излаш ишига ундовчи ижодий «хазина» юзага келади.

Фаол китобхонлар билан ишлаганда майда васийлик, ортиқча назоратга ўрин беравермаслик, уларнинг ташаббускорлиги, топқирлиги, мустақиллигига суяниш керак. Кутубхонада ташкил қилинадиган ҳар қандай ижтимоий фойдали иш шаклланаётган бола-китобхон шахсининг эҳтиёжларига мос бўлиши керак.

Ҳозирги болалар кутубхонасининг вазифаси — мумкин қадар кўпроқ болаларни фаоллар қаторига тортишдан иборат. Бунга агар кутубхоначи ўз китобхонларининг доимо ўрганиб борса, китоб устида ишлашга ўргатса, бошқа болаларга сеvimли ки-

Кутубхонада ёш китобхонларни тарбиялаш системаси

Болалар кутубхонасининг гоявий-тарбиявий иши мажмуа табиатига эга. Унинг барча йўналишлари ўзаро узвий боғлиқ. Умумийликнинг мақсадлари ва вазифалари, мазмунлари, воситалари, методлари иш шакллари орқали текширилади. Шу билан бирга ҳар бир йўналиш ўз хусусиятларига эга бўлади.

Меҳнат тарбияси

Болалар кутубхонаси фондида ёш китобхонга алоҳида киши ва жамият, умуман маданиятли кишининг ҳаётида меҳнатнинг роли тўғрисида ҳикоя қилиб бериши мумкин бўлган китоблар кўп. Булар бадий, илмий-билим берувчи, публицистик, ҳужжатли ва бошқа китоблардир. Меҳнатга маънавий муносабатни тарбиялашда халқ оғзаки ижодининг имкониятлари беқиёс бўлиб, унда меҳнат кишисининг гўзаллиги куйланади ва ишламаётган ахлоқсиз кишига танбеҳ берилади. Кўпгина адабий эртаклар, уларнинг қаҳрамонлари сиймосида меҳнат кишиси идеали ётади. Масалан, П. Бажовнинг «Урал эртаклари» асарида меҳнатдан, ўз маҳоратидан фахрланган, меҳнатдаги гўзалликни тушунадиган ва уни тўғри баҳолайдиган моҳир киши истеъдоди шоирона куйланади.

Ҳозирги замон болалар ёзувчиларининг асарлари ўз ишларига берилган кишиларнинг образини тасвирлайди. Булар Ю. Томиннинг «Атлантида ҳақидаги қисса»сидаги геологлар, Р. Погодиннинг «Меҳрибон кишилар ва яхши об-ҳаво тўғрисида ҳикоялари» даги бинокорлардир. Кузя амаки В. Астафьевнинг «Кузя амаки—товуқлар сардори» қиссасининг қаҳрамонидир. «Ҳаётда меҳнат қилишга ҳамма масъул»— деб ёзади. В. Астафьев ва ҳар қандай иш, арзимаган майда иш ҳам, ижодий иш эканлигини кўрсатади. В. Бочарниковнинг «Қизил офтоб» қиссасидаги кекса рус деҳқони Манефа Егоровна одамларга меҳрибонлиги ва меҳнатсеварлиги учун ҳамқишлоқларининг чуқур ҳурматига сазовор бўлади.

Ҳаёт манбаи бўлган меҳнат турли ёшдаги болалар учун ёзилган барча бадий ва публицистик асарларнинг марказида

туради. Масалан, Л. Разгоннинг «Олтинчи станция» китоби Волхов ГЭСи қурувчилари ҳақида ҳикоя қилади. Болаларни иродали, мақсадга интилувчи қилиб тарбиялашда машҳур рус физиги Петр Лебедев ҳаёти ва ижодига бағишланган Л. Разгоннинг «Бир йил ва бутун умр» китобининг нафи катта бўлиши мумкин.

Кутубхонанинг китобхонларга меҳнат тарбияси беришга доир тадбирлари мактабда шу йўналишда бажарилаётган ишларни эътиборга олиб бажарилиши керак. Мисол учун 1—4-синф ўқувчилари учун меҳнат таълимининг янги намунавий дастурига оид турли материалларга қўлда бошланғич ишлов бериш усулини ўрганишлари, қишлоқ хўжалик экинларини етиштиришлари, ўқув-кўргазма қўлланмаларини тузатиш, болалар боғчалари учун ўйинчоқлар, фойдали буюмлар тайёрлашлари, улар учун тушунарли бўлган касблар билан танишишлари керак.

Дастурни билишлик, кутубхоначига китобхонларга ёрдам берадиган китобларни мақсадга мувофиқ тарғиб қилишни енгиллаштиради. Бу Н. Надеждиннинг «Боғдами, полиздами», «Она-хон қовоқ ва унинг ажойиб оиласи», А. Владимировнинг «Ердон устида турибди», Э. Слепяннинг «Ер остидаги тугунак», Н. Осиповнинг «Гречиха ва буғдой, маккажўхори ва горчица ҳақида»ги ва бошқа китоблар мазмуни жиҳатдан бир-бирига яқин. Кичик мактаб ёшидаги ўқувчиларни А. Маркушнинг «Болға, омбур ва бошқа керакли нарсалар», А. Мартинсоннинг «Ёғочдан ясашга бошлаймиз», Н. Ханашевнинг «Чевар-дугонлар», «Мен кўраман ва кашта тикаман», А. Ефимованинг «Ўзимиз ўйинчоқлар ясаймиз» ва бошқа китоблар қизиқтириши мумкин.

Болалар кутубхонаси олдида турган муҳим вазифалардан яна бири — меҳнат кишилари, касблар тўғрисидаги китоблар, болаларнинг техника ижодига ёрдам берувчи нашрларни тарғиб қилишдир. Бу иш политехник туркум дастурини эътиборга олиб ўтказилади, унда ўқувчилар ишлаб чиқаришнинг етакчи соҳаларидан асосий касб (ихтисос)лар билан танишадилар. Масалан, математикани ўрганиш жараёнида, улар математикадан саноат ва қишлоқ хўжалигида фойдаланиш, математика қўлланиладиган касб (ишчи-станокчи, программачи, муҳандис ва бошқа)лар билан танишадилар.

Кимё дарсларида—ҳозирги кимёвий ишлаб чиқариш, турли муҳандислик ва ишчи касб (аппаратчи, оператор)лар билан танишадилар. Физика дарсларида — ҳар хил, муҳандис-энергетик, муҳандис-механик, назорат-ўлчов асбобларини тузатувчи слесарлик касблари билан танишадилар. Қишлоқ мактабида ўсимликшunosлик ва чорвачиликнинг барча соҳалари, шунингдек қишлоқ хўжалиги ихтисослари билан танишадилар.

Политехник таълим ўқувчиларга баъзи меҳнат малакаларини ҳам беради. Кутубхоначи ва китобхонларга «Бил ва уддала» туркумидаги китоблар яхши таниш. Улар ёш техниклар, токар-

лар, бўёқчилар, радиоҳаваскорлар, авиамоделчилар, автомобилчиларнинг амалий ишларига ёрдам тариқасида тавсия қилинади. Бундай китоблардан фойдаланиш, агар кутубхоначи улар ҳақида меҳнат дарси ўқитувчилари, касб танлашга йўллашга доир факультатив курс ўқитувчилари, тўгаракларнинг раҳбарлари, ишлаб чиқариш бригадаларининг мураббийларига ахборот берсагина самарали бўлади.

Китоб ўспирин-китобхоннинг ишлаб чиқариш ва касбнинг бирон-бир соҳасига қизиқишни шакллантириш, уни мустаҳкамлаш ва чуқурлаштиришга таъсир кўрсатиши мумкин. Агар кутубхоначи китоб тавсия қилаётган китобхоннинг истеъдоди, қизиқишлари, ишқибозлигини билсагина бунга эришиши мумкин.

Меҳнат ва касблар тўғрисидаги адабиётларни тарғиб қилиш учун «Ўз ўрнингни топ» мавзуида кўргазма ташкил қилиб, унда, масалан, В. Заворотовнинг «Ғоядан моделгача», А. Ермаковнинг «Менинг ўзим...», Ижод қил, ўйлаб топ, синаб кўр», А. Маркушининг «Станокни ким бошқариши керак» ва «Таваккалчилик ҳуқуқи», Б. Воробьёвнинг «Ўз истеъдодингни топ» каби китобларни кўргазмага қўйиш мумкин.

Фондда мавжуд бўлган адабиёт, кутубхоначига меҳнат, керакли ва зарур касблар тўғрисида айрим суҳбат ва суҳбатлар туркумини ўтказиш имконини беради: «Еш дўстим ишчи қўлларининг меҳнати тўғрисида ўқигин», «Оқбилақлар бизга керак эмас, уста ҳамма жойда зарур», «Бизнинг мамлакатимиз — меҳнаткашлар мамлакати», «Дала ва фермаларда ким меҳнат қилади», «Барча нарсалар меҳнат эвазига яратилган» ва бошқалар.

Касблар тўғрисидаги адабиётларни ўқишга раҳбарлик қилиш жараёнида ўспиринларнинг диққатини у ёки бу касбнинг истиқболлари, унинг халқ хўжалигидаги аҳамияти ва бошқаларга қаратиш лозим. Буни касблар олами мавзуидаги суҳбатда амалга ошириш мумкин. Суҳбатнинг «Ким бўлишим керак» йилномасининг бирон сонидан фойдаланиб, битта касбга бағишлаб ўтказиш мумкин.

Кутубхоначининг диққат-эътиборида шундай китоблар бўлиши керак-ки, улардан китобхон у ёки бу касбни эгаллаш учун қандай фазилатларга эга бўлиш ва билимлар эгаллаш кераклигини, улар нималари билан бир-биридан фарқ қилишини, уларни нималар бирлаштиришини билиш керак. Масалан, А. Марьянининг «Иш бўлгандан кейин иш» да китоби гурли касб эгалари тўғрисида ҳикоя қилади ва болаларга аниқ, керакли касблар ҳақида маълумот беради. Бундай китоблар билан ишлашда муаллиф ёзган ҳар бир касбнинг жамият учун муҳимлиги ва зарурлигини уқдириб ўтиш керак.

Муаммолар кўтарилаётган, кўпчилик ўспирин-китобхонларни тўлқинлантираётган китоблар, масалан, Ю. Азаровнинг «Этироф этиш» қиссаси ёки Н. Дубовнинг «Биргина мусибат» роман-диалоги юзасидан муҳокамалар, китобхонлар конференциялари,

мунозаралар уюштириш педагогик жиҳатдан мақсадга мувофиқдир.

Ю. Азаровнинг қиссасида муҳокамали ўринлар кўп бўлиб, улар баҳс учун асосий мавзу бўлиши мумкин. Масалан: «Ҳар қандай касб эгасига умумий битта талаб бор: бу юксак ахлоқий фазилат, бу шахснинг фуқаролик йўналиши, бу гўзаллик туйғуси, бу ақл-заковат тайёргарлиги, бу ирода ва ниҳоят, соғлиқдир. Успиринларга «Сизлар шу фикрга қўшиласизми? Агар қўшилмасаларинг, унинг сабаби нимада? Сизлар ҳаётда шундай фазилатга эга бўлган кишиларни учратганмисиз?» зайлидаги саволлар билан мурожаат қилиш мумкин.

Бунинг бошқа йўли ҳам бўлиши мумкин: китобхонларда китоб ёрдамида битта касбнинг халқ хўжалигининг турли соҳаларида қўлланилиши кўрсатилади. Масалан, «Темир кимга тобе» тўплами слесарь-темирчиларга бағишланади, В. Белоусовнинг «Қим бошчилик қилади» китобида кемасозлар тўғрисида ҳикоя қилинади. Агар слесарлик мутахассислиги тўғрисида китоблар билан бир қаторда илмий-оммабоп ойнома ва рўнома-ларнинг мақолаларидан фойдаланилса, «Қадимги касбнинг турли ихтисослари» мавзуида қизиқарли суҳбат ўтказиш мумкин.

Суҳбат ўтказишда китобхонларнинг диққатини меҳнат анъаналарининг давомийлиги тўғрисида ҳикоя қилинадиган китоб саҳифаларига қаратиш лозим. Масалан, В. Белоусовнинг «Қим бошчилик қилади» китобида С. Оржоникидзе номли Болтик кемасозлик заводининг анъаналари тўғрисида гапирилади, унинг стапелларидан афсонавий «Аврора» крейсери ва «Арктика» атом музёрани сувга туширилган.

Доимо меҳнатнинг ижодий табиатини очиб бериш муҳим. «Маҳорат қачон санъатга айланади» мавзуидаги китоблар (Масалан, «Ёғочдан ясайман» тўпламида дурадгор усталарнинг маҳорати тўғрисидаги) суҳбат марказида туриши мумкин. Китобхонларга ҳунарлар, унинг қонунлари, уста бўлишлик учун қандай малакаларга эга бўлиш, қандай йўлни босиб ўтиш лозимлиги тўғрисида амалий китобларни тавсия қилиш керак. Кутубхонада турли касб ва ҳунар эгалари бўлган ота-оналар билан учрашув ташкил қилиш мумкин.

Кичик ўқувчи—китобхонлар билан «Қим бўлишим керак» ёки «Барча ишлар яхши — дидингга ёққанини танла» мавзуида эрталиклар туркуми, «Қизиқарли касб», «Юзта йўлдан биттаси сеники», «Биз танлайдиган йўллар», «Меҳнатимиз билан Ватанимизни шон-шўҳратга буркаймиз» ва бошқа мавзуларда суҳбатлар туркумини ўтказиш мақсадга мувофиқдир.

Ўқувчиларнинг билиш фаолиятининг энг оммавий турларидан бири—уларнинг техника ижодкорлигидир. Умумтаълим ва ҳунар мактабини ислоҳ қилиш шароитида болалар ва ўспиринларнинг техника ижодкорлигига катта аҳамият берилаяпти, дарсдан, «мактабдан ташқари иш жараёнида уларда мустақил

фикрлаш, олинган билимларни амалда қўлланишга тайёр бўлишлик шаклланади.

Техника ижодкорлиги билан шуғулланувчи китобхонлар, қондага мувофиқ, тез-тез техникага оид жаридалар, махсус адабиётга мурожаат қиладилар, улардан фойдаланиш учун кенг шароит яратилиши керак. Шу мақсадда янги китоблар, шунингдек «Ёш техник», «Техника — ёшларга», «Кимё ва ҳаёт» каби янги жаридалар кўрғазмаси ташкил қилинади. Китобхон, масалан, Г. Альтовнинг «Бу ерда ҳам ихтирочи пайдо бўлди», Ю. Оряшенниковнинг «Ёш кибернетикачи», В. Ветровнинг «Қашшоқ кемасозлик верфи», В. Заваротовнинг «Ғоядан моделгача» каби китоблар тўғрисида билиши керак, чунки булар унинг ижодий ишларига нафи тегади.

Турли илмий-техника тўғарақларида шуғулланаётган болаларни кутубхонага янги китоблар кўригига таклиф этиш, кутубхоначига тўғарак раҳбарлари ёрдамида китобхонларга гуруҳли ва алоҳида ахборот бериш осон бўлади, шунинг учун ҳам уларни махсус адабиётлар билан таништириб бориш зарур. Масалан, тайёра қуриш-ясашга қизиқаётган китобхонга В. Турьянини «Оддий тайёра моделлари» китоби, шунингдек ҳавога учиш тарихи, осмонга, фазога йўл очган машҳур олимлар, конструкторлар, синовчилар тўғрисидаги китоблар (масалан, Я. Головановнинг «Қосмодромга йўл», А. Старостиннинг «Қоинот адмирал» ва бошқалар)ни тавсия қилиш мумкин.

Техника ижодкорлигига ёрдам тариқасидаги адабиётни тарғиб қила туриб, китобхонни қизиқтирган касблар тўғрисида ахборот бериш муҳим. Аввал айтилган китоблар билан бир қаторда, масалан, С. Табачниковнинг «Учиш ҳуқуқи» (кичик тайёрасозлик касбларини эгалловчи курсантлар тўғрисида), И. Макаров ва С. Коркснинг «Денгиз касблари» китоблари, «Кемасозлар» тўплами (турли фан ва техника соҳасидаги мутахассисларнинг кема яратишда иштирок этиши тўғрисида) кабиларни ҳам тавсия қилиш мумкин.

Мактаб ислоҳоти болалар ва ўспиринларни ижтимоий фойдали ишлаб чиқариш меҳнати—ўқув цехлари, корхоналар, ўқув-ишлаб чиқариш комбинатлари, ўқувчиларнинг ишлаб чиқариш бригадалари ва звенолари, мактаб ўрмон участкаси кабиларда иштирок этишни назарда тутати.

Ўқув-ишлаб чиқариш бригадаларига, мактаблараро ўқув-ишлаб чиқариш комбинатларига, меҳнат ва дам олиш лагерларига ёрдам берувчи адабиётларни тарғиб этиш — кутубхоналар ишининг муҳим томонидир. Тарғиботнинг асосий шакли—шубҳасиз меҳнат бирлашмалари аъзоларига китоблар тўғрисида алоҳида ва гуруҳли ахборот беришдир. Масалан, қишлоқ мактаблари қошида ташкил қилинадиган ўқувчилар ишлаб чиқариш бригадаларининг сабзавотчилик звеноларига қуйилган: А. Онеговнинг «Ёшлар мактаби», Э. Власова ва Э. Ларинанинг «Ёш табиатшунос китоби», В. Музиннинг «Ёш сабзавоткорларга», Я. Пантелеевнинг «Сабзавоткор календар»и, Е.

Поповнинг «Уй боғи ва полизи», Л. Шуманнинг «Сабзавоткор» ва шу сингари китобларни тавсия қилиш мумкин.

Кутубхона кўпгина ўқувчилар ишлаб чиқариш бригадалари йил бўйи ишлашини, айниқса уларнинг баҳор-ёз ва куз ойларида ишлари қайнашини назарда тутиши керак. Шунинг учун ҳам бригада аъзолари бажараётган ишларнинг ихтисослиги эътиборга олиниб бутланган кўчма кутубхоналардан фойдаланиш керак.

Ўқув заллари, дам олиш хоналарида ишлаб чиқариш мавзуларидаги китоблар, шунингдек бадий адабиётлардан овоз чиқариб ўқишлар, суҳбатлар, муҳокамалар ташкил қилинади. Бригадаларда китоблар тарғиб этиш ишларига болаларнинг ўзлари ҳам жалб қилинади.

Меҳнат тарбиясидек фавқуллодда муҳим ишда кутубхона болаларни маънавий меҳнатга тайёрлашда иштирок этадиган, уларнинг ишлаб чиқариш меҳнатига раҳбарлик қиладиган, касб танлашга йўллашни амалга оширадиган мактабнинг кашшоф ва комсомол ташкилотлари билан ҳамкорлик қилишлари шарт. Кутубхоначи пионервожатийлар билан алоқа ўрнатиб, касб танлашга йўллаш ва ишчи касбларини ҳурмат қилишни тарбиялашда кутубхонанинг имкониятлари, китоб ва вақтли матбуотнинг роли тўғрисида гапириб бериши керак.

Кутубхона кашшоф ва комсомолларнинг барча ташаббусларида иштирок этсагина нафли бўлади. Мактаб ўқувчилар олдида қўядиган саволларни тушуниб етишлари учун адабиёт, ахборот манбалари керак.

Болаларнинг кутубхонадаги китобхонлик фаолияти ўқиш сингари дастурлаштирилмаган, ва у қатъий белгиланган тартибда амалга оширилмай, балки кўпроқ мустақил табиатга эгадир. Бироқ бу мустақилликда кутубхоначининг китобхон шахсини шаклланишига таъсир кўрсатган бавосита резервлар мавжуддир.

Ахлоқ тарбияси

Ҳозир мамлакатимизда рўй бераётган қайта қуриш жараёнида ахлоқимизнинг поклик, виждонлилик, инсофлилик, жамоа, ўзи ва бошқаларга нисбатан талабчанлик каби принцип ва нормаларини қатъий қарор топтириш зарур бўлиб қолди.

Кутубхонада китобларни тарғиб қилиш жараёнида ахлоқ асослари, унинг жамоачилик, инсонпарварлик ва ижодий табиати очиб берилади.

Болалар ва ўспиринларда ахлоқни тарбиялаш — тарбия системасининг бошқа таркибий қисмлари билан биргаликда амалга оширилади.

Адабиётларни тарғиб қилиш жараёнида уларга ахлоқий ва ҳуқуқий нормалар ўртасидаги ўзаро боғлиқликни кўрсатиш, қонун ва виждон амри билан иш тутиш, жамият қонун ва қоидаларига ҳурмат туйғусини тарбиялашни очиб беришдан иб-

рат. Кутубхоначилар қўли остида давлат қонунлари, ҳокимият органлари, Ўзбекистон Конституцияси, шўро фуқароларининг ҳуқуқ ва мажбуриятлари ва бошқалар тўғрисида ҳикоя қилувчи китоблар бўлиши керак.

Ҳуқуқий билим ва тарбия беришда бадиий адабиёт асарларини тарғиб этиш, ўспиринлар тушунадиган тарзда ахлоқий-ҳуқуқий муаммоларни очиб бериш катта аҳамиятга эга: масалан, бу борада Н. Думбадзенинг «Кукарача» китобини, А. Адамов, Ю. Кларов, Н. Леонов ва бошқаларнинг ижодларини тавсия этиш.

Кутубхоначи ёш китобхонлар диққатини «Пионер», «Қостёр» ойномалари ва «Пионерская правда» рўзномасидаги ахлоқий — ҳуқуқий муаммо бўлимлари — «Кимдан намуна оламиз», «Ҳақиқий болалар», «Тревога сигнали» материалларига қаратиш керак.

Бола шахсини шакллантириш жараёнида болада инсонпарварлик туйғуларни тарбиялаш зарур. Бу ишда қаҳрамонлари ўзида олижаноб ҳаётий мақсадларни акс эттирувчи, шунингдек юксак ижтимоий бурчни ҳис қилувчи кишилар ҳақида ҳикоя қилувчи китоблар катта ўрин тутди. Мазкур адабиётларни ўқишга раҳбарлик қилиш жараёнида ахлоқнинг жамоа табиятини очиб бериш керак.

Бу иш китобхонларнинг ўқишига табақалаштирилган ҳолда ёндашиш принципида амалга оширилиши лозим.

Кичик мактаб ёшидаги ўқувчилар муайян ахлоқий тажрибага эга бўладилар. Улар таъсирчан ва ҳиссиётли, катталар томонидан айтилган интизом қоидаларини тез уқиб олувчи бўладилар. Бироқ улар ўзиникидан кўра, бошқаларнинг ахлоқий томони, қилмишлари сабабларига тезроқ баҳо берадиган бўладилар.

Ўқилган китоб ҳақидаги суҳбатда, болалар диққатини асар қаҳрамонларининг маънавий хислатлари, персонажларининг бир-бирига, ўз-ўзига ҳамда ўз вазифаларига бўлган муносабатларини кўриш ва тушунишга қаратиш лозим. Китобхонни қаҳрамоннинг қалбини тушуниш ва ҳамдард бўлишга ўргатиш муҳим. Масаланинг тўғри қўйилиши китобхонга ўқиган нарсаларини ўзининг маънавий тажрибаси билан боғлашга ёрдам беради. Китобхон фикрини фаоллаштириш учун, кутубхоначи овоз чиқариб ўқишни ўтказиш пайтида ҳикоянинг қизиқарли жойида «тўхтатиб», болаларга унинг давомини ўзларингиз «ёзинг» деб илтимос қилиши мумкин.

7—8 ёшли китобхонлар билан овоз чиқариб ўқиш ва суҳбат ўтказиш учун яхшиси кичикроқ ҳикоялар танлаш керак. 8—9 ёшли китобхонлар билан ўқилган китоблар ҳақида ёки «Пионерская правда» рўзномасидаги мақолалар юзасидан суҳбат ўтказиш мумкин, улардаги болаларнинг хатлари, улар томонидан эзгулик, ҳалоллик ва ўз сўзининг устидан чиқиш ҳусусида берилган саволларга қайтарилган жавобларидан фойдаланилади.

Кичик мактаб ёшидаги ўқувчиларнинг ёш хусусиятлари ва уларнинг ўсиш даражаларига қараб суҳбатлар мазмунининг аниқлиги ва изчиллиги жиҳатдан хилма-хил бўлиши мумкин. Яхшиси биринчи суҳбатни дўстлик ва ўртоқлик мавзусига бағишланган китоблар юзасидан ўтказиш мақсадга мувофиқ, чунки бу мавзу тез-тез болалар жамоаларида муҳокама қилиб турилади. Болалар кичкиналигидаёқ ўртоқлари ўртасидаги хурсандчилик ва хафагарчиликлар билан боғлиқ бўлган шахсий муносабатлар тажрибаси ва кечинмаларига эга бўлади. Суҳбатлар асосида беғараз ўртоқлик муносабатлари, чин ва сохта дўстлик риштари тўғрисида гаплашиш мумкин.

В. Клепцовнинг «Менинг дўстларим Колька ва Сергей», С. Косовнинг «Терешка», В. Сухомлинскийнинг «Дунёда қандай яшаш керак» мавзусидаги ҳикоялари, А. Бартонинг «Дўст талаб қилинади» шеъри юзасидан суҳбат ўтказиш мумкин.

Л. Пантелеевнинг «Тўғри сўз», Е. Марнинг «Қошиқ» ва Б. Емельяновнинг «Тарвузлар ва бўрилар» ҳикоялари ва бошқалар поклик, ўз сўзига содиқ бўлиш тўғрисидаги суҳбатнинг асосини ташкил қилиши мумкин.

Деярли барча кичик мактаб ёшидаги ўқувчилар жамоат топшириқларини бажаришни яхши кўрадилар. Улар кучи етадиган ҳар қандай ишни хурсандчилик билан қабул қиладилар ва уни бажарадилар. Бироқ кўпларида топширилган ишга бўлган қизиқиш ўткинчи бўлади. Бу ёшда топширилган ишга масъул бўлиш нима дегани, яхши жамоачи бўлиш учун ўзингда қандай фазилатларни қарор топтиришинг керак мавзусидаги суҳбатлар муҳимдир. Суҳбатга М. Водопьяновнинг «Ҳамма бир одам учун, бир одам ҳамма учун», Л. Прунцованинг «Звенода ким ортиқча», Е. Пермьякнинг «Арзимаган майда нарсалар» ҳикоялар учун материал бўлиши мумкин. Китобхонга, масалан, сўнгги ҳикоя юзасидан шундай саволларни бериш мумкин: «Болалар умумий коллекцияни ташкил қилиш таклифини қандай қабул қиладилар? Синфда умумий коллекцияга ўз маркаларини беришга тайёр турган болалар кўп йиғиладими? Коллекция умумий бўлгач, коллекциянинг ҳоли нима кечди?»

Кичик мактабгача ёшдаги ўқувчилар ўзлаштириши лозим бўлган маънавий бойликлар орасида адолат деган тушунча ҳам бор. Адолат тўғрисидаги суҳбатларда ҳар кимда сахийлик, ҳақиқий дўстлик муносабатларни кўриш ва сезиш лозимлигини айтиш керак. Бу фикр биринчи навбатда ўз тенгқурларининг нотўғри хатти-ҳаракат ва қилмишларини кўрувчи кичик мактаб ёшидаги ўқувчилар учун алоҳида аҳамият касб этади. Болалар ўзлариникидан кўра бошқа ўртоқлари йўл қўйган хатолар тўғрисида гапиришни яхши кўрадилар. Болаларга ўзгаларни ҳурмат қилиш, бошқаларга нисбатан бардошли, адолатли бўлиш, китобхонни адолат, ҳақиқат, сахийлик учун курашиш, жамоатда ҳаёт бир-бирини ҳурматлашга асосланганлиги тўғрисида ҳикоя қилиб бериш зарур.

Бунга Г. Снегиревнинг «Кўнғиз», В. Осеевнинг «Печенье»,

В. Солоухиннинг «Қасоскор», А. Митяевнинг «Адолат» ҳикоялари ёрдам бериши мумкин. Г. Снегиревнинг ҳикоясини ўқигач қуйидаги саволлар устида ўйлаб кўриш таклиф қилинади: «Нима учун акаси кичик синглисининг талабига ён босишни истамади? У ҳақми ёки ноҳақми? Бола ва синглисининг хулқини қандай таърифлаш мумкин?»

Болаларда одамларга нисбатан инсонпарвар муносабатда бўлишни тарбиялаш, шахснинг ташқи кўриниши, мактабда, кўча ва жамоат жойларида нутқ маданияти ва муомалани тарбиялаш билан боғлиқдир. Кутубхонадаги эрталиклар пайтида К. Чуковскийнинг «Мойдадир» шеъридан, Л. Воронькованинг «Маша-растеряша» ҳикоясидан саҳналаштиришда фойдаланиш мумкин. «Ўзаро хушмуомала бўлинглар» мавзuidaги суҳбатда болаларга хушмуомалалик, бошқаларга нисбатан эътиборли, дўстона муносабатда бўлишлик хатти-ҳаракат, сўзлашувлар чоғида намён бўлишини сўзлаб бериш керак. Болаларга В. Осеевнинг «Сеҳрли сўз» ҳикоясини эслаш ва қуйидаги саволларга жавоб қайтариш таклиф қилинади: «Нима учун бувиси, акаси, синглиси ва чолда Павликка нисбатан муносабат ўзгаради? Нима учун биз хушмуомалаликни сеҳрловчи сўз деймиз? Уларнинг сеҳрлилиги нимада?» Ҳар бир ахлоқ қонда-си нормалари асосларида атрофдаги одамларга ғамхўрлик қилиш ғояси ётади. Кутубхоначи интизом ва хулқ маданияти тўғрисидаги суҳбатда С. Алексеевнинг «Даҳшатли сўз», Г. Фишнинг «Леня ва обрў» ҳикояларидаги ҳақиқий ва сохта обрўлардан фойдаланади. Кичик ўспиринларда катталар ва тенгқурларнинг хулқини таҳлил қилишга мойиллик пайдо бўлади. Бу ёшдаги китобхонлар адабий асардан тақлид қилиш учун қаҳрамон излайдилар, Ўспиринлик даври, улар ўқиши доирасига мавжуд одамлар ва ҳозирги давр воқеалари ҳақидаги ҳужжатли ва публицистик асарларни кўшиш даври ҳисобланади.

Кичик ўспиринлар билан публицистик китоблар юзасидан ўтказиладиган гуруҳли суҳбатларда ҳозирги даврдаги реал қаҳрамонлар ҳақида гапириш мумкин.

Катта ўспирин ўз ички дунёсига чўмган бўлади, бу ёшда қимматли йўл топиш, ҳаётий мақсаднинг шаклланиш жараёни самарали давом этади. Бу ёшдаги китобхонлар ўқишига раҳбарлик қилишнинг мулоқот усули, яъни муҳокамалар, китобхонлар конференциялари, мунозаралар каби эркин фикр ва нуқтаи назар алмашадиган шаклини маъқул кўрадилар.

Катта ўспиринлар билан китоблар юзасидан қуйидаги мавзуларда мунозаралар ўтказиш мумкин: «Ҳаётда инсон бўлиш», «Айт-чи, дўстинг ким?» сингари мунозараларда ўқувчиларнинг диққатини баъзи тенгқурларнинг масъулиятсизлигига жтимоий фаол эмаслигига қарши курашга қаратиш керак. «Инсон нима учун яшайди?» «Ҳаётнинг маъноси нимада? Мен ҳаётда қандай, ўринни эгаллайман?»—булар ахлоқ-одоб мавзuidaги китобларни муҳокама этишда марказий саволлар бўлиши мумкин. Масалан, мунозараларда ўспиринларнинг ҳаётда ўз ўрин-

ларини топишга ёрдам берадиган китобларни муҳокама қилиш мумкин: Ю. Андреевнинг «Очиқчасига сўзлашув», В. Пошатаевнинг «Ҳаёт чизиғи», А. Маркушнинг «Жасорат алифбоси», А. Никитиннинг «Балоғатга етмаганларнинг жавобгарлиги», Ю. Тюриннинг «Шахснинг шаклланиши», Л. Рувинский, С. Хохловнинг «Ирода ва феъллиликни қандай тарбиялаш керак».

Публицистик китоблар юзасидан китобхонлар конференцияси ўтказилади. Китобхонларга ўз фикр-мулоҳазаларини айтпшга йўллайдиган муаммоли саволлар берилади. Масалан, А. Маркушнинг «Жасорат алифбоси» китобидан шундай саволларни таклиф қилиш мумкин: «Одам бўлиш қийин. Одам бўлиш катта гап?» Нима учун А. Маркуш Э. Межелайтиснинг бу сўзларини ўз китобида келтиради?»; Муаллиф А. Пушкиннинг «Ўзингизни идора қилишга ўрганингизми?», сўзини қандай тушунади, сиз уларни ўзларингизга, ўз хатти-ҳаракатингизга нисбатан қўлайсизми?»

Кўпгина кутубхоналарда қизиқарли учрашувлар клуби ташкил қилинади. Адиблар, ишлаб чиқариш илғорлари, уруш ветеранлари билан учрашувлар маънавий сабоқ бўлиши мумкин.

Ўспиринларнинг маънавий маданиятлари шаклланишида бадий адабиёт муҳим ўрин эгаллайди. Ўзида жамоанинг кўп асрлик маънавий тажрибасини тўплаган бадий адабиёт, ёш китобхон қалбини у билан бойитади, маънавий дунёсини шакллантиради. Ўспиринни ижтимоий-ахлоқий фаол шахс қилиб камол топтириш — кўпгина ҳозирги замон бадий адабиётнинг мавзусидир. Бу ҳақда кўпроқ А. Алексин, А. Лиханов, Р. Погодин, В. Крапивин, В. Железников, С. Иванов каби муаллифлар ёзадилар. Болаларга ахлоқий тарбия беришни мақсад қилиб қўйган бу асарлар оммавий, гуруҳли тадбирлар учун асос бўлиши мумкин.

Сухбат ва мулоҳазалар ўспирин-китобхонларнинг ёшларига қараб турлича бўлади. Китобхон қанча катта бўлса, шунга яраша турли асарлардаги қаҳрамонларнинг хулқидаги умумийликни ажратишга яратилган вазиятдан тўғри хулоса чиқаришга доир қиёсий саволлар бериш керак бўлади.

10—11 ёшдаги ўспиринлар санъат асарларида акс эттирилган маънавий бойликларни ўзига хос тарзда идрок этадилар. Улар тасвирланган нарсаларни ҳақиқатан бўлаёпти деб ўйлайдилар, қаҳрамонларнинг ҳис-туйғуларидан қувват олишга интидилар. Ушбу ёшдагилар учун асарлардаги воқеаларнинг изчиллигига эътибор бериш асосий нарса бўлмагани учун бу жиҳатдан қаҳрамонларнинг хатти-ҳаракатларининг эмас, балки уларнинг ўйлари ва фикрларини кузатиш имконини ҳам беради. 12—14 ёшдаги ўспиринларга қаҳрамонларни у ёки бу ҳаракатга етаклаган вазиятнинг сабабларини таҳлил қилиш ёки ҳаракатнинг сабаби ва натижасини аниқлаш таклиф қилинади; бунда қуйидаги саволга жавоб қайтариш керак: «Худди шундай шароитда сенинг ўзинг нима қилган бўлардинг?» Катта ўспиринлар билан ахлоқ муаммолари акс эттирилган ҳозирги

замон қиссаларини муҳокама этишда, ўқувчилар ва катталар ўртасидаги ўзаро муносабатлар таҳлил қилинади, маънавий бойликларни излаш хусусида фикр юритилади, инсон ҳаётининг маъноси, инсоннинг жамиятдаги ўрни, инсонпарварлик муаммолари муҳокама қилинади. Масалан, А. Алексиннинг «Сигналчилар ва Горнчилар» ва «Фронт ичкарасида худди фронтдагидек» қиссалари фақат уруш мавзусига бағишланган бўлмай, балки ёш қаҳрамонларнинг ахлоқий қарашларини ҳам ўзида мужассамлаштиргандир. Саволлар гуруҳи китобхонларга қаҳрамонларни табиатини кўрсатиб бериш ва баҳолашга ёрдам беради. Масалан: «Асар қаҳрамонларидан ким сизга ёқди ва нима учун ёқди? Идеал киши йўқ дейишди? А. Алексиннинг қиссаларидаги фронт ва фронт орқасидаги қаҳрамонлар идеалми? Бизнинг ҳаётимизда шундай одамлар борми? Сиз Гнедковга ўхшаган одамларни учратганмисиз? Агар учратганингизда у билан қандай муносабатда бўлардингиз? А. Алексин Гнедковни қандай қилиб китобхон ёқтирмаслигига олиб келди ва шунга ишонтирди? Дима Тихомиров онасидан фронт хабарларини яширганда ҳақлими? Нима учун муаллима Екатерина Ильинична Петяни сигналчи ва Горнчи деб атайдими? Одамлар уруш даври қурилишига келганларида уларни нима бирлаштиради?»

Ўспиринлар баъзан ўзларининг психологик хусусиятлари кучидан келиб чиққан ҳолда атрофдагиларга нисбатан талабчан ва ўзларига мурувватли бўладилар. А. Алексиннинг қиссалари ўқувчиларга катталарни нима учун ҳурмат қилиш, ота-оналарни қадрлаш лозимлигини ўйлаш ва англаш имконини беради. Шунинг учун ҳам «Фронт ичкарасида худди фронт ичкарасидагидек» ва «Сигналчилар ва Горнчилар» қиссаларида оналар образини очиб берадиган саволлар бериш жоиздир: «Сиз Екатерина Андреевна ва Нина Васильевнанинг жасоратларини нималарда кўрасиз? Сиз уларнинг ўғиллари билан ўзаро муносабатларини қандай тушунасиз?»

Автор концепцияси, қиссаларнинг ғоявий-бадий хусусиятларини очишга саволлар, кўпроқ ҳаётий ҳодисаларни чуқур таҳлил қилишни талаб қиладиган умумлашмалар ёрдам бериши мумкин. Масалан: «Ҳаётда ёмон кўриш керакми? Адибнинг позицияси қандай? Сиз муаллима Екатерина Ильиничнанинг «Ботқоқлик доимо тоғни ёмон кўради?» сўзларининг маъносини қандай тушунасиз? Эзгулик учун шошиш керак, аксинча адресиз қолиш мумкин? Сиз бунга розимиз? А. А. Алексин ўз қиссаларида бу саволларни қандай ҳал қилади? Сигналчи ва Горнчи бўлишлик нимани билдиради? Нима учун «Фронт ичкарасида худди фронтдагидек» қиссаси «Она, мени кечининг» сўзлари билан тугалланади?»

Китобхонлар конференциясида сўзга чиқишга тайёрланаётиб, қаҳрамонларнинг хатти-ҳаракатлари, асар образлари, унинг маънавий завқ-шавқ, ўзининг ахлоқий, ғоявий гражданлик мавқен устида чуқур ўйлашга ҳаракат қилади.

Ватанпарварлик ва байналмилал тарбия

Ватанпарварлик ва байналмилал тарбияни амалга оширишда кўпгина тарбия муассасалари қатори, болалар кутубхоналари олдига ҳам катта вазифалар қўйилади. Уни ҳал қилиш кутубхона воситалари ва тарбиявий ишларнинг ўзига хос хусусиятларига боғлиқ; буни болалар кутубхонаси ўзининг тарбиявий вазифалари, китоб бойликларини тарғиб қилиш, болалар ва ўспиринларнинг ўқишига мақсадга мувофиқ раҳбарлик этиш орқали амалга оширади.

Бу ишда сезиларли натижага эришиш учун биринчи навбатда кутубхоначининг ўзи ватанпарвар ва байналмилалчи бўлиши керак. Кутубхоначи ўзидаги кутубхона фондини яхши билиши, зарур нарсаларни вақтида топиб бера билиши лозим.

Маълумки, болаларда эътиқодни қарор топтиришнинг аниқ йўли оддий ишонтириш бўлиб, ҳақиқатни мавҳум шаклда тайёр етказиш эмас, балки уларнинг ҳиссиётлари, ақли ва қалбларига ҳам таъсир кўрсатишдан иборат. Шунинг учун ҳам болалар энг яхши бадийий, хотиранома, публицистик, бадийий-ҳужжатли адабиётларни ўқишида ватанпарварлик ва байналмилал ғояларини ўзлаштиришлари муҳим.

Кутубхоначи болаларга миллий муаллифларнинг марказий ва республика нашриётларида чоп қилинган энг яхши асарларини тавсия қилиш мумкин.

Халқ орасидан чиққан киши, янги ҳаёт қуришнинг иштирокчисининг тақдири орқали ифодалаб кўрсатилган асарлар ҳам катта тарбиявий қудратга эга. Масалан, Ч. Айтматовнинг «Биринчи муаллим» қиссаси шундай. Унинг қаҳрамони Душан узоқ қирғиз овулидаги биринчи муаллим, у фидокорлик билан куйиб-ёниб, кўпинча ўз ҳаётини хавф остида қолдириб бўлса-да ўзининг инқилобий бурчини бажаради. У шундай меҳнат учун кучни қаердан олади? Биринчи навбатда ўзининг туғилиб ўсган ўлкаси, қадрдон халқига бўлган муҳаббатдан, унинг порлоқ келажagini тезроқ яқинлаштириш иштиёқидан олади. Бу қиссани шўро классикасига кирган тарихий-инқилобий жанрдаги асарлар билан бир қаторда 13—14 ёшдаги китобхонларга тавсия қилиш мумкин, уларда ҳақиқий қаҳрамонлар, инқилоб учун курашчиларнинг образи яратилган, чунончи, А. Фадеевнинг «Тор-мор», Д. Фурмановнинг «Чапаев», Н. Островскийнинг «Пўлат қандай тобланди» ва бошқа асарлари шулар сирасидандир.

Бундай китобларнинг тарбиявий аҳамияти беқиёсдир. Киши болалик, ўспиринлик ёшида яхшини ҳам, ёмонни ҳам бирдек қабул қилаверадиган, ўз олий мақсадига эга бўлиш, тақлид қилиш хоҳиши пайдо бўладиган бир пайт бўлади.

Бунда болалар кутубхоначисининг ўрни жуда муҳим. У ёш китобхонга Ватанга бўлган муҳаббатни англашга оқилона ва хушмуомалалик билан ёрдам бериш керак. Ҳақиқий ватанпарваргина байналмилалчи бўлиши мумкин, чунки ўзи туғилиб

Ўсган ўлкаси, қадрдон халқи, унинг тарихи, маданияти ва тилини севмасдан туриб, бошқага нисбатан ўзида ҳурмат ва дўстлик туйғусини таркиб топтира олмайди. Бунинг учун болаларнинг ўқиладиган китоблари рўйхатига Д. С. Лихачевнинг «Қадрдон замин», «Хайрли ва гўзал хатлар» каби китоблари киритилган бўлиши керак. Успиринларга бағишланган ушбу китобларда атрофни ўраб турган муҳитнинг бутун гўзаллиги, табиати, шаҳарларининг архитектураси, табиат манзараси, халқ ижодиёти, кишилар хулқида... намоён бўлади. Муаллиф ўзиникини севишга, ўзгаларникини ҳурмат қилишга, ўтмишдан фахрланиш, аммо уни идеаллаштирмасликка, ўзини меросхўр деб ҳис қилишга, аждодларимиз бизга қолдирган «дунё»га нисбатан масъул бўлишга ўргатади.

Кутубхоначи ватанпарварлик тарбияси вазифасини ҳал қила туриб, қадрдон ўлка, фуқаролик ва жўшқин ватанпарварликка бағишланган кўп миллатли классик адабиётни кенг тарғиб қилиши керак. Уларни китобхонларнинг ёшларини эътиборга олиб тавсия қилиши лозим. Биз А. Пушкиннинг «Қишлоқ», «Чаадаевга», «Ҳайкал», «Қиш тонги», «Полтава», М. Лермонтовнинг «Булутлар», «Ватан», «Мшри», Н. Некрасовнинг «Рус аёллари» ва гражданд лирикаси, А. Фет ва Ф. Тютчевнинг «Васиятнома», «Мен бегона ўлкада улғайдим...», С. Маршакнинг «Мистер Твистер», А. Гайдарнинг «Ҳарбий сир ҳақида», «Қибальчиш бола ва унинг қатъий сўзи тўғрисида эртак» ва бошқа кўпгина асарларни назарда тутяпмиз. Худди шундай адабиёт ёш китобхонларда гражданлик ва маънавий олий мақсадларни қарор топтиришга кўмаклашади.

Шунингдек, ўлкашуносликка тегишли материаллар, аниқроғи географик, тарихий ва бошқа мазмунига эга бўлган, мамлакатнинг айрим жойлари тўғрисида маълумот берадиган (масалан, Г. Снегиревнинг мамлакатимиз тўғрисида ҳикоя қилувчи, кичик тарбия ёшидаги китобхонларга мўлжалланган «Мен шу ерда яшайман», В. Песковнинг Ватаннинг гўзаллиги, бойликлари ва буюклиги тўғрисидаги «Ватан» китоби; бу китобни ўспиринларга тавсия қилиш мумкин) китоблар муҳимдир.

Ватанпарварлик туйғусини қарор топтиришда намуна бўлишнинг илҳомлантирувчи кучидан тўлақонли фойдаланиш муҳим. Кутубхонада тез-тез юртдошлар — уруш ва меҳнат ветеранлари, илғор ишчилар, колхозчилар, ишлаб чиқариш раҳбарлари, фан, маданият, санъат арбоблари билан китобхонларнинг учрашувларини ўтказиб туриш тавсия қилинади. Уларнинг граждандар ва Улуғ Ватан уруши воқеалари, мамлакатнинг урушдан кейинги аҳволи ва уни қайта тиклаш, ҳозирги давр тўғрисидаги ҳикоялари болаларга жуда нафлидир. Учрашув ўтказилгунича расм материаллар танлаб қўйиш лозим, чунки расмлар, ҳужжатлар ва рўзномадан қирқиб олинган мақолалардан ҳикоя пайтида илова тарзида фойдаланиш мумкин.

Уруш ветеранлари билан бўладиган учрашув кечасига, масалан, «Мен уруш тўғрисида нималарни биламан» мавзуида

кўргазма ташкил қилиш мумкин. Унга фақат расмларни эмас, балки китобларга берилган тақризлар, сўнги пайтларда ўқилган китоблар юзасидан ёзилган иншолар, ҳаваскор — шоирларнинг шеърлари ва бошқалар ҳам жойлаштирилиши мумкин. Унда барча ёшдаги болалар иштирок эта оладилар.

Бу кўргазманинг муаллифлари ветеранлар билан учрашувга оддий тингловчи сифатида келмайдилар. Улар ҳам урвч ҳақида ўзларининг шахсий китобий тажрибаларига таяниб ўзлари билган-эшитганларини яшаб турган даврга боғлаб, болаларга мос, жонли қилиб сўзлаб беришлари мумкин. Кутубхонага болалар билан бирга уруш кунларини бошидан кечирган кишиларни, ота-оналарни, муаллимларни ҳам таклиф қилиш мумкин.

Ёш китобхонларни ватанпарварлик ва байналмилал руҳида тарбиялашда кўпмиллатли совет халқининг Улуғ Ватан урушидаги жасорати тўғрисидаги китобларнинг аҳамияти ҳам беқиёсдир. М. Жалилнинг «Эркин шамоллар» ва «Моабит дафтари», В. Катаевнинг «Полк ўғли», В. Кавериннинг «Икки капитан», Ғ. Фуломнинг «Мен яҳудийман», К. Симоновнинг «Артиллериячи ўғли», А. Твардовскийнинг «Мен Ржев остонасида ўлдирилганман» ва «Василий Тёркин», М. Шолоховнинг «Инсон тақдири», В. Биковнинг «Ҳайқал», «Альпий балладаси» совет ёзувчиларининг бошқа кўпгина асарлари болаларни Ватанни севиш ва унга садоқатли бўлишга ўргатади. Кутубхоначи бундай адабиётларни тарғиб қилиш орқали ғоявий-тарбиявий ишнинг муҳим жиҳати бўлган ҳарбий ватанпарварлик масаласини ҳал қилади.

Гражданлар уруши ва Улуғ Ватан уруши оловларида синовдан ўтган, мамлакатимизнинг тинч қурилиш меҳнатида бир неча бор ўзини намоён этган (масалан, Тошкентдаги, Арманистондаги зилзилаларга барча совет халқларининг ёрдам қўлини чўзганлигини эслашнинг ўзи кифоя) совет халқлари дўстлигининг ёрқин ифодасидир. Бугунги кунда байналмилал жараённинг чуқурлашуви билан бир қаторда мамлакатдаги барча миллат ва элатларнинг миллий онгини тез тараққий этиши давом этмоқда.

Кутубхоначи болалар ва ўспиринларнинг ўқиш доирасига байналмилал мавзусида ёзилган рус ёзувчиларининг асарлари (масалан, С. Есениннинг «Грузиялик шоирларга») ёхуд қисман ёки тўла байналмилал мавзудаги материаллар асосида ёзилган (масалан, П. Неверовнинг «Тошкент—нон шаҳри») кабиларни киритиш мумкин. Шунингдек, кўп миллатли классиклар (масалан Шарқнинг буюк шоирларининг поэтик дostonлари — Фирдавсийнинг форсчадан таржима қилинган «Шоҳнома», Низомийнинг форс тилидан таржима қилинган «Лайли ва Мажнун», Ш. Руставелининг грузин тилидан таржима қилинган «Йўлбарс терисини ёпинган паҳлавон», А. Навоийнинг эски ўзбек тилидан таржима қилинган «Фарҳод ва Ширин») ҳамда совет ёзувчилари (масалан, тожик совет адабиётининг асосчиси С. Айнийнинг «Одина», ва «Судхўрнинг ўлими», молдаван шоири Г. Виеру-

нинг «Юлдуз, ёрдам бер» тўпламидаги шеърлар, украин прозаики П. Загребельнийнинг «Абадият ҳақида ўйлар» китоби, Латвия халқ шоири М. Зиёдонис томонидан тузилган «Латиш дайналари» ва бошқалар)нинг асарларини кенг тарғиб қилиш зарур.

Қардош халқлар болалар адабиётини тарғиб қилишдан мақсад — ёш китобхонларни кўпмиллатли адабиётнинг ғоявий-ахлоқий ва эстетик бойлигига қизиқтириш, кўпмиллатли Совет давлатининг ёш граждандарни совет халқларининг тарихи, маданияти, миллий табиати хусусиятлари билан таништириш, китоблар ёрдамида ижтимоий, маънавий, ахлоқий ва эстетик тажрибаларини чуқурлаштиришдан иборат.

Ватанпарварлик туйғуси кучини, масалан, Тариэль ҳақидаги — грузин, Гургули тўғрисидаги — тожик, Довуд Сосунли ҳақидаги — арман, Манас ҳақидаги — қирғиз, қуёшли мамлакат Калевала тўғрисидаги — карел-фин, туркий тилда сўзлашувчи халқларнинг — Гўрўғли ҳақидаги эпослари ва бошқалар мамлакатимиздаги турли халқларни қардошликка чорлайди. Кутубхоначи асосан совет даврида чоп этилган ва таржима қилинган бу ўлмас асарларни ўқишга болаларда қизиқиш уйғотишга интилиши керак.

Болаларнинг миллий тиллардаги адабиётларни ўқишга жалб этиш бир хил маънодаги жараён эмас. Асосан ўз адабиётлари эстетик анъаналари руҳида тарбияланган китобхонларнинг барчаси ҳам, олдиндан тайёргарликсиз бошқа халқларнинг бадиий дунёсини қабул қилавермайдилар. Қарор топган эстетик дид ва тасаввурлар, асарнинг ўзгача образ мажмуаси, қаҳрамонлар табиатининг кам таниш бўлган миллий хусусиятлари баъзан китобхонлар томонидан бошқа адабиётларни идрок этишни қийинлаштиради. Шунинг учун ҳам китобхонларнинг идрокини бошқариш муҳим аҳамият касб этади. Ундаги байналмилал, миллий ва ўзига хос алоҳидалик диалектикасини очиб бериш орқали унга миллий асарни идрок этиш ва тушунишдаги қийинчиликларни енгишга ёрдам бериши керак.

Агар болалар у ёки бу қардош республика ҳақида олдиндан муайян билим ва умумий тасаввурга эга бўлсаларгина кутубхоначининг китобхонлар билан болалар миллий адабиёти тўғрисида бўладиган суҳбатидан маълум даражада самара бўлади. Иттифоқдош республикалар тўғрисида мактаб дастурида бериладиган маълумот, айтишлик, бадиий адабиётни тушуниш ва идрок этиш учун етарли эмас. Шунинг учун масалан, болалар миллий адабиётига бағишланган кўргазмада бадиий адабиёт ва ёзувчилар ҳақидаги китоблардан ташқари, яна турли расмли материаллар (хариталар, байроқ ва герб тасвири, миллий костюмлар, болалар ҳаёти тўғрисидаги рўзномалардан қирқиб олинган мақолалар, турли совғалар), шунингдек маълумотнома ва билишга оид адабиёт ва китоблар ҳақида ахборот ва бошқаларни қўйиш керак. Болалар миллий адабиётга бағишланган кўргазмани яна адабиёт қаҳрамонлари, миллий беақда тасвирланган китоблар плакати тўлдирishi мумкин.

Республикага «китоб саёҳати»ни ўтказишни тавсия қилиш, ундаги у ҳақдаги турли маълумотлардан фойдаланиш, китоблардан парчалар ёки шеърлар ўқиш, миллий бастакорларнинг ашулаларини ижро этиш, қисқа фильм ёки слайдларни намойиш қилиш мумкин ва бошқалар.

Кутубхона ёки мактабда, масалан, «... га адабий саёҳат» сарлавҳали деворий газета ёки қўлёзма ойноманинг махсус сонини чиқариш мумкин. Фаоллар ёрдамида яхши танланган ва моҳирлик билан безатилган материаллар, китобхонларга қардош республика ҳақидаги кўпгина нарсалар тўғрисида ҳикоя қилиб беради.

Кенг доирадаги китобхонлар диққатини миллий адабиётга жалб этиш мақсадида масалан, миллий поэзия кечасини ўтказиб, унда болаларга турли муаллифларнинг ўзлари севган шеърларини ўқиб беришларини топшириш мумкин. Агар шеърларни болаларнинг ўзлари танласалар, янада маъқул бўлади.

Кичик мактабгача тарбия ёшидаги болалар ва кичик ўспиринлар учун миллий халқ оғзаки ижоди (эртак, ривоят ва эпослар) бўйича гуруҳли суҳбат ёки ўқишлар туркумини ўтказиш мумкин.

Болалар кутубхонасида олиб бориладиган байналмилал ва ватанпарварлик тарбиясининг муҳим омили — мактабларнинг комсомол ва кашшоф ташкилотлари, мактаблар, кашшофлар ўйлари ва Саройлари, Дээларда ташкил қилинадиган ҳамда ватанпарварлик ва байналмилал ишларнинг ўзига хос маркази бўлган «Ёш ватанпарвар», байналмилал дўстлик клублари, «Ёш ўлкашунослар», «Қизил изтопарлар» ва бошқа тўгараклари билан яқиндан ҳамкорлик қилишдир. Байналмилал дўстлик клублари (БДК) да турли секциялар, шулар қаторида «Менинг Ватаним—Ўзбекистон» секцияси бўлиши мумкин. Кутубхоналар клуб ва тўгаракларнинг режалари билан танишиб, уларни ахборотлар билан таъминлайдилар, тўгараклар мажлисларида уларнинг аъзоларини янги адабиётлар, айтилик, Улуғ Ватан уруши, ядро хавфига қарши кураш, қуролланиш пойғаси, умум тинчликни сақлаш ва мустақамлаш ҳақидаги адабиётлар билан тезкор таништиришлари мумкин.

Ватанпарварлик ва байналмилал туйғуларини тарбиялашда халқимизнинг шонли тарихи саҳифалари, миллий мустақиллик учун курашига бағишланган китоблар (А. Митяевнинг «Адмирал Ушаков», «Кўликов даласининг шамоли», Б. Сергуненковнинг «Кутузов қалби» ва бошқалар)нинг ўрни муҳим. Кутубхонада С. Алексеевнинг мазмунининг образлилиги ва мантиқийлиги билан ажраб турувчи болалар учун нафи бошқа катта романлардан кам бўлмаган ҳикоялари катта ўрин олиши лозим.

С. Алексеевнинг асарларини тарғиб қилишни мактабгача тарбия ёшидаги болалардан бошлаш маъқул бўлади. Парча ёки алоҳида ҳикояни ёрқин ва таъсирчан қилиб овоз чиқариб ўқиш, қизиқарли воқеани ҳикоя қилиб бериш уларда қизиқиш уйғотилади, қадрдон мамлакат тўғрисида дастлабки маълумот беради.

«Измаил» ҳикоясини эшитган бола Суворов ва унинг солдатлари томонидан «мустаҳкам» қальани ҳужум қилиб олишга онд расмига иштиёқманд бўлиб қолади.

Кутубхоначи суҳбат ўтказиш чоғида болаларни В. Лоспнинг айрим расмлари («Мамлакатимиз тарихидан»), М. Непомняшининг («Небывалое бывает») билан таништиради.

Агар иш энг кичик болаларни С. Алексеевнинг тарихий прозасига қизиқиш уйғотишга йўналтирилган бўлса, кичик ўспиринлар билан ишлашда эса уларнинг қизиқишлари ўстирилади ва чуқурлаштирилади.

Абонемент ва ўқув залида ўтказиладиган ўқилган китоб юзасидан тавсиявий суҳбатлар болалар С. Алексеевнинг китоблари фақат қизиқарли эмас, балки билиш материалига бой эканлигини ҳам тушунишларида ёрдам беради. Кутубхоначи болалар билан, масалан, «Шонли қуш» қиссаси тўғрисида суҳбатлаша туриб, болаларга қуйидаги саволлар устида ўйлаб кўришни таклиф қилиши мумкин: «Сенга 1812 йил қаҳрамонларидан кимлар кўпроқ ёқди? Ўйлаб кўр-чи, нима учун муаллиф китобини «Шонли қуш» деб атади? Нима учун Наполеон машҳур саркарда Кутузовни «айёр тулки», «рус маккори» деб атади?»

Овоз чиқариб ўқишларда қаҳрамонлар жасурлик ва фидокорлик кўрсатадиган, болалар фаоли ҳаракат қиладиган асарлар («Суворов этиклари», «Қўғирчоқ», «Орлович-Воронович» ва бошқалар)дан фойдаланиш мумкин. «Хулқ-атворда ҳосил бўладиган жўшқинлик, ҳаракат фаолияти, ўзига хос табиати болаларга тез таъсир қилади. Бола бундай ҳаракатчанликни тез илиб олади, уни севади»¹¹.

Одатда, болалар ўқишдан кейин ўз таассуротлари билан ўртоқлашгилари келади, бундай истакни қўллаб-қувватлаш керак. Суҳбат ўй-фикр ва тасаввурга туртки беради, ўқилганни чуқурроқ ҳис этишга ёрдам беради. Бироқ кичкинтойлардаги кучли ҳиссиётли кечинма, ўқилган нарсаларни тез муҳокама этишга ўтишни қийинлаштиради. Шунинг учун ҳам уларга, масалан, «Шонли қуш» қиссасидаги «Африка» ҳикоясига қандай расм чизиш мумкинлигини айтиш таклиф қилинади. Бу кутубхоначига болаларда нима ёрқин таассурот қолдирганлигини аниқлашга ёрдам беради. «Айтинглар-чи, француз лейтенантининг хатоси нимада эди?» деган саволи болаларнинг бир рота солдатларга қарши курашган жангчига бўлган муносабатларини билишга ёрдам беради. Парчадан «... бирданига тик қирғоқ, буталар ва сершоҳ толлар орасидан ўз овозлари эшитилди...» сўзларидан «то кечгача отишма давом этди» сўзларигача ўқиш аввал эшитган асар таассуротини янада кенгайтиради. Ўйлаб, кўрингларчи, нима учун Наполеон рус солдатларининг жасоратини эшитгач, шундай сўзларни айтди: «Шер... уларнинг

¹¹ Мотяшов И. Сергей Алексеев: Очерк творчества. М., 1982, 141-бет.

ҳаммаси шерлар. Улар одамлар эмас, Шерлар, Россия эмас, Африка?».

Кичик ўспиринлар билан «Қаҳрамонона кунлар ҳақида хо-тира»... мавзусида обзор-суҳбат ўтказиш мумкин. Масалан, ре-волюция душманлари билан курашда ёш Республиканинг бо-шига тушган драматик воқеалар («Қизиллар ва оқлар»), Улуғ Ватан урушидаги энг буюк жанглардан бири — Сталин-град жанги ва бошқаларга тўхталиш мумкин. Қаҳрамонлар-нинг хатти-ҳаракатлари, уларнинг бўлаётган воқеаларга муно-сабатини таҳлил қилишлик болаларга қаҳрамонликнинг манбаларини англаш ва тушунишга ёрдам беради.

Кичик ўспиринлар билан рус жангчиларининг қаҳрамонли-ги мавзусида С. Алексеевнинг айрим китобларига бағишланган суҳбатлар ўтказиш мумкин. «Суворов ва рус солдатлари ҳақи-даги ҳикоялар»да суворовчи мўъжизакор баҳодирлар жасора-тининг ёрқин манзараси акс эттирилган. Китоб ҳақидаги суҳбатда, агар кутубхоначи болаларни В. Суриковнинг «Су-воровнинг Альп орқали юриши» тарихий-буюк жанг расми билан таништира янада таъсирчан бўлади.

Ўтган аср расмони ва совет ёзувчиси фельдмаршал Суворов қўмондонлигидаги Альп қияликлари орқали ажойиб юриш қи-либ ва бутун Европани ўз жасорати билан ҳайратга солган кўрқмас қаҳрамонларни тасвирлайдилар. Болалар бу юриш-нинг қийинчиликлари ҳақида айтиб берсинлар, рассом солдат-ларнинг шиддатли ҳаракатини қандай гавдалантира олгани устида ўйлаб кўрсинлар.

Болаларга С. Алексеевнинг ҳикоялари билан В. Суриков-нинг расмларини қиёслаб кўриш, қуйидаги саволлар устида ўй-лаб кўришни таклиф қилиш мумкин: «Суворовчи солдатларга қаҳрамонлик кўрсатиш осон бўлдимиз? Уларга қандай қийин-чиликларни енгишга тўғри келди? Ёзувчи ва рассом қандай қилиб ўз асарларида солдатларнинг қаҳрамонлигини кўрса-тишни уддасидан чиқа олдилар? Ёзувчи ва рассомда Суворов ва унинг баҳодирларининг Альп орқали юришни тасвирлашда ўхшашлик борми?».

С. Алексеевнинг китобларидаги айрим парчаларни қайта-қайта ўқиш болаларнинг жавобларини янада тўлдиради. Шун-дай сатр жарангласин: «Тоғ чўққилари, қоронғи даралар орқа-ли, ёнғингарчиликда, жарликлардан-жарликларга қоялардан-қояларга томон, Силжийди, Силжийди... Солдатлар тоғлар ва душманларни ёриб ўтади. Силжийди, Силжийди, Силжийди».

Сўз болаларга, иккала санъаткор, рассом ва ёзувчи, ўз асарларида рус тарихи оғир синовларда мустаҳкамланган буюк халқ сифатидаги тарихини тушунишга ёрдам бериши керак.

«Баҳодирларнинг фамилиялари» китоби — биринчи навбат-да Улуғ Ватан уруши қаҳрамонларининг мадҳиясидир. Унинг қаҳрамонлиги халқ содир қилган минглаб қаҳрамонликлардан бири бўлиб, ёзувчи ёш китобхонлар олдида совет халқларининг ҳақиқий инсонпарварлик моҳияти, фашизм устидан қозонилган

ғалабанинг маънавий ва ғоявий асосларини очиб беришдан иборат.

Кейин муҳокама қилиш шарти билан ўтказиладиган овоз чиқариб ўқишлар туркуми «Баҳодирларнинг фамилиялари» китоби билан ишлашнинг энг муҳим шартидир. Бундай усулнинг танланиши, шу китоб ва умуман С. Алексеевнинг бутун ижоди билан боғлиқ бўлган ўзига хос хусусиятларга: услубнинг ёрқинлигига, ҳажмининг ихчамлиги ва ҳар бир ҳикоянинг ниҳоясига етказилишига тегишлидир.

Моҳирлик билан ижро этилган ҳикоялар, кичик ўспиринларда катта таассурот қолдиради: уруш фожиасини ҳис қилиш, улар Ватан ҳимоячиларининг жасорати ва удабуронлигидан ҳайратланадилар.

Ўқиш учун китобнинг тўрт бўлимидан ҳам ҳикоялар танлаш керак. Ўқишнинг изчиллиги китобдаги воқеалар хронологиясига мос тушиши мумкин. Биринчи ўқишга Курск ёнидаги буюк жанг («Беркут», «Алоҳидалар», «Темир батальон», «Кутузов»); иккинчисига — қаҳрамонона Севастополь муҳофазаси («Бор ва бўлади!», «Иван Голубцев», «Баҳодирларнинг фамилиялари», «Билимсиз ва номсиз»); учинчисига — Ленинград жасорати («Кўрғазма нухса», «Жануб олмаси», «Мессершмидт» ва «Пантилли»); тўртинчисига—фашистларнинг совет заминидан узил-кесил ҳайдалиши («Багратион», «Инженерлик операцияси», «Тўла кавалер») тўғрисидаги ҳикоялар киради. Ҳар бир ўқиш овоз чиқариб ўқиш туркумининг ажралмас қисми бўлиб, уни мустақил тадбир деб қараш мумкин.

Ўқиш жараёнида болаларнинг кўзи олдидан С. Алексеевнинг китоблари қаҳрамонларининг силсиласи — оддий жангчидан тортиб машҳур генералгача ўтади. Уларнинг ҳаммасини — матрос Ноздрачевни ҳам («Қушни парвозда ушлайдилар»), лейтенант Бессарабовни ҳам («Гвардия иштаҳаси») учувчи Куланбаевни ҳам («Беркут»), генераллар К. К. Рокоссовскийни ҳам («Генераллар фельдмаршалларга қарши») ва бошқаларни — Ватанга бўлган чексиз муҳаббат туйғуси бирлаштиради. Ватанни деб улар қаҳрамонлик кўрсатдилар, мардонлик, жасурлик, жонбозлик намоён қилдилар. Кичик мактаб ёшидаги ўқувчиларга совет кишилари оммавий қаҳрамонлик кўрсатганликларини тушунишга ёрдам бериш муҳим. Шундай қилиб, биринчи туркумдаги ҳикоялар — «Беркут», «Темир батальон» ва бошқаларни ўқигач улардан сўраш жонз: «Муаллиф қайси сўзларида қаҳрамонлардан завқ-шавққа тўлишини билдиради», сўнгра, жавобларни эшитгач, энг таъсирчан жойлари (ёки уни танлашни болаларнинг ўзларига таклиф қилиб)ни яна бир марта ўқиб чиқишади. Китобхонлар билан «Темир батальон» ҳикояси ҳақида суҳбатлаша туриб, унинг сўнги парчасини: «капитан Бельгин батальонининг бу жанги «Темир батальон» номини олганлигига асосий эътиборни қаратиш керак. Изла бошқанн топа олмайсан. Жуда ўринли сўз». Бу вазмин сатр-

лар, иккинчи бор жаранглаб, болаларнинг биргаликдаги ҳиссиётини кучайтиради.

Болаларнинг диққатини ёзувчи томонидан кўпроқ таъсирчан қилиб тасвирланган халқ жасорати, масалан, ҳикоя қилишда бир маромга келтирилган иборалардан фойдаланган баъзи усулларга қаратиш керак. «Қора кун» ҳикоясини тинглаган болаларга шундай саволлар устида ўйлаб кўриш таклиф қилинади: «Сизнингча бу сатрлар нимага ўхшайди: «... Қуёш ўт-ўланлар узра ботишга шайланмоқда. Одамлар, ер ва само чарчаган. Жанг эса ҳамон давом этар, ҳеч тугамас, ким-кимдан устун-у, ким ғолиблиги номаълум эди...».

«Баҳодирларнинг фамилиялари» китобига кирган тарихий ҳикояларда ифодаланган эпик оҳангдошлик баъзан ҳазил-мутойиба билан уйғунлашиб кетади. Ёзувчи ҳикоя қилишдаги драматик ҳолатни енгиллаштириш мақсадида унга мурожаат қилиб, бу усулдан онгли равишда ва жуда ўринли фойдаланади. Кутубхоначи болалар билан биргаликда «Добрянский вальси», «Плеврит, зотилжам», «Қушни парвозда ушлайдилар» ва бошқа ҳикояларни ўқиш мумкин.

Агар кутубхоначи китобхонларга расм ҳақида эшитган нарсалари юзасидан ўз таассуротларини баён этишни таклиф қилса, бу китоб тўғрисидаги ҳикоя янада қизиқлироқ бўлиши мумкин: «Расмдаги севастополлик қаҳрамон-комсомол Иван Голубец жасоратини қандай ифодалаган бўлардингиз?» («Иван Голубец»), «Сизга расмда учувчи Пантеллининг мардлигини кўрсатиш учун қандай бўёқ керак бўларди?» («Мессершмидт» ва «Пантелли») ва бошқалар. Кутубхоначининг вазифаси бу расмларни китобхонлар ва томошабинларга кўрсатишдан иборат.

Ўқишлар туркумига бағишланган «Бу китоб менга жуда ёқди...» мавзусидаги суҳбат шу тарзда яқунланиши мумкин. Ёш китобхонлар «Баҳодирларнинг фамилиялари» тўғрисидаги суҳбатда қатнашиб, ўзларига ёққан ҳикоялар, лавҳаларга тўхташлари, айрим парчаларини ўқишлари, шундай саволлар устида биргаликда ўйлаб кўришлари мумкин: «Нима учун китоб «Баҳодирларнинг фамилиялари» деб аталади?», «Бу китобдаги қаҳрамонларни нималар бирлаштиради?» ва бошқалар.

Оила ва мактаб, армия, маданият, адабиёт ва санъат ҳаётимиз ва биргаликдаги меҳнатимизнинг бу атмосфераси барча миллатдаги совет кишилари, биринчи навбатда ёшларда, юксак миннатдорчилик туйғуси — байналмилал ва совет ватанпарварлиги туйғусини қарор топтириш ва тарбиялашга қаратилиши зарурлиги ҳақида 1987 йил 28 январь Пленумида гапириб ўтилган эди. Шундай экан, бу вазифани амалга оширишда болалар кутубхонаси муҳим ўрин тутди.

Экологик тарбия

Жамият тараққиётининг ҳозирги босқичида экологик тарбия масаласига жуда катта аҳамият берилляпти. Болалар кутубхонасининг универсал китоб фонди ёш китобхонларнинг жонли ва жонсиз табиатнинг турли-туманлиги, табиат ҳодисаларининг ўзаро алоқадорлиги, инсоннинг табиатга бўлган муносабати, уни муҳофаза қилиш чоралари тўғрисидаги тасаввурини кенгайтириш имконини беради.

Мактабда экологик тарбия масалалари мактабдаги фанларни ўқитиш жараёнида ҳал қилиб берилади. Кутубхона бадий, илмий-бадий, илмий-оммабоп адабиётлар бойликларидан фойдаланиш орқали, болаларни табиат тўғрисидаги тасаввурлар ва илмий далиллар оламига олиб киришга, унинг бетакрор гўзалликларини кўра билишларига ёрдам беради. Китоблар табиат қандай қилиб инсоннинг маънавий дунёси, ахлоқий-эстетик эҳтиёжларига таъсир кўрсатиши ҳақида ҳикоя қилади, табиатга муҳаббат, унга маъсул бўлишни тарбиялайди, унга шафқатсиз зарар етказиш ва ундан аёвсиз фойдаланишга уриниш муносабатларини очиб ташлайди. Болалар кутубхонаси экологик тарбияни амалга ошира бориб, фақат табиат ва уни муҳофаза қилиш ҳақидаги адабиётларни тарғиб қилиш билан чекланиб қолмасдан, балки китобхонларга инсоният жамияти тараққиётининг ҳозирги босқичида экологик муаммо энг долзарб мавзу бўлиб қолганлигини англашга ҳам ёрдам бериши керак. Шунинг учун ҳам болалар адабиёти тарғиботини кенг мавзулар доирасида, табиат тўғрисидаги билишга онд адабиёт ва бадий асарлар воситасида олиб бориш муҳим.

Кичик мактаб ёшдаги ўқувчи (7—9 яшар) табиатнинг нима эканлиги ҳақида аниқ тасаввурга эга эмас, чунки унинг тажрибаси кам, тафаккури мавҳум ва оламни идрок этиши ҳали унча ривожланмаган, бироқ шунга қарамасдан унинг қалбида табиатга муҳаббат уйғотиш, унинг гўзаллигини ҳис қила билишга ўргатиш керак.

Табиат ҳақидаги адабиётлар жанрлари хилма-хил, шу боис улар билан ташкил қилинадиган ишларнинг шакллари ҳам ҳар хил. Болаларга мустақил ўқишга тавсия қилинадиган адабиётлар анчагина, масалан, Е. Чарушин, С. Сахарнов, Г. Снегиров, К. Паустовский, И. Акимовкин, Н. Верзилин, Ю. Дмитриев, Г. Граубин ва бошқаларнинг китоблари. Бу китоблар мамлакатимиз, унинг турли ноҳиялари ва иқлимий зоналарининг катта ва турли-туманлигини очиб беради. Унинг мазмунини муаллиф томонидан таърифлаб берилган жонли ва жонсиз табиат, унинг мадҳ этувчи олами ва гўзаллигига муносабат, бола шахсини шаклланишида катта куч бўлади.

Овоз чиқариб ўқишлар ва расмларни томоша қилиш каби иш шаклларида фойдаланиш муҳим. Уларни ўқилган ва кўрилган китоблар туркум ишлар билан қўшиб олиб бориш керак. Бундай туркумларнинг вазифаси, масалан, ёш китобхон-

ларни ёзувчи ва мусаввир — Е. Чарушин билан таништириш бўлиши мумкин. Кутубхоначи Е. Чарушин тўғрисидаги суҳбатдан кейин унинг «Айиқча» ҳикоясини ўқиб бериши мумкин. Айиқчанинг қилмишлари болалар орасида қувноқ кулги уйғотади, унга нисбатан хайрихоҳлик ва раҳмдиллик юзага келтиради.

Масалан, «Чарушиннинг олами: Евгений Иванович Чарушин мусаввир ва ёзувчи ҳамда Л. Кудрявцевнинг «Бу ҳайвонлар — қандай мўъжиза» китобларидаги расмларни кўра туриб, болалардан кимнинг расмлари уларга кўпроқ ёққанлигини, Чарушиннинг ҳикоялари солинган расмларни масалан, Мавринанинг расмлари билан алмаштира с бўладими, деб сўраш мақсадга мувофиқ бўлади. Болалар шундайгина ўрин алмаштириш мумкин эмаслигини яхши тушунардилар, чунки уларнинг идрокида Маврикинанинг ҳайвонлари эртақдагидек бўлиб, Чарушинники эса ҳақиқий ва тирик ҳайвонлардир, ёзувчининг ҳикояларида тасвирланган вазият ва ғоядаги қарама-қарши интилишлар уларга кўпроқ мос келади. Бунда болаларга Чарушиннинг ўқилган ҳикояларига расмлар ишлашларини тақлиф қилиш мумкин. Болаларнинг расмларини мустақил иш сифатида қабул қилмай, балки китобга ишланган расмларнинг бир қисми сифатида, яъни бола китобхонларнинг китоб мазмунини янада тўлароқ идрок этадилар деган маънода қараш керак.

Болаларнинг табиатга қизиқишлари билан боғлиқ бўлган кўпгина саволларига кичик қомуслар, кичкинтойлар учун маълумотнома-китоблар жавоб беради. Болаларга улар ҳақида ҳикоя қилиб бериш, И. Яковлеванинг «Расмлардаги палеонтология», А. Членовнинг «Расмлардаги геология», Н. Сладковнинг «Қушлар. Расмлардаги орнитология» каби китобларни ўқишга тавсия қилиш мумкин.

Ф. Левнинг «Бунинг ҳаммаси пимадан» китоби (инсон қандай қилиб табиатнинг муҳим сирларини очганлиги ҳақида) билан ишлаш эса ўтказилган суҳбат ва овоз чиқариб ўқишларга яқин ясайди. Бу китоб болаларни ер юзидаги қуруқликдаги барча нарсалар ўзаро боғланган экан деган хулосага келтиради. Болалар шу ўзаро боғлиқликни тушунганларидан кейингина, ўзи ҳам бир қисми саналган, уни ўраб турган табиат оламига ақлан аралашishi мумкин.

10—11 яшар ўспиринларни жонли ва жонсиз табиатнинг турли-туман шакли, инсон ва табиатнинг ўзаро боғлиқлиги тўғрисидаги китоблар қизиқтиради. Бу ёшга ҳис-ҳаяжонли-образли идрокдан ҳаёлий фикрлашга ўтиш, ирода ва билишга оид қизиқишларга йўналишларни ишлаб чиқиш хосдир. Бунда кутубхоначининг вазифаси, болаларга, биринчидан, «халқ—Ватан—табиат» тушунчалари ўртасидаги боғланишни англаш, табиий бойликларнинг хилма-хиллиги ва уларнинг инсон ҳаётидаги ўрни ҳақидаги китобларни тавсия қилиш, иккинчидан, у ёки бу тарздаги экологик муаммоларни кенг ва батафсил ёритиш-

дан иборат. Масалан, Ю. Дмитриевнинг ҳайвонларнинг тили ва хулқлари тўғрисидаги «Ассалом олмахон!», «Тимсоҳ қандай яшайсан?», Н. Сладков ва Ю. Дмитриевнинг — инсон ҳаёти учун ўрмоннинг нафи, В. Флинтнинг «Оқ турна қаерда яшайди», Б. Дижурнинг «Табиатнинг шикоят дафтари», Н. Надеждиннинг «Ҳар бир дoston оға-инидир», М. Ивиннинг атроф-муҳитни муҳофаза қилиш ва табиатга нисбатан эҳтиёткорлик билан муносабатда бўлиш зарурлиги тўғрисидаги «Мен, сен ва атрофимиздаги ҳамма нарса» китоблари ва бошқалар.

Болаларга Н. Надеждиннинг «Моревизор сузишга кетаяпти», А. Томилинининг «Ёмғирлар денгизида» сув борми», Н. Сладковнинг «Товушлар овчиси», «Ўттиз олтита қувонч» каби китобларни тавсия қилиш мумкин. Айниқса «Ёш табиатшунос» журналинин тарғиб этишга алоҳида эътибор бериш керак, чунки унинг бутун мазмуни атроф-муҳитни муҳофаза қилиш, табиат ва инсоният жамиятининг ўзаро муносабатлари муаммолари билан боғлиқ.

Ёш китобхонларга экологик тарбия беришда А. Гостомислкийнинг «Хазина изловчилар харитаси» сингари асарлар муҳим. Асар инсоннинг меҳнат жараёнида табиат билан ўзаро муносабатлар муаммосига бағишланади. Катта педагогик самара учун бу китобни мустақил ўқиб чиққан, жамоа (гуруҳ) бўлиб муҳокама қилиш мақсадга мувофиқ.

Табиат билан алоқа ўрнатиш натижасида одамда гўзаллик тўғрисида тасаввур пайдо бўлади. Болалар инсоннинг маънавий ҳаётида табиатнинг аҳамиятини қанча эрта тушунсалар, унга нисбатан обдон ўйлаб ва эҳтиёткорлик билан муносабатда бўладилар.

Кутубхоначи турли адабиёт асарларидан фойдаланиш орқали, ёш китобхонларни жаҳоннинг машҳур мусаввирлари, шоирлари, музикачиларининг шаклланишида табиат қандай ўрин олганлиги ва уларнинг ижодида у ўз аксини қандай топганлиги билан таништириб бориши керак ва лозим. Сўхбатни нима учун уларнинг кўпчилиги ўз асарларини табиатга бағишлаганлигидан бошлаш мумкин. Яхшиси бу ҳақда китобхоннинг ўзи ўйлаб ўз фикрини айтсин. Уқиш раҳбари уларга табиат фақат озиқ-овқат, кийим-кечак, бошпана, энергия манбаигина бўлиб қолмай, балки инсонларнинг маънавий ҳаётидаги жуда муҳим манба эканлигини ҳам тушунтириши керак.

Табиатни ҳар бир инсон ўзига хос алоҳида тарзда идрок эта олади. Шунинг учун ҳам табиат ҳақида қанчалик асар яратилмасин, улар ҳеч қачон бири-бирини такрорламайди, ҳар бир санъаткор сўзда, мусиқада, тасвирда нимани кўрганлиги ҳақида эмас, балки нимани ҳис қилганлиги ҳақида ҳам ҳикоя қилади, ўзини табиатга бўлган муносабатини ифодалашга ҳаракат қилади. Болалар ҳам ўзлари бунини ҳис қилишлари учун бирон-бир мавзу, фараз қилайлик «Баҳор» мавзусида яратилган турли хил санъат асарларини таққослаб кўриш таклиф қилинади. Тасвирда бу, масалан, И. Левитаннинг «Март», «Баҳор — кат-

та сув», К. Юоннинг «Май тонги. Булбулнинг жойи», И. Остроуховнинг «Биринчи кўкат», А. Венециановнинг «Ҳайдовда. Баҳор», Ф. Тютчевнинг поэзиядаги асари «Офтоб ёғдуси», сувлар ярқирайди». А. К. Толстойнинг «Мана энди далада сўнгги қор эриятми», И. Буниннинг «Кўшчи», Н. Заболоцкийнинг «Ўрмонда баҳор», А. Фетнинг «Самбит аллақачон момикқа бурқанди...» манзаралари бўлиши мумкин. Л. М. Чайковскийнинг «Йил фасллари» мусиқий муҳит фониди бўлиши мумкин. Бошқа асарларнинг танланиши, кўпгина мавзуга оид вариантларни юзага келтириши мумкин: кеча-кундуз вақтлари, табиат ҳодисалари ва бошқалар. Муҳими, расмда тасвирланган нарса алоҳида таъкидланиши, сўз билан ажратиб кўрсатилиши, шеър вазни мусиқа расми ифодасига яқин бўлиши керак. Танлаб олинган мусиқа асари вақт жиҳатдан етарли даражада давомли бўлиши, чунки санъатнинг учта турини биргаликда боғловчи репродукцияни кўрсатиш ва шеърлар ўқниш мусиқа фониди ўтиши керак. Шундагина тадбир болаларга ҳаяжонли таъсир кўрсата олади.

12—13 ёш — шахснинг жадал шаклланиш давридир. Экологик тарбия 10—11 ёшлилар учун каби бир хилда бўлади, бироқ улар ёрдамида ҳал қилинадиган материал анча мураккаб-лаштирилади.

Айниқса саёҳатлар, инсон томонидан табиат қонунятларини ўрганилаётганда илмий-билишга оид, илмий-бадний китоб муҳим роль ўйнай бошлайди. «Ҳамма нарсени билгим келади», «Глобус», «Қуруқликда ва денгизда» альманаҳлари билан ишлаш катта аҳамият касб этади. Уларни доимо тарғиб эта бориш болаларни илмий-билим берувчи китобларни ўқишга ундайди, чунки бу тўпламларда акс этирилган муаммоли материаллар, тахминлар шу ёшдаги болаларнинг эҳтиёжларига жавоб беради, уларнинг барча фавқулудда, романтик қизиқишларини қондиради, олдига янгида-янги саволларни қўяди.

Шунингдек экологик тарбия оқимида болаларни маълумотнома нашрлари билан таништиришни давом эттириш зарур: И. Акимовнинг «Ҳайвонлар олами», «Болалар қомуси», «Ёш жуғрофиячи-ўлкашунослар қомуси», «Ёш деҳқон қомуси», «Ёш кимёгар қомуси» ва бошқалар. Бу ёшдаги болаларга тавсия қилинаётган бадний адабиёт асарларида инсониятнинг тинчлик учун, ерда ўсимлик ва ҳайвонот дунёсини сақлаб қолиш учун кураш ҳуқуқи акс этирилади. Улар болаларни лоқайд бўлмасликка, эзгуликка, инсонийликка ўргатади. В. Арсеньевнинг «Дерсу Узала», Ч. Айтматовнинг «Оқ кема», «Эрга келган турналар», «Денгиз ёқалаб чопаетган олапар», Г. Троепольскийнинг «Оқ Бим Қора қулоқ», В. Астафьевнинг «Шоҳ-балиқ», Ж. Кервуданинг «Гризли» ва «Қазан» каби китоблари худди шу ёшдаги болаларнинг севимли китоблари доирасига кирди.

Экологик онгнинг шаклланишида бу ёшда катта қизиқиш уйғотадиган илмий-фантастик жанрдаги адабиёт ижобий ўрин эгаллаши мумкин. Уларнинг мавзуи—табиатни ўрганиш ва қай-

та ўзгартиришдир. Улар экологик муаммоларни алоҳида нуқта-назардан қўйиш ва ҳал этиш орқали инсоният келажагининг тасвирини туширгандек бўладилар. Китобхонларга, масалан, А. Б. Стругацкийларнинг «Кичкинтой», «Чеккадаги Пикник», «Чумоли инидаги кўнғиз», И. Ефимовнинг «Андромеднинг тумани», Р. Брэдбэрининг «Фаренгейт бўйича 451⁰» ва «Марсиан йилномаси» каби бошқа кўпгина асарларни тавсия қилиш мумкин.

14 ёшлиларнинг ўзига хос хусусияти шахснинг ижтимоий жиҳатдан вояга етишидир. Улар билан ишлаш анча мураккаб-лашади. Ҳозиргача ўспириннинг шахсий тажрибасидан ташқарида бўлиб келган мафкура эндиликда унинг маънавий бойлигига айланади. Бу ёшдаги болаларга бериладиган экологик тарбиянинг мазмуни табиат ва жамиятнинг ривожланиш тарихи билан боғлиқ бўлган масалаларни ўзига қамраб олиш мумкин; табиат қонунларининг бирламчилиги; табиат ва ундаги инсоннинг бир бутунлиги; инсоннинг табиатга таъсир кўрсатишининг ҳоҳияти ва унинг тирикчилигининг табиатга боғлиқлиги; экологик муаммоларни ҳал этишнинг ҳозирги ва инсониятнинг келгуси тараққиёти учун унинг инсонпарварлик аҳамияти; табиатнинг абадий ва бетакрор гўзаллигининг айрим киши ва бутун халқнинг маънавий тараққиётидаги ўрни. Ўспиринларнинг шундай масалаларни қўядиган адабиётларни ўзлаштиришларида алоҳида ишлаш шакли муҳим ўрин тутиши мумкин. Улар китобхонларни ўсишларида бир поғона юқорига кўтариш ва мустақил ўқишда ҳали унчали тушунарли бўлмаган материални тушунишга ёрдам бериши керак. Экологик маданиятнинг юксалишида И. Акимовский, В. Песков, Б. Гржимек, Ж. Даррел каби табиатшунос олим ва публицистларнинг асарлари билан таништириб бориш муҳим ўрин эгаллаши мумкин.

Алоҳида ишлар доирасига масалан, муайян турдаги ҳайвонларни парвариш қилиш, табиий материаллардан буюмлар ясашга доир амалий маслаҳатлар берадиган китоблар кириши мумкин.

Инсон ва табиат бирлиги, унга бўлган муҳаббат туйғусини шаклланишида ватанмиз ва чет эл шеъряти катта ўрин тутади. Табиат ва инсон, жамият ва табиатнинг адабий мавзуси бўлган — мунозара, фалсафа, севги лирикасида ҳар томонлама ўз аксини топди. У 14 ёшли китобхонлар учун қизиқарли тадбир, масалан, «Табиат ва шеърят» ёки «Поэзиядаги табиат» номли оғзаки журнал, кечага мавзу бўлиши мумкин.

Ҳозирги болаларда экологик маданиятни тарбиялайдиган адабиёт ва уни тарғиб этишнинг шакллари хилма-хилдир. Унинг педагогик самараси кутубхоначининг ижодкорлигига боғлиқ бўлади. Муҳими, болалар ва ажойиб илмий кашфиётлар ҳамда техника ютуқлари даврида яшаётган биз инсонлар шуни эсда тутишимиз кераклиги тўғрисидаги тушунчани етказиши зарур: инсоннинг ўз-ўзидан ривож қилиб келаётган аввалги «табиий» ҳуқуқлари, эндиликда кескин курашнинг мақсади ва шиори бўлиб қолмоқда, ҳуқуқий қобиққа ўралмоқда, омон

қолишнинг ягона шартига айланмоқда. Фақат табиатни авайлаб-асраш орқали, инсон ўз ҳаёти ва коинот ҳаётини эҳтиёт сақлай олади.

Эстетик тарбия

Болаларни эстетик тарбиялаш бевосита уларнинг китоб ўқишига раҳбарлик қилиш жараёнида амалга оширилиб, у ёш китобхонни ҳаёт, табиат, санъатдаги гўзалликни ҳис қилишга йўналтиради.

Бадий адабиётни тарғиб қилиш. Болалик ва ўсмирлик йилларида шахснинг шаклланишига бадий адабиёт улкан эстетик ва ахлоқий таъсир кўрсатади. У боланинг таъсирчанлиги ва маънавий дунёсига бир хилда кучли таъсир кўрсатади. Тавсия этилмоқчи бўлган китобларни саралашда асосий эътибор кўпроқ ўқувчининг «яқин келажакдаги ўсиб-улғайишга» (Л. Выготский), унинг эртанги кунига қаратилади.

Кутубхоначилар аксарият ҳолларда болаларнинг ўқиш донрасини кенгайтиришни ўзларининг доимий вазифалари деб ҳисоблайдилар, бироқ, кўп китоб ўқиш ҳар доим ҳам нобой натижа беравермайди. Вақтнинг чегараланганлиги эса кўпинча китобни юзаки идрок қилишга олиб келади. Китобни ўқувчиларга бераётиб уларга шошилмасдан ўқишни тавсия этган кутубхоначилар ҳақ. Кутубхоначи, «Мазкур асарни ўқиётганда шошмагин. Ундаги ҳар бир сўз муҳим. Дам-бадам тўхтаб, яхшилаб ўйлаб кўр. Образлар оламини иложи борица тезроқ ўзлаштириб олишга уринма, уни диққат билан ўқий туриб, фақат нима ҳақда ҳикоя қилинганини эмас, балки қандай ҳикоя қилинганини ҳам билиб ол»,— дейиши мумкин.

Ўсмирлар орасида классик асарларни ҳам, саргузаштлар-у, истеъдодла ҳамда шунчаки «саёз» ёзилган китобларни ҳам бирдек ўқиб ташлаш касали кенг тарқалган. Кутубхоначи бу ҳодисани бошқариб бориши, ўқишга раҳбарлик қилиш жараёнини шундай ташкил қилиш керакки, то ана шу «таъсирли» ва «одат» турига кирган адабиётлар орасида ҳақиқий бадий асарлар асосий фоизни ташкил этсин. Кутубхоначига мактаб, ўқувчилар жамоаси ва кутубхонада етакчи бўлган китобхонлар энг яқин ёрдамчи бўлиши мумкин. Уларнинг дидларини ўстира бориш ва маънавий эҳтиёжларини шакллантира бориш орқали кутубхоначи оммавий ўқиш, китобхонлар талабига таъсир кўрсатиш имкониятига эга бўлади. «Берилиб» ўқиш ихлосмандлари билан ишлашда педагогик жиҳатдан мунозаралар, ўқиш меъёри ёки «бир китобни баҳолаш», бадийлигини аниқлашдан фойдаланган ҳолда «одат» тусига кириб қолган китобларни муҳокама қилиш, шунингдек, «Бу ўринда баҳслашишга асос бор», «Бир китоб ҳақида икки хил қараш», «Идоллар (Топинма) ва топинувчилар» каби мавзуларда тортишув-баҳслар ўтказиш усуллари мақсадга мувофиқдир. «Расм-одат» бўлиб қолган китобларни муҳокама қилишга ўқувчиларни жалб этишда «усто-

монлар ўйини»дан фойдаланиш ҳам яхши натижа беради. Турли касб эгалари сифатида ҳаракат қилаётган ўсмирлар (кимдир «ёзувчи», кимдир «танқидчи» ёки «психолог», «социолог», «педагог») хилма-хил нуқтаи назардан асарни таҳлил қилишади, унинг кучли ва ожиз томонларига диққат-этиборни қаратишади, уни тасдиқ ёки рад этишади.

Ўқиш учун тавсия этилаётган адабиётларни танлаётганда турли ёзувчиларнинг асарларини муайян бир изчилликда бериш айниқса яхши натижалар беради. Ўқиш жараёнининг ўсиб-ўзгариб боришини этибордан соқит қилмасак, бу усулда (уни бадий асар — ўқувчи силсиласининг бир-бирига мутаносиб келиш усули, деб атаймиз) яхшиси боланинг бадий онгига таъсир кўрсата оладиган асарни танлаш маъқул. Дейлик, ўсмирларга кўпроқ кескин воқеа-ҳодисалар тизмаси ва ўткир табиатлилар тўқнашувига бой бўлган, қизиқарли фабула ва ҳеч шубҳасиз, юксак бадий қимматга эга асарларни тавсия этиш мақсадга мувофиқдир. Ана шундай асарлар ёрдамида мураккаб ижтимоий ва психологик зиддиятларга бой адабиётларни ўқишга ҳам йўл очилади. Шундай қилгандагина китобхонлар сўровини ошириш имкони юзага келади, яъни қизиқарли адабиётлардан, юзаки қараганда, бир оз зерикарли, лекин бадий жиҳатдан нисбатан теран асарларга уларнинг этиборини йўналтириш осон амалга ошади.

М. Горький таъбири билан айтганда, шунчаки оддий ҳамда классика деб аталмиш боқий китоблар бор. Оддий китоблар ўқишдан боқий, асрий асарларни мутолаа қилиш босқичига, яъни юксак даражада идрок қилиш ва юксак маънавий маданиятга қараб боришга ўтиш, бу китобхон камолот йўлининг айнан ўзидир.

Бундай ўсиб борувчи, доимий ҳаракатдаги тузилишга фақат ҳақиқий бадий асарларгина лойиқдир. Ҳатто кичик бир ҳикоя ҳам ана шундай мукамалликка, ўсиб борувчи моҳиятга эга бўлиши мумкин. Мисол учун А. Гайдарнинг «Голубая чашка» ҳикоясини олишимиз мумкин. Баъзилар ҳикоядаги жимжима, ялтироқ қобиқ — ота ва қизнинг сайрини илғашади; бошқалар эса уни нисбатан теран ҳис қилишади. Китобхон дидининг камолоти асарнинг яширин қатламларига кириб боришдан иборатдир.

Китобхон дидининг ўсиш шартлари энг аввало шахсининг ўзи, шунингдек китобга боғлиқдир. Бу бир томондан ўқишнинг сифатли бўлиши, китобхон сўровларининг ўсиши, ўзга жиҳатдан эса бадий асарнинг образлилигини, ўзига хослигини ҳис қилиш қобилиятининг тараққий эта бориши билан боғлиқ. Идрок қилиш маданияти қанчалар юксак бўлса, бу идрок этишининг эстетик имкониятлари билан бевосита алоқадор, бадий асар танлаш даражаси ҳам шунчалар юқори бўлади.

Бадий асар ўқишини эстетик идрок қилишнинг энг мураккаб турларидан бири дейиш мумкин. Сўз-образлар, шартли рамзлар заминидаги бадий оламини кашф этиш китобхон-

нинг кўтаринки тасаввури ва бой тафаккури имкониятларини тўлиқ ишга солишни талаб этади. Асарни идрок қилиш — образли фикрлаш қобилиятини, бадий тасаввурни, ижодий кечинмани тақозо этади. Ушбу хислатлар, туғма бўлмай, балки ўқиш жараёнида ҳосил қилинади ва камолга етказилади.

Асарни ўқишга раҳбарлик қилиш жараёнида китобхоннинг кўтаринки руҳий камолоти қайта яратувчи тасаввур фаолияти, ижодий хаёлнинг бойиши, ҳаётий ва адабий тахайюллар (ҳис-туйғуларнинг ўзаро боғланишли уюшмаси) — кечинма, эстетик дид ҳамда бадий-образли фикрлашнинг қўзғолиши орқали содир бўлади. Маэкур йўл бадий асар ўқишнинг табиий жараёнига — таассуротлардан ўқиганни англашга тўлиқ мос тушади. Ўқиш матнини фикрий қайта тиклай олишни, ўқилган асарга кўтаринки муносабатни, бой тафаккур жараёнини, асарнинг ғоявий-бадий моҳиятига теран кириб боришни талаб этади.

Бадий асар китобхоннинг ижодий ҳамкорлигига мўлжалланган. Сўз воситасида яратилган бадий образлар бевосита тасаввур, хотира, тахайюлий фикрлаш орқали таъсир кўрсатади. Бадий образ воқеликни ижодий қайта яратиш, «борлиқни кўриниши», аниқлик ва мавҳумлик бирлигининг ҳиссий-кўргазмалли шаклда акс эттирувчи ҳодиса сифатида таъкид этилади. Болалар ва ўсмирлар, худди шунингдек катта ёшдаги китобхонлар ҳам ҳеч нарсани тайёр ҳолда олмайдилар. Уларнинг ўзи қандайдир бир руҳий қудрат билан кўришлари, қалбан эшитишлари, ҳаётий таассурот ва тажриба имкониятларидан келиб чиқиб образлар оламини англаб етишлари керак. Улар инсон руҳиятига кириб боришлари, кишилар ўртасидаги ўзаро муносабатларнинг қоронғу, чигал йўлақларидан ўтишлари, қаҳрамонлар ички дунёсидаги зиддиятларни англашлари, ижтимоий борлиқ диалектикаси ҳақида бош қотиришлари лозим. Китобхон ижоди ўзгалар ҳаёти билан уйғунлашиш қобилиятини тоқозо этади. Китобхоннинг образлар тилини яхшироқ тушунса, тўғрироғи, ёзувчи билан суҳбат учун танлаган «борлиқ»ни англаш қобилияти қанчалар юксак бўлса, асарни идрок этиш ҳам шунчалар юқори бўлади. Ижодий ўқиш инсоннинг билиш, англаш йўли кабидир. Жонли англаб етилишдан (муайян китобни жонли идрок қилиш, кечинма, содир бўлаётган воқеа-ҳодисаларни кузатиш қобилияти) хаёлий фикрлашга (тасвир этилаётган ҳодисалар моҳиятини англашга, инсоний ҳулқ-атворлар йўналишини тушуниб етишга, инсонлар яшаш қонуниятларини идрок этишга) сўнгра эса амалиётга (мавжуд ҳаётни, тақдирлар, кишилар ва китобхонни ўраб олган муҳитни англашга, ўз ҳаёт тарзига янги туйғулар киритишга) ўтилади. Образ «тасвир этилаётган таассурот ва туйғуларни ўқувчи ўзида кечаётгандек ҳис эта олган тақдирдагина» (Л. Толстой)¹², бу образ ўқувчи онгида яшаб қолади. Ўқиш жараёнида китобхоннинг шахсий-ҳаётий ва китобхонлик тажрибаси билан алоқа ришта-

¹² Толстой Л. Н. Собр. соч. 30- том., 65- бет.

Элизодидаги ички кўриниши тўлалигича очилди. Бу қаҳрамон руҳий ҳолатининг ўзгариб туришидаги муайян силсиладир: орзқиб кутиб, қувонч, уялишдан мағрур аламзадалик, бефарқликка ўтишдир.

Бу усул бошқаларга нисбатан китобхонга қаҳрамонлар руҳиятидаги ҳаракатни кузатишда ёрдам беради, уларнинг қалб диалектикасини ёритади, инсон ҳулиқ-атворидаги матн ости маънони ҳис қилиш ва тушунишда қулайлик туғдиради. Психологик кузатувчанликнинг ўсиши жараёнида эстетик дид ҳам камол топади, зеро ташқи тасвирнинг ички моҳияти, кичикни ортидаги улканлик, алоҳидалик орқали умумийлик, соддалик ортидаги мураккаблик тадқиқ этилади.

Китобхон билан «қаҳрамон туйғуларининг ранг-баранглиги» усулида иш олиб бориш тажрибаси шуни кўрсатдики, у қаҳрамон образини таҳлил қилиш усули билан уйғунлашиб кетар экан ҳамда китобхондан қаҳрамон хатти-ҳаракатидаги сабаб-оқибат алоқа ришталарини аниқлашни талаб этаркан, бундай алоқаларни ахтариб топишга ундовчи асос кўпинча қуйидагича саволларда ўз ифодасини топади: «Нима учун қаҳрамон айнан шундай, аксинча ҳаракат қилмаган? Нима учун унда шундай таъсирланиш, кайфият содир бўлди-ю аксинча бўлмади? Нима учун у айнан шу сўзни айтди-ю, бошқасини айтмади?».

Шундай қилиб кутубхоначи китобхон идрок қилишидаги қайта яратиш ва ижодий тасаввурни рағбатлантирадиган ҳамда субъектив бадий образларни қайта яратишга йўналтира оладиган усуллардан, китобхондан катта ақлий зўр беришни талаб этувчи, матнни руҳий-эстетик талқин қилувчи усулларга ўтади. Мабодо оғзаки санъат тасвири усулидаги машқда ижодий ҳикоя қилиш, «қаҳрамон туйғуларнинг ранг-баранглиги» ўқиш жараёнида юзага келган образларга тўлақонлилик бахш этишини, уларни ҳиссий-кўргазмали даражага етказишини асосий мақсад қилинган бўлса, ундай ҳолда талқин усулларида педагогик эътиборни тасвир этилган воқеа-ҳодиса ва характерларнинг моҳиятига кириб боришга қаратилади.

Мутолаа жараёнида эстетик туйғуларни ҳис қилишнинг энг муҳим нуқтаси муаллиф қарашларини идрок этишдир, санъатнинг ана шу хусусиятига китобхон диққат-эътиборини йўналтирувчи усуллар методикада муҳим аҳамият касб этади.

Китобхонда «муаллиф туйғуси»ни уйғотувчи усул, энг аввало, турли ёзувчиларнинг асарларини муқоёса қилишга асосланади.

Унча тайёргарлиги бўлмаган китобхон учун муаллифлар, айниқса, классик ёзувчилар — ҳаммаси «бир хил кўринишга» эга. Ҳаммаси «буюк», «прогрессив», «халқни севади», «табиатни севади» ва ҳоказо. Шунинг учун ўқиш жараёнига раҳбарлик қилганда муаллифнинг ўзига хос томонини, ижобий ўзига хослигини аниқлаш ўта муҳимдир. Ёзувчилар ўртасидаги фарқни ҳис қилмаслик, сезмаслик, бу — санъатга бефарқлик белгиси.

Масалан, И. С. Тургеневнинг «Учрашув» ва А. П. Чеховнинг

«Егеръ» ҳикояларини кўп нарсалар бир-бирига яқинлаштиради. Улардаги ўхшашлик мавзу ва бош, етакчи вазиятда, асарнинг тузилиши ва ҳаракат қилувчи шахсларнинг таркибидадир. Буни осонлик билан аниқлаш мумкин. Муаллифлар ўхшашлиги ва фарқланишини аниқлаш нисбатан қийинроқдир. Китобхонларга қуйидагича саволлар билан ўйлаб кўришни тавсия этиш мумкин: Тургенев ва Чеховлар оддий халққа бир хил муносабатда бўладиларми? Тургеневнинг табиат ва қаҳрамонлар портретларини чизиши Чехов ҳикояларига тўғри келадими? Мана шу саволлар китобхонни муаллифнинг ўзига хос томонларини аниқлашга етаклайди. Бу борадаги изланишлар самарали бўлиши учун китобхонга кўмаклашиш керак.

Кутубхоначининг раҳбарлиги остида китобхонлар бадий асарларни муқояса қилиб, муаллифнинг ҳаётга, кишиларга муносабатини, унинг ижодий методи ва ўзига хослигини фарқлашга ўрганадилар.

Кутубхоначи бадий асардаги барча томонларни бир нуқтага бирлаштирувчи, ундаги ғоявий-бадий асос сифатида муаллиф ҳақида гапирар экан, китобхонни образлар силсиласи, ният ва шаклда ўзаро алоқадорлик мавжудлигини аниқлашга йўналтиради. Китобхонларга «Нима учун муаллиф у ёки бу образ, кўриниш ва лавҳани яратган? Улар нимани ифодалайди? Қандай мазмунга эга? Бу мазмун асарнинг умумий ғояси билан қандай боғланган? деган саволларни бериш билан кутубхоначи муаллиф қарашларини талқин этадики, бу билан бадий мутаносибликни, асар қисмлари, элементларининг ички мантиқийлигини аниқлашни ҳам амалга оширади. Умуман асарга тааллуқли бўлган қуйидаги саволлар ҳам ана шу вазифани ёритишга қаратилган. «Нима учун у айнан шундай номланган? Номланиш асар мазмунига мутаносибми? Эпиграфининг асар моҳиятига қандай алоқадорлиги бор? Нима учун асар бундай бошланган? Нега бундай тугалланган?» ва ҳоказо.

Кутубхоначи ўз саволлари билан китобхоннинг асар хусусидаги кузатиш ва мулоҳазаларини рағбатлантиради, адабий ҳодисаларни муқояса қилиш ва фарқлашга ундайди, бу эса ўз навбатида сўз санъати қонуниятларини тушунишга олиб келади.

Кутубхоначи образларни ҳиссий-аниқ қайта вужудга келтиришдан уларни теран тасаввур қилиш томон бориб, китобхоннинг диққат-эътиборини асар матнига қаратади, ташқи ҳодисалар орқали умумлашмаларни идрок этишга кўмаклашади, бунинг натижаси ўлароқ, китобхонни сўз санъатини баҳолашнинг эстетик талабларини англаб етишга ундайди.

Мазкур усулларни кутубхона ишларининг анъанавий методларига киритиш имконияти анчагина қулай. Китобхондан бадий асарни теран, ҳар томонлама талқин этишни талаб этувчи усулларни ўқувчининг идрок этганларини аниқлаб, теранлаштирувчи яккама-якка суҳбатларга киритган маъқул. Вақт етишмай қолганда китобхоннинг ёзма ҳисоботидан ҳам фойдаланиш

мумкин. «Оғзаки тасвирлаш», ижобий баён, «қаҳрамон туйғуларининг ранг-баранглиги» ва бошқа усулларга келсак, улардан жамоа суҳбат жараёнида фойдаланиш мумкин. Образни биргаликда қайта ишлашда ўзига хос «занжирли реакция» юзага келади: шунчаки ифодаланган тиниқ бир образ бирданига ўзига ўхшаш, шу билан бирга дастлабки образни ривожлантирувчи, тўлдирувчи, бир-бирини рад этувчи ҳиссий-кўرғазмали ҳодисаларни юзага келтиради.

Мабодо бир-бирига зид муаммолни вазият юзага келиб қолса, энг қулайи, муҳокама усулидан фойдаланган маъқул. Шошилиб ўтказилган суҳбат шунчалар шошилиш усулни танлашга олиб боради — лўнда савол, кўтилмаган тахайюлий йўналиш, қистирма гаплар ва ҳоказо. Муҳокама усулидан фойдаланиш асосида ўзаро фикр алмашиш, китобхонларнинг бадий асарни теран тушунишларига ёрдамлашиш, асарнинг ахлоқий ғояларини, эстетик қимматини идрок этиш ётади.

Масалан, В. Железниковнинг китобини олиб кўрайлик. Аудитория билан алоқани йўлга қўйиш учун «Сизлар В. Железниковнинг асарлари билан танишмишлар? Унинг асарларидан қайсиниси сиз учун нисбатан қизиқарли туюлди? Сизга В. Железниковнинг «Тасқара» қиссаси ёқдимми? Сиз уни қандай кайфият билан ўқидингиз? қабилидаги саволларни ўртага ташлаш керак.

Болалар китобни ўта таъсирчанлик билан қабул қилиб, унинг ижтимоий-ахлоқий йўналишини тўғри идрок этадилар. Буни аниқлаш учун Сиз улардан: «Дастлаб қисса «Бор-йўғи бир неча кун», деб ном олган эди, кейинчалик эса «Тасқара» номини олди. Китобнинг мазмунига нисбатан қайси номланиш яхшироқ мос тушади?», деб сўранг. Китобхонларнинг туйғуси қаҳрамоннинг ўзига нисбатан муносабатда энг ёрқин намоён бўлади. Шунинг учун ҳам қаҳрамонлар образлари билан боғлиқ саволлар ўсмирларни қиссанинг ахлоқий йўналишини англашларига ёрдам беради: «Қисса қаҳрамонлардан қайсиниси муаллифга кўпроқ ёқади? Сизга-чи? Сизнингча, Лена Бессольцеванинг асосий кечинмалари нима билан боғлиқ? Сизни Ленага жуда ҳам ачинган пайтингиз бўлганми? Қиссанинг бошқа қаҳрамонларига нисбатан сизда шундай муносабат бўлганми?»

Ривожланган бадий дилга эга бўлган ўсмирларга умумлаштиришни тақозо этувчи саволларни бериш мақсадга мувофиқдир. Масалан, «Сизнингча, Лена Бессольцевага қандай воқеа кўпроқ таъсир кўрсатди?» Бошқаларга эса муайян аниқликка эга бўлган саволларни бериш ўринлидир: «Қиссанинг қайси ўринлари сизга қизиқарлироқ туюлди? Қиссадаги ёки катта қаҳрамонлардан ким Сизга кўпроқ ёқади? Ёқса, нима учун?» Мазкур саволлар ўсмирларга қисса қаҳрамонларининг хатти-ҳаракатларини нималарга асослашини англаб этишда кўмак беради.

Қиссанинг ахлоқий ғояларини англаб этишда ўсмирларга асардаги муаммолар билан бевосита муҳокамада қатнашаёт-

ган китобхонларнинг ҳаёти ўртасидаги алоқадорликни очиб берувчи саволлар муҳим аҳамият касб этади: «Қиссадаги қайси эпизод сизнингча энг асосий саналади? Сиз Димкага қандай муносабатдасиз? Темир тугмача ҳақгўй одамми?»

Китобхоннинг қаҳрамонга ҳамдардлиги у билан муносабатга киришадиган ҳар қандай персонажга ўта сезгир бўлишни тақозо этади. Шунинг учун ҳам «Сизнингча Лениннинг асосий кечинмалари нималар билан алоқадор? Димканики-чи? тарзидаги саволлар китобхонга асар қаҳрамонларининг асосий ахлоқий изланишларини англаб етишда кўмаклашади.

В. Железниковнинг қиссасида яна бир муҳим ахлоқий-санъатнинг боқий қадрияти, унинг маънавий қудрати ҳақидаги ғоя бор. Муаллиф санъат инсон руҳий ҳаётининг муҳим бир қисми, авлодлар ҳаётини бир-бири билан боғлайдиган ҳодиса эканлигини кўрсатишга ҳаракат қилади.

Мактаб ўқувчиларига санъатнинг мазкур вазифасини англашда қуйидаги саволлар қўл келади: «Бессольцевнинг ўз қадрдон шахрига қайтгандан кейин ҳаётининг асосий, етакчи маъноси нимада, сиз бу ҳақда қандай фикрдасиз? Қиссада тасвирланган болаларнинг табиатлари ўртасида, уларнинг Лениннинг буvasи йиғаётган суратларга муносабатида ўзаро алоқадорлик борми?», «Нима учун қиссада «Машка» расмида ким тасвирланганлиги борасида бунчалар батафсил ҳикоя қилинади? Тавсия этилган саволлар муаллифнинг гўзаллик инсонни шаклантиради, деган ғоясини тушунишга ёрдамлашади. Ийфилганлардан қиссадаги бадийлик мезони жиҳатидан ажралиб турувчи эпизодларни хотирга келтиришларини ҳам сўраш мумкин: «Муаллиф ўзининг қаҳрамонларга бўлган муносабатини беришни қандай амалга ошира олган? Ўз кайфиятини-чи?». Ўсмирларга бошқа саволлар ҳам тавсия этиш мумкин, бироқ уларнинг ҳаммаси қиссанинг ғояси ва унинг бадий гавдалантирилишини аниқлашга хизмат қилиши керак.

Муҳокамани ўтказишда раҳбар бир болани бошқасига қарама-қарши қўймаслиги, саволларга жавобни юзаки баҳола-маслиги, ўзининг асар ҳақидаги қарашларини олдиндан болаларга айтиб қўймаслиги шарт. Болалар кутубхоначи улардан нима кутаётганлигини сезгирлик билан фаҳмлашади, шунинг учун ҳам улар ҳақиқий мулоҳазалар ўрнига катталар томонидан режалаштирилган жавобларни қалаштириб ташлашлари мумкин. Муҳокамани яқунлаб, кутубхоначи ўзининг китоб ҳақидаги мулоҳазаларини айтиши, ёзувчининг кейинги янги асарларида давом эттирилган ижобий йўналишларга тўхталиб ўтиши мумкин.

В. Железниковнинг асарлари ҳақидаги суҳбатга нисбатан ўзгачароқ мулоҳаза юритишни таниқли совет ёзувчиси Р. Погдиннинг асарлари бўйича ишлаш методикасида учратишимиз мумкин. Заонавий танқид Р. Погдин ўз ижодида А. Платоновнинг анъаналарини давом эттираётганлигини таъкидламоқда. Шунинг учун ҳам бир вақтнинг ўзида унчалик катта бўл-

маган аудиторияга мўлжалланган баланд овоз билан ўқини туркумида китобхонларни А. Платоновнинг «Ердаги гул», «Никита» ҳикоялари ва Р. Погодиннинг «Леший қаерда яшайди?» қиссаси билан таништирилса яхши натижа беради. Биринчи ўқишни ёзувчи ҳақидаги кириш сўзи, А. Платоновнинг «Ердаги гул» ҳикояси билан бошлаш керак. Тажрибанинг кўрсатишича, А. Платоновнинг бу ҳикоясидаги бош ғояни болалар жуда яхши қабул қилишади. Китобхонларга ўз фикрларини айтишга имконият яратиш учун уларга: «Сизга ҳикоядан нималар айтишга кўпроқ ёқди? Ерда энг асосий нарса нима? Афоня ўз буvasидан нималарни билиб олди?» деган саволларни бериш лозим.

Р. Погодиннинг «Леший қаерда яшайди?» қиссаси билан ҳамоҳанг бўлган А. Платоновнинг «Никита» ҳикоясини ўқиб кейинги босқични ташкил этади. Қиссанинг «Сенькада нима бор эди? боби учинчи ўқишнинг асосини ташкил этади. «Леший қаерда яшайди?» қиссаси каттагина ҳажмли бўлиб, кичик ёшдаги болалар учун мураккаблик қилади, уни тўлиғича овоз чиқариб ўқиб эса шарт эмас. Бироқ, биз айтган биринчи боб Р. Погодиннинг ижоди ҳақида суҳбат бошлашга имкон беради.

Шу йўсинда овоз чиқариб ўқишни ташкил қилиб, биз болаларни муаллифнинг ижодий ғоялари қандай камолга етади, деган масалани тушуниш томон йўналтирамиз. Ўқилганни тушуниб етиш учун болаларга А. Платонов ва Р. Погодин асарлари бўйича ўтказилган туркум ўқинишдан кейин ташкил қилинган суҳбат ҳам ёрдам беради. Болалар асар қаҳрамонлари англаб етган — инсон яшаш учун, Ватанни севиш ва жамикли жонзотни муҳофаза қилиш учун туғилади, деган ҳақиқатни ҳис қилишга олса, бу энг муҳимдир. Болалардан қандайдир аниқ тавсифларни талаб этмаслик керак, энг муҳими ёзувчи улар билан нима ҳақда гаплашаётганини юракдан ҳис қилишга бас. Болалардан: «Ўқиган китобингиздан нима кўпроқ сизнинг эсингизда қолди? Сизнингча нима учун Сенька: «Хў... сени қара-ю... қандай қилиб бу ердан кета оласан, ахир бу меникку» — деган ўйга борди. У ўз қишлоғидан кета оладими?» дея сўраш мумкин.

А. Платоновнинг «Ердаги гул» ҳикоясидан қўйидаги сўзлар билан бошланувчи парчани болаларга ўқиб бериш мумкин: «Дарвоқе, у жонсиз кукунга ўхшаш тупроқни жонли танага айлантира оларди...»дан то «энди мен ҳамма нарса ҳақидагиларни биламан!»гача, «Никита катта кишилардек дадил болгани ишлата бошлади» жумласидан охиригача ўқиб, ундан сўнг болалардан «Бу фикрлар ҳам худди Сенька айтганларга ўхшайдими?» деб сўраш мумкин. Суҳбатни Р. Погодин ҳақидаги мулоҳазалар ва унинг «Ҳазил», «Булутлар қаердан келади», «Сен қаердасан, сен қаердасан?» ҳикоялари билан тугаллаш жонз. Бу ҳикояларни болалар мустақил муролаа қилдилар.

Борлиқни идрок этишлари бир-бирларига яқин, лекин ўз асарларини турли даврларда яратишган бир неча муаллифларнинг китоблари ҳақида умумий бир суҳбат ўтказиш айниқса фойдалидир. У китобхоннинг адабиёт, унинг вазифаси ҳақидаги тасаввурини кенгайтиради, адабий дидини камолга етказиши.

Эстетик туйғу, эстетик диднинг шаклланишида шеърини асарларни ўқиш катта аҳамият касб этади. Турли ёшдаги китобхонларнинг шеърятга бўлган муносабати бир хилдир. Китобхон қандай ёшда бўлмасин шеърятни мутолаа қилишдан четда қолмаслиги керак, зеро уни ўқимаслик «шеърятдан маҳрум»ликка, бадний образни эстетик ҳазм қила олмасликка олиб боради.

Мактабгача ва кичик мактаб ёшидаги китобхонлар шеър эшитиш, уни ёдлаб олишни яхши кўришади. Улар шеърини нутқни ўта таъсирчан қабул қилишади, асардаги оҳангни, қофияланган сатрлар гўзаллигини таҳайюлий ҳис қилишади, уларни «оҳангдорлик», муайян «мукамаллик», ритм», улардаги «жарангдорлик» ва бошқалар ўзига маҳлиё қилади.

Кутубхоначиларнинг вазифаси — ерқин поэтик иштиёқли мактабгача ва кичик мактаб ёшидаги китобхонлар учун танланган асарлар сирасига классик, замонавий совет ҳамда чет эл шеърятини намуналарини киритишдан иборатдир. Бу намуналар болалар учун махсус ёзилган бўлиши ёки ўқиш учун атайлаб сараланиши мумкин. Масалан, булар А. Пушкин, М. Лермонтов, Н. Некрасов, А. Кольцов, И. Никитин, С. Есенин, С. Маршак, Ф. Михалков, К. Чуковский, А. Барто, Л. Квитко, Қ. Қулиев, Э. Межелайтис ва бошқаларнинг шеърини асарлари бўлиши мумкин.

А. Рубакин ўз саводини чиқариш борасидаги мустақил ўқиш масаласи ҳақида мулоҳаза юритиб ёзган эди: «Ўқишни нисбатан танишроқ муаллиф асарларидан, нотаниш бўлган муаллиф китоблари томон, яъни рус шоиридан таржимага, ҳозиргилардан қадимийларга томон йўналтириб, сўнгра муаллифнинг таржимаи ҳолини ўргатиш керак»¹³. Бундай усул чет эл шеърятини тарғиб этишда қўл келади. Китобхонларга Я. Бжехва, Ц. Ангелов, Ф. Грубин, Л. Керн, Ю. Тувим, А. Босев ва бошқаларнинг шеърларини тавсия этиб, болаларга таниш бу асарларни совет шоирларидан Б. Заходер, С. Михалков, В. Брестов, Э. Мошковская, И. Токмаковалар таржима қилишганини ҳикоя қилиб бериш керак.

Кутубхоначига 7—9 ёшдаги болаларни шеър ўқишга жалб этишигина эмас, балки тавсия этилаётган асарларни сифатли саралаш, шеърларни ҳис қилишни янада чуқурлаштириш, шеърларга қизиқишдаги табиий ҳолатни сақлаб қолиш ҳам алоқадордир.

¹³ Рубакин Н. А. Как заниматься самообразованием. М., 1962, 116—117-бетлар.

Ўз табиатига кўра мусиқавий шеърят, поэтик сўзининг оҳангдорлиги таъсири улкандир. Баъзан бир шеърдан бир неча сатрнинг ўқилиши китобхонни қизиқтириш учун кифоя қиладди. Овоз чиқариб ўқилгандан кейин суҳбат боладаги шеърнинг гўзаллигидан қониқиш ҳиссини, оҳанг ва қофия таъсирида юзага келган эстетик ҳузурни ахлоқий тушунчалар билан бир бутунликда олиб англашга туртки бўлади.

С. Маршакнинг «Эчки ҳақида эртақ», «Мушукнинг уйи», «Чет эллик Петрушка», «Теремок» эртақ-пьесаларини, умуман, шеърый драматик асарларни саҳналаштириш болалар учун ўта қизиқарлидир. Болалар томонидан шеърый пьеса ўқиб бўлингач, уларни мусиқаси билан ўзига жалб этувчи «Мушукнинг уйи» грампластинкасини тавсия этиш мумкин. Шеърятни аралаш санъатлар (айниқса мусиқа)дан фойдаланган ҳолда тарғиб этиш ўқилган асар таъсирида юзага келган тасаввурни янада теранлаштиради. Асар ўқилгандан кейин болаларга мусаввирларнинг С. Маршак асарларига ишлаган суратларини тавсия этиш маъқулдир. Тингловчи ва китобхонларнинг эътиборни шеърый матнга йўналтириш учун ўқишни расмларни томоша қилишдан ажратган яхши. Бу тадбирни эса ўқишгача ва ундан кейин ҳам ўтказиш мумкин. К. Чуковский, С. Михалков ва бошқаларнинг шеърый эртаклари билан худди ана шундай иш олиб бориш мумкин.

Ун-ун бир ёшли китобхонларда бадний адабиётга бўлган муносабат ўзгариб туради, муайян турдаги адабиёт, мавзу, жанр, дейлик, тарихий китобларга қизиқиш юзага келади. Шеърятга бўлган қизиқиш сусаяди. Ёш ўсмирларнинг ҳаракатга кўпроқ мойиллиги уларни сюжетли асарлар томон йўналтиради, уларда шеърятни тушуниш ҳамда ҳис қилишга иштиёқ кучаяди. Бундай ҳол охир-оқибатда адашишга олиб боради ва кутубхоначи 10—11 ёшдаги китобхонларда шеърга бўлган қизиқишнинг ўта сустигини қайд этгач, уларнинг талабларига лоқайд қарайди, шеърятни тарғиб этмайди, шеърни, айнақса, якка-якка усул ёрдамида тавсия этиш йўлидан бормайди.

Кичик ўсмир ёшидаги китобхонлар билан ишлашда уларнинг шеърятга бўлган алоҳида муносабатларини, уни қабул қилишга бўлган тайёргарликларини ҳисобга олиш керак. Шеърят ҳақидаги суҳбат учун болаларга мазмунан яқин бўлган замонавий шоирларнинг шеърларини танлаш яхшироқ. Ўсмирлар шеърый нутқни насрийдан, поэтик урғу беришни насрийдан фарқлашни ҳис қилишлари учун танланган шеърлар дидактик баландпарвоз эмас, балки ўта таъсирчан бўлиши керак. Мабодо суҳбат пайтида ўқилган шеърга нисбатан қисқа бўлса ҳам қизиқиш уйғота олинса, поэтик сўзининг ифодавийлигига диққат-эътиборни йўналтира олинса, кейинги ишлаш жараёнида уларнинг шеърят билан ошно бўлиб қолишларига ишонса бўлади.

Ёш ўсмирларда мантиқий фикрлаш шакллана боради. Шу-

нинг учун ҳам шеърда муҳим аҳамият касб этадиган бадний деталга уларнинг эътиборини қаратиш керак.

Унга диққат-эътиборни қаратиш шеърин образлиликнинг табиатини, поэтик фикрлашнинг ўзига хослигини тушунтишга ёрдам беради. Гуруҳ ёки якка китобхонлар билан ўтказиладиган суҳбатлар, шеърят кимга ва нима учун керак, шеърин жанрларнинг хилма-хиллиги ҳақида, воқеий шеърят нима, яхши шеърларни ёмонларидан қандай фарқлаш мумкин, деган мавзуларда ўтказилиши мумкин. Бундай суҳбатлар китобхонга шеърят олами, унинг гўзаллиги, ўзига хослигини очиб беради, уларни машҳур сўз усталарининг шеърлари билан ошно қилади. Бу ёшдаги болалар учун бирон бир шоирнинг ҳаётига бағишланган ёки муайян мавзудаги шеърин эрталиклар, шунингдек шеър ўқувчиларнинг кўриги кўпроқ таъсир этади.

Катта ёшдаги ўсмирларнинг шеърятга бўлган муносабати бир хил эмас. Уларнинг аксарияти насрий асарлар, айниқса, ўткир сюжетли асарларни ўқишни яхши кўришади, шеър ҳақида эса менсимай ёки лоқайд мулоҳаза юритишади. Бироқ бу ёшдаги китобхонлар орасида шеърятни севадиган, ҳатто уни ўқиб, яхши идрок этадиганлари ҳам бўлади.

Катта ёшдаги ўсмирларнинг шеърятни ўқишларига раҳбарлик қилиш кутубхоначи учун нисбатан катта қийинчиликлар туғдиради. Катта ёшдаги ўсмир ҳаётни фаол идрок этади, шунинг учун ҳам у санъатдан ҳамма нарса «худди ҳаётдагидек» бўлишини талаб қилади. Ўсмирлар кичик ёшдаги ўқувчиларга нисбатан ҳам шеърятни ҳис қилишда муайян тайёргарликка кўпроқ муҳтож бўладилар. Бу ҳол қатор сабаблар билан изоҳланади. Биринчидан, улар катталарга мўлжалланган шеърятга кўпроқ мурожаат қилишади. Зеро, шеърятни ўсмирлар ёки катта ёшдагиларники деб ажратиш эса бўлмаган ва бўлмайди ҳам. Бу ўринда жаҳон адабиёти хазинасидан муайян шеърин асарларни саралаш муҳимдир.

Бошқа томондан эса, бу ёшда ўсмирларда шеърятни тушуниш учун ўқий олишни ўзи кифоя, деган қараш шаклланади. Улар учун ҳар қандай шеърят тушунарли, деб мулоҳаза юритиш қандайдир даражада кутубхоналарда ўтказиладиган ҳар қандай оммавий тadbирларда шеърятдан кўرғазмални ва мавзуи материал сифатида фойдаланилишини кенг тус олиши билан ҳам изоҳланади, энг асосийси шеърлар мавзуга мос тушса бўлгани.

Кутубхонада катта ёшдаги ўсмирлар орасида шеърят билан ишлашни қандай ташкил қилиш мумкин? Бу ўринда кутубхоначига шеърятни ўқувчи ўсмирлар ёшидаги муайян гуруҳ китобхонларнинг билими асқотади. Зеро, бу ёшда ўсмирларнинг маълум қисми доимо шеър ўқийди, у ҳақда фикр юритади, шеърин асарни баднийлиги, қимматини баҳолай олади. Улар поэтик образни, шеърнинг гўзаллигини ҳис қилишади, аксар ҳолларда тенгдошлари ва турли ёшдаги китобхонлар гуруҳи орасида шеър ўқишда илфориликни қўлга киритишади.

Шунинг учун ҳам улар фаоллар сафига киришлари, шеърятни тарғиб этиш, шеърят ихлосмандлари адабий тўғарагининг ташкил этишда кутубхоначининг ёрдамчилари бўлишлари мумкин. Уларни шеърят кечаларини тайёрлаш ва ўтказишга жалб қилиш керак, шунингдек тенгдошлари ва кичик ёшдаги китобхонлар билан яққа ҳамда гуруҳ-гуруҳ бўлиб ишлашга тортиш зарур.

Насрга ҳам, шеърятга ҳам бирдек қизиқувчи китобхон-болалар анча кенг тарқалган. Улар, одатда, совет шоирларининг шеърларини ёқтиришади. Ўз тенгдошлари билан мулоқотда ўзларини шеър ўқишни ташкилотчилари — илғорлари сифатида тутишади. Бундай китобхонлар, айниқса қизлар — барча оммавий тадбирларнинг фаол қатнашчиларидир. Ўқиш раҳбарлари одатда уларни шеърят ихлосмандлари ҳисоблаб, шеърят клуби, тўғарагига жалб қилишади. Бироқ бундай китобхонларда шеърятга қизиқиш нечоғлик яхши бўлмасин, улар ҳамма вақт ҳам юқори дидга эга бўлишмайди. Баъзан улар учун муҳим бўлган мавзу (дўстлик, севги, инсоннинг руҳий дунёси) ўқиляётган шеърларнинг бадий номукамаллигини ёпиб кетади. Бундай ҳолларда кутубхоначининг асосий вазифаси китобхоннинг нима ўқиётганини диққат билан кузатиш, унга қизқтирган мавзуларда юксак бадий қимматга эга бўлган шеърларни махсус танлашдан иборатдир. Табиийки, уларга яхши шеърлардан бўш асарларни фарқлашни ўргатиши керак.

Катта ёшдаги ўсмирлар орасида шундай кўп сонли китобхонлар ҳам борки, улар муайян муаллифнинг ёки муайян мавзуда ёзилган шеърларнигина ўқишади. Аксарият ҳолларда булар замонавий совет шоирларининг лирик шеърларидир. Болаларнинг аксарияти уруш ҳақидаги шеърларни ёқтиришади, қизлар эса севги ва дўстлик, кўпроқ Р. Казакова, М. Борисова, Ю. Мориц, В. Тушнова, С. Капутикян ва бошқаларнинг лирик шеърларини ўқишади. Қизлар ўзларига ёқиб қолган шеърларни ёзиб юриш учун дафтар тутишади. Бундай китобхонлар оммавий тадбирларда қатнашишни унчалик ёқтиришмайди. Кутубхоначининг вазифаси шеърятни тушунишга бирёқлама ёндашувчи бундай китобхонларни илғаб олиш ва уларни ҳам катта-катта муҳокама ва мунозараларга тортишдан иборатдир. Ўсмирларнинг ўз тенгдошлари мулоҳазаларига бефарқ эмасликларини ҳисобга олган кутубхоначи ўз фикрини айта оладиган, жамоа мунозара, адабий кеча ва ҳоказоларда ўзгалар нуқтаи назарига ҳам эътибор берадиган китобхонларга имкон яратишдан иборат.

Катта ёшдаги аксарият ўсмирлар мактаб дастури ёки жамоат ишлари билан бевосита алоқадор мавзудаги шеърларнинг мутлоаси билан чекланишади. Шеърятни фақат ўзи учун ўқиш иштиёқи уларда бўлмайди. Улар шеърни қанчалик ўзлари учун тушунарлигига ва уларнинг ҳаёт, унинг қадриятлари ҳақидаги тасавурларига нечоғлик мос келишига қараб баҳолайдилар. Баъзан ўсмирларни бемалол, шеърятни мутлақ

ўқимайдиганлар, дейиш мумкин, зеро уларнинг шеърга мурожаат этишлари тасодифий, зарурат туфайлидир.

Ўсмирнинг мактабдаги адабиётга доир билими унда шеър ўқишга бўлган қизиқишни уйғотишда асос бўлиши мумкин. Кутубхоначилар китоб фондининг имкониятлари ва кенг китобхонлар доираси фойдалана оладиган нашрларга асосланиб А. С. Пушкиннинг ижоди ўрганилаётган пайтда, гуруҳли ва якка-якка ишлаш усулларидан фойдаланиб, уларга Қ. Батюшков, Е. Баратинский, А. Дельвиг, В. Одоевский, П. Вяземский, Д. Давидов, Н. Языковларнинг шеърларини тавсия этишлари мумкин. Китобхонлар А. С. Пушкин замондошларининг шеърларини ўқисалар, буюк шоирнинг шеърини яна ҳам теран ва тўлақонлироқ очилади. Бундай тарғиб шунинг учун муҳим ва зарурки, у ўсмирнинг адабий, эстетик камолотига кўмак беради, рус адабиёти тарихида ўз мавқеига яраша ўрни эгаллаган шоирларнинг бир-бирларига таъсири ва ўзаро алоқасини тушуниб етишга имкон яратади.

«Пушкиннинг салафлари» мавзуида кутубхоначилар Г. Державин ва В. Жуковский ижодларини тарғиб қилишлари мумкин. Қ. Рилеев ижодини ўрганиш пайтида унинг баъзи асарларини Пушкин шеърларига солиштиришни тавсия этиш мумкин. Дейлик, Қ. Рилеевнинг «Ўзгарувчига» шеърини А. Пушкиннинг «Лицини» шеърига ва шу каби. Ёки китобхонларнинг Қ. Рилеевнинг мактабда ўрганиладиган шеърини А. Пушкиндан «ўзлари учун» ўқилган шеърини қиёслаб ўзаро фикр алмашишлари ҳам яхши натижалар беради.

Кутубхоначи китоб кўргазмаси ҳамда ўқиш режаси ёрдамида китобхонларга А. Майков, А. К. Толстой, И. Никитин шеърлари билан биргаликда Ф. Тютчев ва А. Фетнинг шеърларини ҳам тавсия этиши мумкин. Кутубхонанинг бундай мақсадга мувофиқ фаолияти ўқувчиларда рус адабиёти, шеърининг тараққиёт босқичлари ҳақида нисбатан кенгроқ тасаввурлар уйғотиш орқали бевосита мактабга ёрдам беради. Тажрибанинг кўрсатишича, бундай усулнинг самарадорлиги табиийдир. Мазкур усул кутубхоначилик ишларининг бошқа шакллари билан биргаликда амалга оширилса, совет шеъринини тарғиб этишда яхши натижалар беради. Китобхонларга худди шу йўсинда А. Твардовский, Қ. Симонов, А. Сурков, М. Жалил, М. Светлов, О. Бергольц ва бошқаларнинг уруш ҳақидаги шеърларини тавсия этиш мумкин. Ўсмирлар М. Цветаева, А. Ахматова, Б. Пастернак, Е. Евтушенко, Б. Ахмадулина, Р. Хамзатов, Б. Тушнова, Н. Рубцов ва бошқаларнинг севги ҳақидаги шеърларини қизиқиш билан ўқийдилар. Ўсмирлар Н. Заболоцкий, Л. Мартинов, Б. Слуцкий асарлари орқали фалсафий шеърят билан ошно бўладилар. Н. Тихонов, Н. Асеев, С. Наровчатов каби шоирларнинг балладаларини ҳам ўсмирлар иштиёқ билан мутолла қилишади.

Кутубхоначига турли ёшдаги китобхонларга ўқиш учун асар танлашда жаҳон шеърини ва ҳар хил мамлакатлар халқ-

ларининг эпослари ҳам катта имкониятлар яратади. Айниқса, муайян муаллиф ва халқ шеъриятини биргаликда тавсия этганда бу аниқроқ кўзга ташланади. Усмирларнинг воқеабанд шеърларга бўлган қизиқишини қондириш — кўпмиллатли совет шеърияти асарлари билан, шунингдек, чет эл муаллифларининг энг яхши асарлари, жаҳон халқлари поэтик ижоди намуналари билан амалга оширилади. Усмирлар ўқийдиган шеърятни жанр жиҳатдан ранг-баранглигини янада кенгайтириш, уларнинг ёши, эҳтиёж ва талабларини ҳисобга олган ҳолда балладалар, дostonлар, шеърый ривоятларни тавсия этиш лозим. Усмирларни тарихий мавзудаги воқеабанд, ҳикоя, шеърлар — рус классик адабиётидаги А. К. Толстойнинг «Қўрғон», чет эл адабиётидаги «Роланд ҳақида қўшиқ» ва бошқалар кўпроқ қизиқтирди.

Усмирларни шеър ўқишга тенгдошлари ёрдамида жалб этиш янада самаралидир. Баъзан адабий кечага, шеърят анжуманига кутубхоначи ва шеърят ихлосмандларигина қатнашиб, қолганлар бeфapқ бўлишгани учун қутилган натижани бермайди. Бундай тадбирларни тайёрлаётганда кутубхоначи шундай муҳитни ҳисобга олиши лозимки, токи унда ҳамма, ҳатто шеърятни мутолаа қилмайдиганлар ҳам мунозарада фаол қатнашиб, ўз нуқтаи назарларини ҳимоя қилсинлар. Бир томонни иккинчи бир томон — тенгдошлари ёрдамида ишонтира олиш мураккаб иш бўлса ҳам, аммо самарали натижа бeради. Болалар шеърятнинг инсон ҳаётидаги ўрни ҳақида мулоҳаза юритиб, унинг ахлоқий-эстетик қимматини англаб етдилар.

Усмирлар ўқилган шеърлар, севган шоир ижоди ҳақида ёзилган иншолар кўриги, адабий-поэтик тўплам, оғзаки журнал кабиларга катта қизиқиш билан муносабатда бўладилар. Яқка-яқка режа билан ўқиш, ўқилган шеърлар ҳақида муайян суҳбатлар ўтказиш нисбатан самаралидир.

Шеър ихлосмандлари билан ўтказиладиган гуруҳли ишлаш шакллари ранг-барангдир: шеърятнинг мавзу ва жанрлари бўйича алоҳида гуруҳ китобхонлар учун ўқиш режаси; тавсиялар ҳамда ўқилган асар ҳақида суҳбат; ҳар хил шеърый тўпламлар ва бир муаллиф асарларининг муҳокамаси, шеър соати, шеърни овоз чиқариб ўқиш ва грампластинкалар эшитиш учун муайян вақтга йиғилиш, «шеърят дақиқалари» ва бошқалар. Энг муҳими, кутубхонада яхши шеър янграб туриши, у ҳақда қизиқарли тортишув жаранглаши керак. Усмирлар мулоҳаза юритиш, муқояса қилиш, тортишишни яхши кўришади. Гуруҳли суҳбатларда бир шеърни ўзга шеър ёки бир хил муаллифларнинг бир мавзудаги шеърларини қиёслаш усулидан фойдаланиш мумкин. Дейлик, катта ёшдаги ўсмирлар учун турли шоирларнинг табият ҳақидаги ёзган шеърларини тавсия этиш мумкин. Китобхонларга Н. Асеевнинг «Қиш», М. Исаковскийнинг «Баҳор», Н. Недогоновнинг «Куз», Н. Майоровнинг «Август», Б. Ручьевнинг «Июлим» шеърларини тавсия этиб, орти-

дан уларнинг тайёргарликлари қандайлиги борасида муҳокама ўтказилади.

Кутубхоналарнинг иш тажрибасига гуруҳли абонемент, жанр-мавзули абонемент, доимий ва вақтинчалик, тўлиқ ёки қисман ҳисобга олиш каби шакллари киради. Бу ўринда гуруҳли абонемент шакли анча қизиқарлидир. Кутубхоначи шеър ўқувчиларни бир гуруҳ қилиб, уларга кутубхона фондидан гуруҳли қайднома ва ўқиш режаси бўйича шеърин асардан бир-галикда фойдаланишни тавсия этади. Китобхонлар ўзларига тавсия этилган классик ва замонавий шеърят тўплами билан танишадилар, уларни ўқиб, бир-бирларига топширадилар. Шундай қилиб гуруҳ аъзолари ўртасида шахслараро муносабат йўлга қўйилади. Китобхонлар қайдномасини таҳлил қилиш бутун гуруҳнинг ўқишига раҳбарлик қилишда ёрдам беради. Қандай китоблар қизиқиш билан ўқиладиганини рўй-рост кузатиш мумкин. Асосий масъулият гуруҳли ўқитиш раҳбари зиммасига тушади. Шунинг учун ҳам у ўқув фаолларига ва муайян гуруҳ ўқувидаги расмий тайинланмаган «бошлиққа» таяниб иш юритиши керак. У ҳам завқ билан ўқиладиган, ҳам китобхоннинг диди ва иштиёқини ўстирадиган китобларни танлаши лозим. Битта асарни мутолаа қиладиган 7—10 кишидан иборат бўлган гуруҳ учун ўқилган китоб ҳақида суҳбат, конференция, мунозаралар ўтказиш мумкин.

Шеърятни мутолаа қилишда гуруҳ бўлиб бошқариш нисбатан қулайдир. Катта оммавий тадбирларда баъзан бор-йўғи 7—10 киши фаол қатнашади, гуруҳли ўқишда эса барча аъзолар фаолдир. Бундай усул ёрдамида одатда кўр-кўрона ривожланаётган китобхонлар фаолиятини изга солиш мумкин. Гуруҳ формулярлари янги китобхонларни жалб қилиш ва шеърин асарлар тарқатишни ҳисобга олишдаги энг яхши усулдир.

Ўсмирларга ҳар томонлама таъсир кўрсатиш ишонarli суҳбат ҳолатини юзага келтирувчи кичик-гуруҳли тадбирлар ҳам муҳимдир. Зеро, бунда шеър ўқиш ва уни муҳокама қилишгина эмас, балки қўшиқ айтиш, грампластинка ёзувини тинглаш, китобга ишланган безакларни томоша қилиш ҳам мумкин бўлади. (Масалан, Э. Межелайтиснинг шеърлари ва С. Красаусканинг безакларини.)

Ўсмир-китобхонлар билан оммавий ишлар олиб боришнинг шакллари ўз ичига асарнинг муҳокамаси, адабий ва мусиқавий кечалар, оғзаки журнал, баҳс, шеърят соатлари ва бошқаларни қамраб олади. Қўпинча оммавий тадбирлар вақтида таъсирчан, кўтаринки ҳолат юзага келгач, авваллари шеърга бефарқ бўлган китобхонларда бирданига унга қизиқиш уйғонади. Бундай ҳолат ўтказилаётган тадбирда кўргазмалиликка эмас, балки шеърни диққат ва иштиёқ билан ўқишга, уни эътибор билан тинглашга, шеър ҳақида қизгин мунозара ва суҳбатга аҳамият берилганда содир бўлади. Ўсмирларда бундай муҳокамаларга қизиқиш унда ўзларининг шеър ёзувчи тенгдошлари, адабий-

ижодий бирлашмаларнинг аъзолари иштирок этишганда янада ортади.

Турли ёшдаги болаларни шеърятга жалб этиш йўллари ҳар хил бўлса-да, мақсади битта — шахснинг маънавий бойи-тиш, унда эстетик тасаввурларни шакллантиришдир. Мисол тариқасида совет болалар шеърятининг классикларидан бири Д. Хармснинг ижодини тарғиб қилиш тажрибаларини келтирамиз.

Д. Хармс ижоди болалар адабиётида энг ёрқин, бетакрор ҳодисадир. Унинг ижоди ўзига хос поэтик силсилага эга бўлиб, унда ғайритабиий, қутилмаган метаморфозаларни, қутилмаган номувофиқликларни ўз ичига олган ўйинлар етакчилик қилади. Д. Хармс ўзининг борлиқни идрок этиш табиатига кўра болаларга яқин. Унинг шеърятти беқиёс юмор туйғусига, жиловланмас хаёл, сўзни бетакрор ишлата олиш иштиёғига, товушни имконият даражасида ранг-баранглаштиришга, фокусларга тўлиб-тошган. Унинг шеърлари шакл жиҳатидан мукамал, улар сўзнинг олмос қирраларининг тобланишига, сўз ўйинларига лиммо-лим. Китобхонларнинг шеърый ўйинлари муҳим тарбиявий аҳамиятга эга бўлиб, болалар ҳис-туйғуларининг таъсирчан қатламга таъсир этиш орқали улардаги ақлий қобилиятини ўсишига кўмаклашади.

Кичик ёшдаги болаларда тил бойлигини ўзлаштириш «сўз орқали ва сўз» ўйини орқали амалга ошади. «Ҳақиқатан сўз ўйинида, — деб ёзган эди М. Горький — бола она тилининг ноцикликларини ўрганади, унинг мусиқийлиги ва филологлар аташганидек «тилниги руҳи»ни ўзлаштиришади»¹⁴.

Д. Хармснинг ижодини болаларни рус тили хазинасига элтувчи, уларнинг тилни ўзлаштиришдаги тақомилига кўмаклашувчи манба сифатида олиб қараш мумкин.

Болалар эътиборини Д. Хармс шеърятига қаратиш учун дастлабки «Даниел Хармс жуда қувноқ бўлиш учун нима қилиш лозим эканлиги сирини биларди» деган эпиграф остида «Хармс—Чармс—Шардам ҳикоя қилади...» мавзуида кўргазма ташкил қилиш керак. Кўргазмада шоирнинг: «Иван Иванович Самовар», «Сирли расмлар», «Шеърлар», «Бу, нима эди?», «12 ошпаз» каби қатор китоблари Ф. Лемкулем, М. Митурич, Б. Крейцер, С. Беломлинскийлар томонидан ишланган таъсирчан безаклар, шунингдек, Д. Хармснинг «Қиши уйдан чиқди», «Плих ва Плюх» асарлари ёзилиб чиройли ғилофларга солинган пластинкалар намойиш қилинади.

Д. Хармс шеърятти билан ишлашнинг энг қулай усули овоз чиқариб ўқишдир. Ҳатто кутубхоначи шоирнинг «Йўлбарс кўчада», «Миллион», «Ўта даҳшатли воқеа», «Иван Иванович Самовар», «Қиши уйдан чиқди», «Қувноқ чижлар», «Мушуклар» ва бошқа шеърларини ўқиб бериши мумкин. Д. Хармс шеърлари оҳангдор, мусиқавий қувноқ бўлгани учун уни тингланганда

¹⁴ Горький М. О детском литературе. М., 1968, 99- бет.

ёш китобхонларда яхши кайфият юзага келади. Бундай ҳолда сиз ёқиб қолган шеърни ёки ундан бирор парчани ўқишни тавсия этинг. Бу — болаларда ижодий фаолликни ривожланишида катта аҳамиятга молик.

Ўқилган нарса ҳақидаги суҳбат билан биргалликда олиб берилган мутолаа ёш китобхонларда сўзни ҳис қилишнинг ўсишига, тасаввур, таҳайюлий фикрлашнинг, поэтик диднинг бойишига ёрдамлашади.

Кутубхоначи китобхонга шоир шеърларидаги бевосита, енгил, нур ёғилиб турган юморнинг мафтункорлигини, улардаги ажойиб сўз-ўйинларини ҳис қилишга кўмак беради.

Кутубхоначи Д. Хармс асарлари қайта ўқишсиз бола англай олмайдиган ажойиб ҳиссий қатламларга бой эканлигини (масалан, «Иван Топоришкин») диққат-этибордан қочирмаслиги керак. Шунинг учун қайта ўқиш албатта ўтказилиши лозим.

Кутубхоначи ўқилган асар, дейлик, «Миллион» шеъри ҳақида суҳбат ўтказаетганда китобхонга шоир кашшоф отрядларининг ҳаракати ритмини, уларнинг аниқ, шахдам қадам ташлашларини қандай ифодалаганини идрок этишга ёрдам беради. Шеърнинг ритмик тузилишига, шоир санъаткорларча қўлланган «тўрт» (четыре) сўзи воситасида юзага келган поэтик такрорга йўналтириши керак. «Сиз, шоир қандай сўз, товушлар ёрдамида кашшофлар маршини тасвирлаганига этибор бердингизми?» деган савол китобхонларни поэтик такрорга янгича қарашга, улардаги ёрқинлик ва қудратни ҳис қилишга имкон беради. Поэтик такрорлар моҳиятини тушунишда «Мабодо шоир такрорлар иштирокидаги сатрларни олиб ташласа, шеър қай аҳволда бўларди, бу ҳақда нима дейсиз?» саволини бергач, шеърни ўша сатрларсиз қисқартириб ўқиш ёрдам беради. Болалар сўзга ўта сезгир бўлганликлари учун бундай ҳолда шеър ўз гўзаллигини йўқотиб қашшоқ, зерикарли бўлиб қолганини дарҳол сезишади. Суҳбат сўнгида шеърни яна бир марта тўлиғича ўқиш керак. Бундай қиёслаш китобхонларга мазкур шеърнинг оригиналлигини, завқдорлигини очишга имкон беради.

Кутубхоначи болаларни Д. Хармс шеърляти билан таништиришда унинг овоз, оҳанг ранг-баранглигига этиборни қаратиши лозим. Шоирнинг «Иван Иванович Самовар» шеърига тўхталинг-да ва болаларга поэтик, бу ўринда самовар образининг яратилишида сўзларнинг жарангдорлиги қандай аҳамият касб этганлигини тушунтириб беринг. Улардан: «Шеърнинг қаҳрамонларидан ким муаллифга кўпроқ ёқади?». Нима учун? Сиз бу ҳақда қандай фикрдасиз?»— деб сўранг. Болалар самоварни тасвирлашда шоир фойдаланган сўзларни такрорлашади. Жавобларни эшитгач, шеърнинг ёрқин аллитерацияларга бой дастлабки сатрларини ўқиб беринг.

Парчани ўқиб бергач, болалардан мазкур мисраларда нисбатан кўпроқ қўлланилган товушларни аниқлашни илтимос қи-

линг. Мазкур шеърдаги воқеалар ривожланиши қаҳрамонларнинг хатти-ҳаракати билан боғлиқ ҳолда ўзгарувчи шеърнинг ритмик шакли билан бевосита алоқадордир. Болалар бу фарқни идрок эта олишлари учун улардан: «Самовар олдига ким ҳаммадан тезроқ келди? Қим эса секинроқ?» деб сўранг, сўнгра болаларнинг жавобларини тасдиқловчи парчаларни ўқиб беринг.

Д. Хармснинг қувноқ шеърлари, бадий санокларини ўқишда кутубхоначи турли хил топишмоқлар, шоир томонидан тавсия этилган ребуснома сатрларни топишда болалар ўйинига шитирокчи сифатида қўшилиб кетади, бироқ ўзининг тарбиячи вазифасини унутмайди. Шоирнинг «Алдамчи» қувноқ шеърини тинглаган болаларнинг аксари дастлаб ҳақиқат тингловчи-қаҳрамонлар томонида, деб ўйлашади. Шеърдаги воқеалар тизмасининг қулгилиги ҳам мавжуд тартибнинг бузилишдандир. Ахир икки томон тўқиб чиқарувчилар ҳам, тингловчилар ҳам — яхши: бироқ бир ноэҳтимоллик иккинчиси билан тўлдирилади.

Бу шеърини жумбоқ ёш китобхонлардан топқирлик ва мушоҳада юритишни талаб этади. Кутубхоначи: «Қаҳрамонлардан қай бири — тўқиб чиқарувчи — ҳикоячиси ёки билмасвой-тингловчилар ҳақми, сизлар қандай фикрдасизлар?» деган савол бериш билан муаммони юмшатиши мумкин. Болалар эътиборини, аввало шоирнинг бадий тил кашфиётларига қаратиш керак. Масалан, риторик саволнинг тасдиқга айланиши жараёнида жонли нутқга хос бўлган хусусият касб этиши; шеърнинг бетакрор ритмикасини юзага келтирувчи сўзларни ўзига хослик билан бўғинларга ажратилиши кабилар. Буларни аниқлаш учун: «Тўқиб чиқарувчи болалар эътиборини ўзига қаратишга муваффақ бўлдимиз? Сиз буни қандай қилиб билдингиз?» — деб сўраш керак.

Овоз чиқариб ўқишни шоирнинг, безакчи-мусаввир М. Беломлинский мўйқаламига мансуб, «Шеърлар» тўплами муқовасини биргаликда томоша қилиш билан якунлаб, ундан кейин болалардан муқовада қайси шеърларнинг қаҳрамонлари тасвирланганини сўраш мумкин. Бу китобхонларни Д. Хармс асарларини яна бир бор эслаб, такрорлашга имкон беради.

Шоир шеърларини ўқиш ёш китобхонлар хаёлини, таҳайюлий фикрлашини ўстиради. Унинг «Ажойиб мушук» шеърини файритабий топқирлик, ажойиб ўйинга мисолдир. Шоир қаҳрамони шунчаки мушук бўлган ғаройиб бир кўриниш — ҳолат яратади. Китобхонларда шеърдаги шоир томонидан қўлланилган сўз, нотабий ҳолатлар қандай таҳайюлийлар юзага келтирилганини аниқлаш учун, шеърни эшитишгандан кейинроқ асарга мослаб расмлар чизишни тавсия этинг.

Д. Хармснинг ижодига бағишланган эрталабки адабий суҳбат кутубхонада ишлашнинг қизиқарли усуллариандир. Бу тадбирга ҳатто ҳали шоир шеърларини ўқимаганларни, масалан болалар боғчасидаги тайёрлов группасини ёки қўшни мактаб

биринчи синф ўқувчиларини ҳам таклиф этиш мумкин. Буни ташкил этиш ва ўтказишда кутубхоначи байрамга келган китобхонларда таъсирчан кўтаринкиликни қандай қилиб юзага келтиришни ўйлаши лозим?

Кутубхона биносини Д. Хармс персонажлари — чиж, қаноғли итлар, бурни чўзилаётган киши ва бошқалар тасвири билан безатиш мумкин.

Байрамнинг адабий композициясига Д. Хармснинг ҳам насрий, ҳам шеърий асарлари: бадий ўқиш, ҳикоя қилиб бериш, саҳналаштириш, адабий викторина кабилар тарзида киритилади. Қувноқ ўйинлар, ижодий шароитни ташкил этиш мазкур тадбирнинг асосидир.

Бошланишида барча болалар ижросида шоирнинг ажойиб шеърларидан бири — «Миллион»ни ўқилгани маъқул. Шеърнинг жарангдорлиги, унинг саф тортиб юришга мос ритмикаси йиғилганларнинг кўтаринки кайфиятини оширишга далда бўлади. Ундан кейин кутубхоначи шоир ҳақида, қандай қилиб Д. И. Ювачевнинг Даниил Хармс бўлиб қолганлиги, унинг ҳаёти ва биринчи совет болалар журналлари — «Чиж» ва «Кирпи» саҳифаларида бошланган адабий фаолияти ҳақида гапириб беради. Бундай суҳбат учун шоирнинг дўстлари ва замондошларнинг хотираларидан фойдаланган маъқул. Кейин болаларга шоирнинг ўзларига ёққан шеърларини ўқишни таклиф этиш борасида ёш китобхонлар руҳиятининг энг катта талабларини қувноқ ва ҳайратомиз кулишларини қондирибгина қолмасдан, балки уларга шеър нафосати, сўз ўйини, ритмлар, оҳанглар, жарангдорликлардан завқланиш имконини ҳам берасиз. Хармснинг бир овозли поэтик асарлари ҳам С. Юрскийнинг ижросида байрамда жаранглаши мумкин («Киши уйдан чиқди»нинг пластинкадаги ёзуви).

Д. Хармснинг поэтик асарларини саҳналаштириш эрталабки байрам пайтида фойдаланилиши мумкин бўлган усуллардан биридир. Шоирнинг 1—2 та шеърини, масалан, «Иван Иванович Самовар»ни танлаш мақсадга мувофиқ. Ўйинларга қизиққан кичик ёшдаги болалар эрталабки чой ичишнинг бевосита иштирокчиларига айланадилар. Олдиндан болалар томонидан тайёрланган ясама самовар, кийим-кечаклар саҳнага ўзига хос кўرғазмалилик бахш этади.

Поэтик кўрғазмалилик Д. Хармснинг насрий асарларида ҳам тўлиқ юзага чиққанлиги учун байрам режасига унинг «Фақат энг ақлли одамгина топа олади», «Жумбоқли воқеа» ва «Қўрқмас кирпи» туркумидаги ҳикояларни мутолаа қилишни ҳам киритиш мумкин.

Болалар муаллиф томонидан тавсия этилган ўйинда иштирок этишади ва ҳар бир асар сўнгида унинг топишмоқ-саволларига жавоб беришга ҳаракат қилишади: «Қандай қилиб Карл Иванович Шустернинг бир дақиқада шундай ғалати соқолли кишига айланиб қолди? Эҳтимол сиз менга Карл Ива-

новични қаерга гойиб бўлганини айтиб берарсиз? Қирпилар қандай чийиллашини ким билади?» тарзидаги саволлар шулар жумласидандир.

Эрталабки байрамни викторина-ўйин саволлари билан ниҳоялаш мумкин:

1. Қирқ тўртта хушчақчақ чижлар чалишни биладиган музика асбобларини сананг («Хушчақчақ чижлар»).

2. Мазкур парчанинг сўнгида тушириб қолдирилган сўзни айтинг:

Бари яхши тугаб алҳол,
Биродарга маълум дарҳол.
Қезмоқ бўлсанг агар сайрон,
Бирга олмоқ лозимдир ...

(«Ўта даҳшатли воқеа»)

3. Қим расмда акс эттирилганларнинг қайси касбга тааллуқлигини тезда айта олади? (Болаларга «12 ошпаз» шеърига ишланган безакларни кўрсатиб). Мазкур шеър қандай номланган?

4. Болалар ўйинининг тезкорлигини ифодалаш учун шоир «Ўйин» шеърисида қандай сўзлардан фойдаланган?

Кетдик физиллаб,
Қўча бўйлаб,
Йўлка бўйлаб.
Ҳаккалаб, сакраб,
вағиллаб:
«Зу-зу-зу...»

5. Қайси шеърининг қаҳрамони қуйидаги сўзларни айтган:

..Учрашув пайти келди,
Мана, бешта кам саккиз.
Хайр энди, кеч бўлди!
Буюрсин занжиригиз!

(«Бульдог ва такси»)

6.

Кичик деди: «Фалокат-бу,
Бизга ҳужум қилмоқчи у,
Чекмаслик-чун биз ғам-қайғу,
Ит олдиға нон отдик-ку.»

Мазкур парчада такрорланаётган сўзларни топинг. Уларнинг орасида фарқ борми, сиз бу ҳақда қандай фикрдасиз? Улар гап бўлақларининг қайсинисига тааллуқли? («Ўта даҳшатли воқеа»).

7. «)Жуда ҳам ширин пирог» шеърисидаги қолдириб кетилган ўринларни тўлдириг.

8. «Эртак» ҳикоясининг муқаддимасидан фойдаланиб, қирол

ва қиролича ҳақида ривоят ўйлаб топинг ва уни Д. Хармс ҳикоясининг қаҳрамони Ваня тўқиган худди шу мавзудаги эртак билан қиёслаб кўринг.

Санъат ҳақидаги адабиётни тарғиб қилиш. Китоб ўқиш, худди шунингдек, санъатнинг бошқа турлари — тасвирий санъат, театр, кино, музика санъати билан танишишдан эстетик завқ олиш асосан болаларни санъат ва уни яратувчилар ҳақида нималарни билишлари билан бевосита боғлиқ.

Кутубхона фондларида тасвирий санъат, муסיқа, театр, адабиёт, санъат, ҳайкалтарошлик, архитектура, кинопинг сеҳрли олами масалаларига бағишланган ёш китобхонларга ёрдам берувчи китоблар кўп. Бу китоблар бадний-биографик қисса, ҳикоя ёки ҳужжатли таржимаи ҳол жанрида ёзилган бўлиб, санъаткор, композитор, ёзувчи, ҳайкалтарош, артистларнинг ҳаёти ва фаолиятлари ҳақидадир. Буларга яна санъатнинг муайян бир тури ҳақидаги илмий-оммавий китоблар, у ёки бу жанрнинг ўзига хослиги, асарнинг яратилиш тарихига боғланган, маданият ва санъат тараққиётининг тарихий босқичларига шу жанрлар ҳам киради.

Ёш китобхонларга мўлжаллаб адабиёт ҳақида чиқарилган асарларнинг мундарижаси ҳам ранг-баранг бўлиб, улар ўз ичига мактаб режаларини ўрганиш учун ёрдам, китобнинг тўлиқ тадқиқ этишга бағишланган, бадний асар қаҳрамонларининг прототиpleri, муайян адабий йўналишлар ҳақидаги китобларни ўз ичига олади.

Кутубхона китобхонни йўналтирувчи, қомусий ва луғат йўснинидаги асарларга ҳам бой. (Масалан, «Ёш мусаввирнинг қомусий луғати», 10 чиқаришдан иборат «Тасвирий санъат мактаби» ва бошқалар.) Мактаб ўқувчилари учун чиқарилаётган санъат муаммоларига доир вақтли тўпламлар («Қашшофларнинг муסיқа клуби», «Ёлқинлар»), альманахлар («Муסיқа жавони», «Муסיқа ва сен») муסיқани идрок этишда дастлабки қадамдир.

Санъатга бағишланган бўлимлар умумий йўналишдаги «Ҳамма нарсани билгим келади» каби тўпламлардан ҳам ўрин олган. Ўсмирларни санъатнинг ранг-баранг жанрлари билан «Қашшоф», «Гулхан», «Смена», «Ёшлик», «Ёш мусаввир» журналлари ҳам таништириб боради.

Қайд этилган адабиётлар болаларга санъат асарларини идрок этишда зарур билим, кўникмалар беради, уларни эстетиканинг асосий категориялари, эстетик фикр тараққиёти тарихи ва бошқалар билан таништиради. Буларнинг ҳаммаси ўсиб келётган ёш авлоднинг бой руҳий дунёси, юксак эстетик идеалларини шакллантиришда муҳим шарт-шароит бўлиб хизмат қилади.

Кутубхонадаги болаларни хилма-хил санъат турлари асарлари билан таништирувчи кинорасм ҳужжатлар (диафильмлар, диапозитивлар, ёзувли пластинка, суратлардан кўчирма ва

бошқалар) ҳам эстетик тарбияга хизмат қилади. Диафильмлар санъат тараққиётининг қайсидир босқичини акс эттиради, улар санъат жанрлари, ёзувчилар, композиторлар, санъаткорлар ҳақида ҳикоя қилади, санъатдаги муайян мавзуга бағишланади. Композиторлар ҳақидаги диафильмлар грампластинкалар билан янада тўлдирилиши мумкин.

Кутубхоналар диафильмлардан ташқари рус ва жаҳон санъати дурдоналаридан, шунингдек, маданият арбобларини намойиш этувчи диапозитивлардан ҳам фойдаланиши мумкин.

Мусиқали ва мусиқасиз ёзув пластинкалари ҳам чиқарилади; кичик мактаб ёшидаги болалар учун қўшиқлар ёзилган пластинкалар, мусиқа жўрлигидаги эртақлар, болалар кинофильмлари учун ёзилган мусиқалар; ўсмирлар учун эса — халқ қўшиқлари, классик ва замонавий мусиқа, симфоник ва вокаль асарлар, мактаб ва кашшоф қўшиқлари битилган пластинкалар чиқарилади. Шунингдек муайян мавзудаги мусиқали ёзувлар, адабий-мусиқали композициялар ҳам мавжуд. Турли синфлардаги ўқувчилар учун «Кашшоф қўшиқлари солномаси», «Тинглаш учун мусиқа» каби туркумлар ҳам мавжуд.

3 ва 10 ёшдаги болалар эшитиши учун мўлжалланган пластинка ёзувларида болаларнинг мусиқий маданиятини ўстирувчи, дастлаб мусиқа асарларидан таниш образларни топиб, кейин ундаги мусиқа асбобларини фарқлашга, катта мусиқий асарларнинг моҳиятини тушунишга етакловчи ёзувлар жамланади.

Кутубхонада «Кругозор», «Колобок» каби овозли журналлар бўлиши керак, уларнинг ёрдамида кўплаб болаларни мусиқага жалб этиш мумкин.

Кутубхоначи «Умумий таълим мактаблари учун мусиқа ҳақида суҳбатлар» ва «Мусиқий савод чиқариш ҳақидаги» овозли ёзувлар каби ёзув сериялари мавжудлигини билиши шарт. Болалар мусиқа мактаби ўқувчилари учун «Рус мусиқий адабиёти бўйича фонохрестоматия» овозли қўлланма чиқарилган. У рус композиторларининг асарлари ёзилган (операдан парчалар, алоҳида мусиқий асар ва бошқалар) грампластинкалар йиғиндисидан ташкил топган. Улардан кутубхона китобхоналари билан ишлашда ҳам фойдаланиш мумкин.

Тасвирий санъат асарларини кўра билиш, мусиқа, театр, киноси тушунишга ўргатиш биргина кутубхоначининг иши эмас. Бироқ у китобхоналарда қизиқиш уйғотиши, санъат ҳақидаги китобнинг қизиқарлигини тушунтириши, уни ўқиш маданиятини ўстириши, мазмунини илғай олишга ёрдамлашиши, санъат асарларини ўзига эстетик тўлақонли идрок этишда муаллиф ниятини тўғри англашга ёрдам бериши мумкин.

Л. Виготский, ҳар бир ёшдаги болаларга мос доимо ўсиб боровчи санъат турлари ва бадний ижод турлари мавжуд, деган эди. Шунинг учун мусиқага қизиқишдан самарали фойдаланиш бутун ўсмирлик ёши учун қулайдир. Театр ҳақидаги билимни эгаллаш 7—8-синф ўқувчилари (катта ёшдаги ўсмирлар) учун мосдир.

Кутубхона Л. Виготскийнинг ана шу мулоҳазаларига таяниб, мазкур ёшдагилар учун мос бўлган санъат турлари ҳақидаги адабиётларни тарғиб қилиш борасида китоблар ҳақидаги доимий маълумотларни, санъатнинг бошқа турлари ҳақида ҳикоя қилувчи асарларни тавсия этади. Санъатнинг муайян тури ҳақидаги китобни ўқишда раҳбарлик қилиш ва уни тарғиб қилишда бошқа санъат турларини ҳам идрок этиш учун маълум шарт-шароитлар яратилади.

Кичик мактаб ёшидаги ўқувчиларда бадий-ижодий фаолиятга мойиллик ва санъат асарлари билан юзма-юз танишувга қизиқиш кучли бўлса-да, санъат ҳақидаги билимларни онгли эгаллашга интилиш унчалик эмас. Кутубхоначи бу ёшдаги китобхонларда санъат ҳақидаги асарларни ўқишга қизиқишни уйғотиши, уларга уни идрок этишдаги дастлабки кўникмаларни сингдириши зарур.

Педагогларнинг кузатишича, болаларда 10 ёшга келиб шахсий ижодий фаолиятга (масалан, расм чизишга) қизиқиш бирмунча сусаяди; шунда санъатшуносликка оид билимлар сезиларли натижа бера бошлайди, билишга доир эҳтиёжлар пайдо бўлади, матнни бевосита кўтаринки идрок этишдан анланган теран тушунишга, мантиқий фикрлашга ўтиш бошланади. 12—13 ёшларга келиб мустақил ўқишнинг ўрни анча ўсади, санъат соҳасида муқим қизиқишлар юзага кела бошлайди. Бу ёшда санъат ҳақидаги адабиётлар тарғиботи катта ёшдаги ўсмирлар учун санъатнинг ранг-баранг турларининг инсон ҳаётидаги ўрнини ёритиб беришдан, шунингдек, унинг тили ва образлилик хусусиятларини ўзига хослигини англатишдан иборат бўлиши керак.

Кутубхоналар иш тажрибасида санъатнинг ранг-баранг турлари ҳақидаги адабиётларни ҳар томонлама тарғиб этувчи хилма-хил усуллар мавжуд. Ранг-баранг санъат турларига оид асарлар кечалар ва эрталиклар режасига қўшимча восита сифатида киритилади. Бу ҳол кўпроқ санъатга доир ўтказилган суҳбатларда, шунингдек санъат ҳақида ўтказилган муайян мавзудаги учрашувларда кўпроқ кўзга ташланади. Бундай тадбир бевосита китоб билан боғланиши ва китобхонни эстетик жиҳатдан тарбиялашни кўзлаб амалга оширилиши лозим.

Кутубхоналар санъат ҳақидаги адабиётларни тарғиб қилишда хилма-хил кўرғазмали усулларни қўлланади. Улардан бири «Санъат» бўлимида ташкил этилган барча учун очиқ, муайян соҳага бағишланган қисмлардир. Кўрғазмалар қуйидагича «Сеҳрли оҳанглар оламида», «Балет — сеҳрли мамлакат», «Мўйқалам ва нақш усталари», «Театр учрашувлари», «Совет киноси артистлари» ва ҳоказо тарзида номланиши мумкин. ажратилган қисмларга озроқ миқдорда китоб ва журналлар қўйилади. Санъат ҳақидаги китобларни, вақтли нашрларни, кўрғазмали иш ва кино, расм, овоз ёзилган ҳужжатларни тарғиб қилиш кенгайтирилган расмли-китоб кўрғазмасини ташкил этишга имкон беради. Булар асосан кутубхонада санъат намо-

яндаларининг юбилейига бағишлаб ўтказиладиган катта оммавий тадбирларда амалга оширилади.

Материални мавзу, давр, жанр асосида танлашни негиз қилиб олган расм-китоб кўргазмаси туркумларини ташкил этиш мақсадга мувофиқдир. Совет санъатининг ғоявий-бадний бойлиги ва жанр жиҳатдан ранг-баранглигини намойиш этувчи — «Мусиқа, тасвирий санъат ва адабиётда В. И. Ленин образи»; «Тасвирий санъат, музика ва адабиётда табиат», «Улуғ Ватан уруши — адабиёт ва санъатда», «Бизнинг замондошимиз» каби мавзулар кўргазмасини ташкил этиш мумкин.

Санъат ҳақидаги китобларни давр бўйича тарғиб қилишда турли замон ва халқларнинг, улар тарихий тараққиётининг муайян босқичидаги адабиёт ва санъатига бағишланган «Қадимий рус санъати», «Уйғониш даври тасвирий санъати», «XVIII—XIX асрлар Ғарб санъати» ва бошқа туркум кўргазмалар катта ёрдам беради.

Китобхонларнинг санъат ҳақидаги билимларини шакллантиришда, уларни алоҳида санъат турларининг ранг-баранг жанрлари ва уларнинг ўзига хослигини очиб берувчи китоблар билан таништириш муҳимдир. Кутубхоначи бунда асарнинг жанр табиатига асосий эътиборни қаратган ҳолда санъат асарларидаги мазмун ва шакл бирлигини англашга, томоша қилинган, эшитган нарсанинг бадний қимматини идрок этишга ёрдам беради. Бундай китоблар кўргазмаси — «Натюрморт санъати», «Портрет яратиш санъати» «Балет санъати» ва ҳоказолар тарзида номланиши мумкин.

Адабиётшунослик асарлари ёзувчилар нжодиёти ҳақидаги кўргазмада намойиш қилинади. Машҳур адабий танқидчиларнинг асарларига махсус кўргазма ташкил этиш шарт эмас. Уларни танқидчилар фикр билдирган асарни ўқишга тавсия этганда тарғиб қилиш мумкин.

Бир китобни кўргазмасини ташкил этиш ҳам кенгайиб бормоқда. Бир китоб кўргазмаси деб номланиш шартлидир. Бир китоб асосий, бош йўналиш сифатида олиниб, атрофига уни тўлдирадиган, бойитадиган китоб ҳамда материаллар қўйилади. Масалан, В. Порудоминскийнинг рус тасвирий санъати дурдоналари ҳақидаги «Биринчи Третьяковка» китоби асосий бўлиб, унинг атрофига мазкур асар мавзусини тўлдирадиган бошқа китоблар, диапозитив ва суратлар, тавсия этиладиган адабиётлар рўйхати қўйилади.

Педагогик жиҳатдан «овози эшиттириладиган» ёки «гапирувчи» адабий ва кенг оммага мўлжалланган материаллар кўргазмасини ташкил этиш ҳам мақсадга мувофиқдир. Бунинг қиммати шундаки, китобхон бунда магнитофон лентасига ёзилган суҳбат ёки умумлаштирилган мулоҳазаларни эшитиши мумкин. У фақат китоблар ҳақида маълумот олиб қолмай, мазкур кўргазмада қўйилган пластинкали ёзувларнинг мазмуни, мундарижасини ҳам эшитади.

Одатда Марказий болалар кутубхонаси ёки МКСнинг катта филиалларида ва яқинда жойлашган мактаблар томонидан уюштирилган кўргазма-кўриклар анъанавий тус олган. Кўргазма-кўрикларнинг мундарижаси ранг-барангдир. Ўқув йилининг бошланишида ёки ярим йилликда мактабда ўқитиладиган фанлар мавзусига доир санъат ҳақидаги адабиётларнинг кенгайтирилган кўргазмаси ташкил этилади.

Мактаб ўқув режаларини билиш кутубхоначига санъат ва адабиёт ҳақидаги китобларни ўз вақтида тавсия этишга, адабиёт, тарих, тасвирий санъат ва мусиқа машғулотида олган китобхонлар билимини кенгайтириш ва теранлаштиришга ёрдам беради. Яқка ўқишга раҳбарлик қилишда кутубхоначи мактаб ўқув режасига оид ўқув материалларни факультатив топшириқларни бажариш ва ўрганишга ёрдам берувчи адабиётларга бўлган қўшимча сўровларни қондиради.

Демак, театр билан қизиқувчи ўсмирларга Гоголь — драматург ҳақида мақоласи бўлган «Гоголь ва театр» номли китобни, мусиқа мактаби ўқувчилари ва мусиқани ёқтирувчи ўсмирларга эса Гоголнинг мусиқавий иштиёқи ҳамда қобилияти ҳақида, унинг халқ қўшиқларини тўплашдаги фаолияти тўғрисида, Гоголь асарлари сюжети асосида Глинка, Мусоргский, Чайковский ва бошқа композиторлар томонидан яратилган опера ҳамда симфоник саҳналар ҳақида ҳикоя қилувчи Г. Тюменеванинг «Гоголь ва мусиқа» номли китобини тавсия этиш мумкин.

Кутубхоначида ҳар қандай мавзудаги китобхон сўровини кенгайтириш имконияти бор. Масалан, уруш ҳақидаги китоблар билан қизиқувчи ўсмир китобхонларга мазкур мавзунини мусиқа, тасвирий санъат, театр, кинода ёритилишини умумлаштирган адабиётни тавсия этиш ёки саргузашт китобга бўлган қизиқишини қондириш мақсадида Дрезден галереяси асарларини излаш ҳақидаги ўткир сюжетли Л. Волинскийнинг «Етти кун» асарини кўрсатиш мумкин. Китобхон ўткир сюжет воситасида тасвирий санъат ҳақидаги асар билан танишади.

Юмористик журналлардаги расмларни томоша қилишни яхши кўрадиган китобхонни одатда, тасвирий санъатнинг ҳажв жанри ўзига тортади. Бундай ўқувчи эътиборини Б. Ефимовнинг «Мактаб ўқувчиларига: «Карикатура ва ҳажвчилар ҳақида» номли китобига йўналтириш керак.

Бадий маданият соҳасига марка йиғувчи ишқибозларни ҳам жалб қилиш фойдадан холи эмас. Масалан, китобхонга Д. Кабалевскийнинг «Менинг азиз дўстларим» китобидаги «Ўқувчи-филателистлар билан мулоқот» номли хатини тавсия этиш керак. Унда композитор санъат мавзусидаги маркаларни қандай йиғиш лозимлиги борасида маслаҳатлар беради. Ундан кейин китобхонга композиторнинг ҳаёти ва ижоди ҳақидаги китобни ўқишни тавсия этиб, унинг асарларини тинглашга имкон яратиш керак.

Мактаб ўқувчиларини санъат ҳақидаги китобларни ўқишга

ўргатиш, уларда санъатнинг ўзига бўлган иштиёқнинг уйғониши ва ривожини билан боғлиқдир.

Кутубхонада муסיқа маданиятини оммавий тарғиб қилишнинг ўзига хос усули — бу муסיқани жамоа бўлиб тинглашдир. Бундай ҳол ўсмирларни муסיқа ҳақидаги адабиётларни ўқишга рағбатлантиради. Муайян мавзу ёки севимли қўшиқларга, бошқа муסיқий асарларга бағишланган «Муסיқий дақиқалар» усули анча яхши самаралар беради. «Муסיқий дақиқалар» аксарият ёзув пластинкалари, шунингдек умумлашган йўналишдаги кўргазмалар билан тўлдирилади.

Кутубхоналарда муסיқий асарларни тушунтиришлар билан тинглаш ташкил этилади. Бундай тадбирлар композиторнинг ҳаёти, у яратган асарнинг тарихи ҳақидаги суҳбат, китоблар таҳлили муסיқа яратилган бадиий адабиёт асосидаги диафильм ва расмларни намойиш қилиш бирга қўшиб олиб борилиши керак. Кутубхонада мазкур композиторларнинг асарларини ёки улардан муайян парчаларни, масалан П. Чайковскийнинг «Мунгли қўшиқ» ва «Баркарола», Л. Бетховеннинг «Патетик соната»сига муқаддимани, С. Прокофьевнинг «Золушка» балетидан бошланишни, «Александр Невский кантатасидан авж нуқтани тинглашни уюштириш мумкин.

Ўсмирларни муסיқа санъати ҳақидаги китобларни ўқишга жалб этишда дастлаб унинг энг оммавий тури—қўшиқ ҳақидаги адабиётларни тавсия этишдан бошлаган маъқул. Кичик ёшдаги ўсмирларнинг диққатини пионер қўшиқларига қаратиш, кейин эса қўшиқ ҳақидаги тасаввурларини кенгайтириш учун Е. Долматовскийнинг «Сенинг қўшиқларинг ҳақида ҳикоялар» китобини тавсия этиш муҳимдир. Ўсмирларда санъат асарларига қизиқиш улар мазкур асарнинг яратилиш тарихини, композитор томонидан ўйланган ва бунёд этилган муסיқанинг қандай ҳаётний шарт-шароит билан боғлиқлигини билгандан сўнг, яна ҳам кучаяди ва мустаҳкамланади. «Асар биографияси»ни билиш, Д. Кабалевскийнинг фикрича, бадиий маърифатнинг асосини ташкил этади.

Кутубхоначилар санъаткор, ижодкор шахсига, унинг таржимаи ҳолига қизиқиш уйғотиш, унинг энг яхши асарларини яратилиш тарихини ёритиш, ижодкор ижодий лабораториясининг сирларига ошно қилиш учун китобхонларни ижодкор қораламалари, қайд ва вариантлари, уни қўли билан тузатилган ўринларнинг суратлари туширилган диафильмларни кўрсатишдан фойдаланадилар. Бундай материаллар китобхонларга асар муаллифларининг меҳнатини ҳис қилишга ёрдам беради, кутубхоначига эса бу китобхонни ёзувчининг асарини билишгина эмас, балки у ҳақидаги адабиётни ўқиш ҳам ижодкор ҳақида муайян шахсий тасаввурларни юзага келтиради, деган фикрга ишонтиришда қўл келади.

Ўсмирларни театр ҳақидаги китобларни ўқишга жалб этишда кутубхоначига оммавий ахборот воситалари — ойнаи жаҳон ва радио ёрдам беради. Кутубхоначи ўзининг китобхонлар би-

лан машғулотни театр, унинг муаммолари, анъаналари, буюк сахна усталари ҳақидаги кўрсатувлар билан қўшиб олиб бориши мумкин.

Бадий таълимнинг вазифаси санъатнинг ҳар бир инсон, жамият ҳаётидаги ўрнини англашни тараққий эттиришдан, бадий образни идрок этиш иқтидорини сингдиришдан иборатдир. Бу болаларни санъатнинг образли тили, унинг бадий воситалари билан таништиришни тақозо этади. Уларга ҳис қилишни, ўз ахлоқий позициясини, асарга ўз муносабатини аниқлай олишни, қолаверса, умуман санъат ҳақида, ватан ва чет эл санъат асарлари ҳақида муайян билим ва тасавурларни сингдириш керак.

Бу вазифалар эса санъат ҳақидаги асарларни ўқишга раҳбарлик қилиш жараёнида амалга оширилади. Кичкинтойларга катталарнинг ёрдамисиз мазкур материални ўзлаштириш анча мушкулдир, зеро улар ўн ёшга тўлишганда асарларни фарқлашни ўрганишда ҳолос. Кичик ёшдаги мактаб ўқувчилари орасида санъат ҳақидаги асарларни тарғиб қилишнинг асосий усуллари овоз чиқариб ўқиш ва суҳбатдир. Бу ёшдаги болаларда илмий—мушоҳада китобларга қизиқишнинг юзага келиши худди бадий адабиётни ўқишга бўлган иштиёқни шаклланиши кабидир. Бу иштиёқни баҳолаш мезонини бадий асар асосий қисмларини — деталь, сюжет парчаси, қаҳрамоннинг хатти-ҳаракати ва бошқаларни фарқлаш белгилайди. Китобга нисбатан ҳали содда, тўла англамаган, лекин тўлақонли кўтаринки-эстетик муносабат китобхон-болаларнинг энг муҳим фарқловчи хусусияти ҳисобланади.

Тасвирий санъатга бағишланган китоблар ҳақидаги суҳбатда узундан-узоқ ҳикоя қилишдан қочиш керак. Болаларнинг эътиборини образни юзага келтирувчи ёрқин деталларга қаратган маъқул. Шундай йўл тутилса, болалар ўзларини ҳамкор, асар персонажлари, образларнинг муаллифдошлари деб ҳис қиладилар. Суратнинг мазмунини баён қилиб берманг, у ҳақдаги китобга, бўёқ, шакл, композиция воситасида тасвирланаётган нарса ва ҳодисага ўз муносабатини ифодаलाётган санъаткор услубига асосланиб, уни кўрсатинг. Дейлик, Л. Кудрявцеванинг «Рус ери паҳлавонлари» китоби устида ишлашда кутубхоначи асар матнида учрайдиган нотаниш, масалан, «скипидар», «холст», «палица», «исполин» каби сўзларни тушунтириб бериши керак. Кутубхоначи В. Васнецовнинг қатор асарлари ҳақида ҳикоя қилаётиб, муаллиф қандай қилиб мусаввирнинг ижодий портретини удалай олганлигини, ижодий жараённинг ўзини китобхон кўз ўнгидан нечоғлиқ гавдалантириб, мусаввирнинг расм билан уйғунлашиш жараёнини қандай тадқиқ этганлигини кўрсата билиш керак. Шундай ҳолда бола асар яратилишида ўзини иштирокчи ҳис қилади. Суҳбат давомида болаларни «Паҳлавонлар» асарининг яратилиш тарихига, мусаввир шахсининг шаклланишига, қандай қилиб оддий қишлоқ боласини етук ижодкор бўлиб етишганига қизиқтира олиш ке-

рак. В. Васнецов ҳақидаги китобнинг мундарижаси унинг икки ўрнида икки хил катталиқда берилган — дастлаб узоқдан, кейинча эса катта режада — расм кўчирмасини тушуниб етишга ёрдам беради. Бу китобхонга расмга янгича қарашга, у дастлаб пайқаманган қиррани кашф этишга кўмаклашади.

Кичик мактаб ёшидаги болалар расмдаги деталларга эътибор беришади, персонаж, инсон хулқ-атворидаги ўзига хос хусусиятларни илгашади, шу жиҳатдан уларга расм, этюд, қораламаларда акс этган алоҳида деталларнинг тўлақонли бадний образга айланиш жараёни қизиқарлидир. Қаҳрамонлар табиатини идрок этишда китобдаги мусаввирнинг дастлабки ижодий ниятини англаб етишга ёрдам берувчи тасвирий парчалар, расм деталлари, унга қораламаларни кузатиш ўта муҳимдир. Буни тушуниш учун китобхонни аста-секин қуйидаги «Добриня Никитич табиатини ифодалаш учун мусаввир қандай воситалардан фойдаланган? Қаҳрамонларни бирлаштирган нарса нима?» тарзидаги саволлар билан йўналтириш даркор. Худди шундай йўсинда «Алёнушка» асарининг кўчирилган нусхасини кўриб чиқиш мумкин. Муаллиф Л. Кудрявцеванинг расм мазмунини тушунишга ёрдам берувчи мулоҳазаларига китобхонлар эътиборини қаратиш керак. Л. Кудрявцеванинг китоби ҳақидаги суҳбат пайтида кўз воситасида берилган таърифни кўргазмали тасвирий асар билан биргалиқда олиб қараш мактаб ўқувчиларига унинг мазмунини яхшироқ ўзлаштиришга кўмаклашади.

Кичик мактаб ёшидаги ўқувчилар орасида халқ нақш-ўймакорлиги санъати ҳақидаги китобларни тарғиб қилиш, уларда ўз маданиятларининг заминига кўтаринки-маънавий муносабатни шакллантириш мақсадини кўзда тутати. Энг муҳими, болалар нақш-ўймакорлик санъати билан қизиқишлари, унинг моҳияти ва самарасини ҳис қилишлари керак. Кичик мактаб ёшидаги китобхонларни Е. О. Каменеванинг «Қандай қилиб хўроз сочиққа тушиб қолди» китоби билан таништириш лозим. Китобни овоз чиқариб ўқишни, дейлик шаҳар кутубхонасида, болаларнинг қишлоқ жойларига тегишли, яъни у ерда кўриш мумкин бўлган ўймакорлик нақшлари, халқ нақш ўймакорлик намуналари ҳақидаги хотираларини эса тушириш билан қўшиб олиб бориш мақсадга мувофиқдир. Болаларнинг кўргазмали-образли фикрлаши расмда реал нарсаларни аниқ гавдалантирилишини тақозо этади. Шунинг учун ҳам сақланиб қолган санъат обидалари ҳақида гап кетганда болага имкони борича уларнинг ҳужжатли аксини тавсия этган маъқул. Масалан, Н. Мишченко асарларида (Е. О. Каменова китобида)ги Қиж архитектура обидаси тасвирини фото ва рангли суратлар билан тўлдирш керак.

Кичик мактаб ёшидаги болалар театри ҳақидаги китоблар бўйича суҳбатлар ўтказганда қуйидаги саволларга эътиборни қаратиш лозим: санъатнинг муҳим тури сифатида театр қандай хусусиятларга эга, театр қандай пайдо бўлган, у инсон ҳаё-

тида қандай ўрин тутади, спектакль қандай яратилади ва ҳоказолар. Сухбат узоқ ўтмишда юзага келган қўғирчоқ театрининг яратилиш тарихига ҳам бағишланиши мумкин. Бу мавзу Е. Сперанскийнинг «Тўрт оғайни ҳақида ҳикоялар» ва С. Образцовнинг «Мен бутун умрим давомида қўғирчоқ ўйнадим» китобларида яхши ёритилган.

М. Смирновнинг «Бугун Винни-Пух театрда» китоби шунинг учун ҳам қимматлик, унда санъатнинг хилма-хил турлари биргаликда ва ўзаро алоқадорликда олиб қаралади. Болалар эътиборини муаллифнинг театр ҳаёти ҳақидаги, бир неча вазифаларни бажарувчи жонли, чиройли расмларига қаратиш мумкин: улар ахборот, тарбиявий, тасвирий ва декоратив вазифаларни адо этишади. Болалар муаллиф расмларига асосланиб томоша зали қандай, тасвирий анжом тайёрлаш цехи қандай ишлайди, бутафор цехидаги усталар нима қилишади тарзида ҳикоя қилиб беришлари мумкин.

Китобдаги расмларни кузатиб, болаларга китоб саҳифаларида чизилган «Винни-Пух» спектаклидаги у ёқ бу костюм қайси қаҳрамонга тегишли қабилидаги ўйин усулини қўллашиш ҳам ўринлидир. Бундай иш болалар Милн эртаги билан олдиндан таниш бўлганларидагина самара беради. Болаларга ўз фикр-туйғуларини ўзлари ифодалашларига имкон берш керак. Болаларнинг ташаббускорлигини ўстира бориб, уларга сеvimли спектакларида иштирок этувчиларнинг расмларини, эртақларга костюм ва кўринишларини, улар саҳнада қандай кўришни хоҳлашгандек, чизишни тавсия этиш мумкин.

Адабий асарнинг ўзи билан танишиш болаларни мусиқани, асарнинг образларини, тилини онгли гидрок этишга тайёрлайди. Айни пайтда мусиқа кўтаринки-образли фикрлашни фаоллаштиради, бадий матнини теран ўзлаштиришга кўмаклашади. Адабий асардаги мотивлар асосида яратилган адабий-мусиқий композициялар, опера ва балетлар ўқувчиларга ҳам мусиқа, ҳам адабиёт учун умумий бўлган ҳодисаларни аниқлашда ёрдам беради.

Кичкинтойлар учун мусиқали эртақлар, адабий-мусиқий кўринишлар ёзилган пластинкаларни тинглашни ташкил этиш фойдалидир. Масалан, Ш. Перро эртагини ўқишни, С. Прокофьевнинг «Золушка», П. Чайковскийнинг «Ухлаётган соҳибжамол» балетларидан, А. Пушкиннинг «Шоҳ Султон ҳақида эртақ...» асарини, Н. Римский-Корсаковнинг «Шоҳ Султон ҳақида эртақ» операсидан олинган мусиқий парчалар билан биргаликда амалга ошириш мумкин. Сухбатга мазкур эртақларга доир яратилган днафильм, пластинка, китоблар қўйилган «Биз эртақ ўқиймиз ва эшитамиз» мавзуидаги кўргазмани ҳавола этиш ҳам ўринлидир.

Кичик мактаб ёшидаги китобхонлар билан «Мусиқа менга эртақ айтиб бер» номли қизиқарли мусиқавий ўйин ҳам ўтказиш мумкин. Эртақ қаҳрамонлари билан китобхонлар эртақлар, ғаройиб мамлакатлараро саёҳатга чиқадилар. Саёҳатчи-

ларга йўлда В. Одоевскийнинг «Тамакидондаги шаҳарча», Г. Х. Андерсеннинг «Дюмовочка», Ш. Перронинг «Золушка», «Ухлаётган соҳибжамол», Э. Гофманнинг «Шелкунчик ва сичқонлар шоҳи» эртаклари ҳамроҳ бўладилар. Кичкинтойлар билан суҳбатни эртак мазмунини баён қилиб бериш асосига эмас (чунки буни улар яхши билишади), балки эртаклардаги парчаларни мусиқий асарга солиштириш асосига қуриш керак. В. Одоевскийнинг эртаги ҳақида сўзлаганда А. Лядовнинг «Мусиқий тамакидон» музыкали пьесасини тинглаган маъқул. Болаларга китобдаги очиқ мусиқий тамакидонни акс эттирган безакларни кўрсатиш керак, бу ажойиб нарса ҳақида ҳикоя қилиб, композитор мусиқасининг табиатига эътиборни қаратиш лозим. Эртакнинг Золушкани балга бориши ўрнида С. Прокофьевнинг «Золушка» балетидан вальсни тинглаш мақсадга мувофиқ. Саёҳат давомида, эртакдан-эртакка ўтиб ва бу ҳикоя усулини мусиқий парчалар билан тўлдириб, кутубхоначи, болаларга бадий ва мусиқий асарлар ўртасидаги алоқани ҳис қилишга имкон беради.

Туркум суҳбатларни мусиқа тинглаш билан муттасил бир-галликда олиб бориш китобхонларнинг ижодий тасаввурларини ривожланишига кўмаклашади.

В. Левшиннинг «Кичик сеҳргар» эртаги ҳақидаги гуруҳли суҳбат мусиқий асбоблар, уларнинг яратилиш тарихи, ҳар бир асбобнинг оркестрдаги ўрни: дирижёрнинг вазифаси ҳақидаги муҳокамага сабаб бўлиши мумкин.

Суҳбатни эртакнинг жажжи қаҳрамони флейти-пикколонинг «нима учун» саволига берган жавоблари асосида олиб борса ҳам бўлади. Улар оркестрдаги ҳар хил асбобларни таърифлаш ва тавсифлашга имкон беради. Мусиқа асбобларининг муайян турлари ҳақидаги ҳикояни ана шу асбобларнинг у ёки буни етакчилик қилган мусиқали парча билан уйғунликда олиб бориш маъқул. Суҳбатни олиб бориш учун; «Таёқча ҳақиқатдан ҳам сеҳрли эдими? Эртак нима учун шундай номланади? Нима учун ликопчалар Тубу Тумбанинг гашига тегишади? У қайси оиллага мансуб? Контрабас ўзинча бирон нарсани ижро эта оладими? Жажжи флейти-пиккола сизга кимни эслатади? У қандай куйлайди? У қайси оиллага киради, унинг «яқинлари» кимлар? Нима учун ногора уни менинг таёқчам деди? Нима учун ногоранинг «яқинлари»ни зарбчилар дейилади? «Қандай асбоблар зарбчилар гуруҳига киради? Таёқчанинг келиши билан нима учун ҳамма асбоблар севиниб кетишди? Нима учун оркестрга дирижёр керак?» каби саволлардан фойдаланилади.

Ўсмирларда санъат ҳақидаги китобларга қизиқишни шакллантиришда биографик асарлар муҳим аҳамият касб этади. Улар ижодкор — мусаввир, мусиқачи, ёзувчиларнинг ички дунёсини ёригади; у яшаган давр, тарихий шарт-шароит ҳақида тушунчалар беради; санъаткорнинг ниятини тушунишга, унинг ижодий лабораториясига кириб боришга кўмаклашади, унинг асарларини яратилиш тарихини билишда, ҳаёт материаллини са-

ралаш ва баҳолашда, борлиқни идрок этиш ва акс эттиришда ҳамма-ҳаммасида ўзлигини намоён этиш этиш санъаткор ижодининг ўзига хос, бетакрор табиатини теран идрок этишда ёрдам беради.

Ёзувчилар, тўғрироғи, бадий-биографик китобларнинг муаллифлари ўзига хос, кўп ҳолларда бетакрор инсонлар тақдирини, борлиқ, кишилар, гўзаллик ҳақидаги тасаввурларни гавдалантирадилар. Биографик маълумот, ҳужжатларга асосланган ҳолда муаллиф уларни ўз тафаккур мушоҳадасидан ўтказиб, уларни шахсий таассуротлар билан жилолайди. Муаллифнинг биографик материал бундай муносабат маданиятнинг буюк намоёндалари — ёзувчи, мусиқачи, мусаввир ва бошқаларнинг шахсияти ва ижодини китобхонлар томонидан теран идрок этиши каби ўта муҳим вазифани ҳал этишга қаратилган.

Узини шахс сифатида баҳолай олишга интилиш, инсоний муносабатларда муайян ахлоқий мезонларни топишга ҳаракат қилиш, ўсмирларни биографик китобларга бўлган қизиқишини белгилайди. Бундай китоблар улар ўз шахсиятини англаб этиш билан боғлиқ жумбоқларни ҳал этишда, ҳамкорлик, ўзгалар дарадига ҳамдарад бўлиш эҳтиёжини қондиришда ёрдам беради. Ўсмир қаҳрамоннинг кўтаринки кечинмалар дунёси доирасига тушиб, баъзан бу кечинмаларни ўзиники сифатида қабул қилади. Биографик китобларни ўқишга раҳбарлик қилишнинг тарбиявий таъсирини ошириш учун китобхонга бош қаҳрамоннинг шахсиятини кўра олиш, унинг ахлоқий-бадий идеалини тушуниш ва англаш, унинг бадий ўзига хослигини ҳис қилишда кўмаклашиш зарур.

Биографик китобларни мутолаа қилишда ўсмирни тайёрлаш, китобни идрок этиш шарт-шароитини яратиш учун тавсиявий суҳбат ўтказиши катта аҳамиятга эга. Суҳбат пайтида кутубхоначи китобнинг муфассал таърифини келтирмаслиги керак, китобхоннинг майли, иштиёқи, ичтиёғи ўқимишлигини, ўсмирлар гуруҳининг қизиқишини ўсишига кўмаклашувчи омилларини назарда тутиб, асар мазмунининг муайян томонларини тушунтиргани маъқулдир. Кутубхоначи ўсмирларнинг диққат-эътиборини биографик қисса ва ҳикояларга йўналтириб, уларга санъаткор ижод қилган давр, тарихий шарт-шароит, ўша давр кишиларининг турмуши ва одатлари ҳақида, яъни ижодкорнинг руҳий оламини шаклланишига, унинг ижодини ахлоқий-эстетик йўналишига таъсир кўрсатган омиллар ҳақида сўзлаб беради.

Айни вақтда кутубхоначи мазкур масалаларга онд зарурий адабиётларни тавсия этади. Бу китобхонга қаҳрамон-ижодкор қарашларининг ўсишини тўғри англаш ва тушунишга, унинг шахсияти, дунёқарашини даврнинг ижтимоий-сиёсий ва маънавий ҳаёти билан биргаликда олиб қарашга имкон беради. Тавсиявий суҳбат чоғида китоб қаҳрамонининг ҳаёти, айниқса, шахсининг ахлоқий камолоти, қизиқишлари, идеаллари, табиатининг шаклланиши кўзга ташлана бошлаган болалик ва ўс-

кабиларнинг ижоди ҳақида ҳикоя қилувчи бобларга бағишлаш мумкин.

Китобхонлар билан ўқилган адабиётшунослнк асарлари ҳақида ҳам суҳбатлар ўтказиш керак. Адабиётшуносларнинг китобхонларга ёзувчининг шахсияти, унинг изланишлари мотивини, руҳий ҳолати, унинг ижоди билан дунёқарашининг уйғунлигини тушунишга ёрдам берадиган китоблари нисбатан кўп сўралади. Масалан, В. Турбиннинг «Гоголь қаҳрамонлари» китобига доир суҳбатда Гоголнинг бадий оламига, китобда талқин этилган маданий-тарихий борлиққа эътиборни қаратиш керак, китобхонни ёзувчи шахсини билишга, бадий асарларида акс этган қарашларини англашга жалб этиш лозим.

Опера ва балет санъати ҳақидаги билишга оид оммабоп китобларни тарғиб қилиш, адабий манба билан танишиш, уни либеретто билан муқоясалаб, операнинг ўзига хослигини китобхонга таништириш орқали амалга ошиши керак. Масалан, А. Бородиннинг «Князь Игорь» операси ҳақида ҳикоя қилувчи китоблар хусусида адабий-музиқий соат ўтказишда катта ёшдаги китобхон-ўсмирларга операнинг адабий манбаи, муаллифда операни яратиш ниятининг юзага келиши, унинг устида ишлаши, биринчи саҳналаштирилиши, унинг рус опера санъати тараққиётидаги аҳамияти ҳақида гапириб бериш керак. Суҳбат давомида операнинг асосий эпизодларини ёритиб берган В. Фаворскийнинг безакларидан фойдаланган маъқул. Опера муқаддимасини изоҳлашда В. Васнецовнинг «Ҳаммом», «Игорь Святославовичнинг половецлар билан жангидан кейин» асарларидан олинган кўчирмаларни намойиш қилиш керак. Суҳбат операдан парчаларни эшитиш, кутубхоначининг изоҳлари, опера ҳақидаги китоблардан муайян қисмларни ўқиш билан бирга қўшиб олиб борилади. Операнинг биринчи саҳналаштирилишига кўринишлар чизган рус мусаввирлари К. Коровин ва Н. Рерих ҳақидаги китобларни, операнинг пластинкали ёзувларини ҳам суҳбатга қўшиб юбориш лозим.

Катта ёшдаги ўсмирларга музика санъатининг жанр бойлигини очиб беришда «Музиқий меҳмонхонада» туркумидаги кечаларнинг ўтказилиши катта ёрдам беради. Бунинг учун Ю. Левашованинг «Музиқий кечалар» китобидан фойдаланиш керак. Кечаларнинг мавзуи ҳар хил бўлиши мумкин: «Қўшиқ оқшоми», «Камер музикаси», «Опера билан танишув», Бородиннинг «Князь Игорь» операси, «Балет кечаси», «Симфоник музика», «Камерли чолғу асбобли музика» ва ҳоказолар тарзида.

Катта ёшдаги ўсмирлар учун пианиночи, дирижёр, қўшиқ ижрочиларига бағишланган «Музиканинг қайта туғилиши» мавзуида кечалар туркумини ташкил этиш ҳам мумкин.

Ўқувчилар томонидан санъат ҳақидаги китобларни мутолаа қилиш оғзаки журнал усули билан қўшиб олиб борилади. Дейлик, Л. Волинскийнинг қайд этилган «Давр қиёфаси» китоби кўпқиррали ва терандир. Унинг мазмунини биргипа суҳбатлар

давонида тўлиқ таҳлил қилиб бўлмайди. Китобга оид туркум суҳбатлар тинглаган китобхонлар билан «Кўчиб юрувчилар санъати» мавзуида оғзаки журнал муҳокамасини ўтказиш мумкин. Уни китобхонларнинг ўзлари мустақил ўқилган ва тингланган материаллар асосида тайёрлашлари ҳам мумкин. Оғзаки журналнинг саҳифалари рисола табиати йўсинида бўлиб, ёзувчи мисол тариқасида келтирган ҳар хил мусаввирларнинг ижодига бағишланиши ва мазкур оқим вакиллари ижодий ўсишини XIX асрнинг охири ва XX асрнинг бошларидаги тасвирий санъатнинг ранг-баранг жанрлари тараққиёти мисолида ёритиб беришга бағишланади.

Оғзаки журнални ташкил этишга тайёргарлик кутубхоначидан китобхонлар билан ижодий, яккама-якка ишлашни, мазкур тарихий шароит ҳақида, XX асрнинг бошларида Россияда юзага келган муайян ўзгаришлар тўғрисида адабиётлар саралаш ва тавсия этишни тақозо этади. Кутубхоначи учун китобхонлар билан биргаликда кириш нутқи тайёрлаш шарт эмас. Бу санъат ҳодисаларини баҳолашда уларнинг мустақил йўл тутишларига халақат беради. Л. Волинский китобидаги материалдан фойдаланиб, у ёки бу мусаввирнинг ижоди ҳақида кириш сўзи тайёрлаш, унга китоб муаллифининг муносабатини очиб бериш ва шубҳасиз, ўз мулоҳазалари билан ўртоқлашиш, педагогик жиҳатдан тўғрироқдир. Масалан, оғзаки журналнинг саҳифаларидан бири В. Серовнинг ижодига бағишланади. В. Серов ҳақида журнал саҳифасини тайёрлаётган китобхонга қуйидаги саволларни беринг: «Ёзувчининг китобида келтирилган В. Серовнинг «Мен қувончли, фақат қувончли нарсаларни ёқтираман ва фақат қувончли чизаман» сўзларининг маъносини тушунтириб беринг. Мазкур фикрлар унинг асарларида қандай акс этади? Муаллифнинг В. Серов асарларига кўникиш «хавфлидир», деган мулоҳазасини қандай изоҳлаш мумкин? Бунини муаллиф В. Серов портретлари ҳақида ҳикоя қилиш жараёнида қандай қилиб тасдиқлаган? Сени В. Серов портретларига бўлган муносабатинг танқидчиликка мос тушадими?» Ана шундай йўсинда кутубхоначи аста-секинлик билан китобхонларда бундай адабиётларга қизиқиш уйғотади, бу жараён эса ўз навбатида китобхон — ўқувчининг ахлоқий-эстетик қарашини шаклланишига ёрдам беради.

Катта ёшдаги ўсмирлар билан, дейлик XVIII—XIX асрлар рус театри тарихи, бу давр ижтимоий ва адабий ҳаёти ҳақидаги китоблар асосида анжуманлар ўтказиш мумкин. Уларнинг тахминий мавзулари қуйидагича бўлиши мумкин: «Россия крепостной театри», «Фёдор Волков — рус театрининг асосчиси», «У рус саҳнасига ҳақиқатни олиб чиқди» (Шепкин ҳақида), «Шепкин ва рус ёзувчилари» каби. Бундай китобхонлар анжуманларидаги чиқишлар фақат театр ҳақида бўлиб қолмай, балки рус драматургияси, театр тараққиётига алоқадор буюк ёзувчилар ҳақида ҳам бўлиши мумкин. Масалан, «Пушкин ва театр», «Гоголь ва театр» кабилар тарзда.

Санъат ҳақидаги китобни тарғиб қилишнинг самарадорлиги туркум тадбирларга қатнашаётган китобхонларнинг сони доимий сероб бўлгандагина ошиб боради. Шундай экан, кутубхоначи ўз китобхонларидан ана шундай доимий қатнашчиларни таъминлаш учун ҳаракат қилиши керак.

Санъат билан қизиқувчи ўсмир китобхонлар учун кутубхонада «гўзаллик шайдолари» деган китобхонлик уюшмасини ташкил этиш лозим. Унинг режалари санъат ихлосмандларининг тасаввурлари, билими, идрокларини кенгайтиришга йўналтирилади. Учрашув мазмунига халқ қўшиқлари мусаввир, композитор ижоди, муайян давр, масалан, Улуғ Ватан уруши даври, мусиқаси, опера ва симфониялари ҳақидаги китобларни асос қилиб олиш мумкин. Мазкур уюшма учрашувлари, тадбирларига мутахассислар — адабиёт ва мусиқа ўқитувчиларини, музей ҳамда театр ходимларини таклиф қилиш мақсадга мувофиқдир. Бироқ бу учрашувларни дарс жараёнига, машғулотга айлантириб юбормаслик керак. Шубҳасиз, учрашувларни шундай тайёрлаш керакки, токи уюшма аъзоларида тадбирларни худди ўзлари амалга ошираётгандек таассурот қолсин. Кутубхоначилар уюшма фаоллари билан биргаликда мазкур учрашув-йиғинларнинг ҳам ташкилотчиси, ҳам иштирокчиси бўлиб ҳисобланишади. Улар учрашувлар мавзуини белгилашади, китобхонларнинг муҳокамасини ўтказишади, янги адабиётлар ҳақида маълумотлар беришади, биографик маълумотномаларни тайёрлашади, клуб аъзоларининг эстетик сўровларини ўрганишади.

Клуб аъзолари аста-секин ҳам тенгдошлари, ҳам кичик ёшдаги болалар орасида санъат ҳақидаги асарларнинг тарғиботчиларига айланадилар. Ҳар бир учрашувга мактаб ўқувчилари у ёки бу мавзуда маъруза ёки ахборотлар, китоб кўргазмалари тайёрлашади, адабиётлар таҳлилини уюштиришади; улар кечаларнинг сахналаштириш режаларини тузишда иштирок этишади, «Санъат менинг ҳаётимда», «Мен санъатда нимани излайман?» ва ҳоказо мавзуларда мунозаралар ташкил этишади.

Гўзаллик ихлосмандлари клубининг барча ишларини бошқаришга, унинг тадбирларини тайёрлашга беш-етти кишидан иборат клуб аъзоларининг кенгаши раҳбарлик қилади. Тадбирларни тайёрлаш пайтида болаларга ўқитувчилар, кутубхоначилар, мусиқа мактаби муаллимлари, маданият уйининг раҳбари маслаҳатлар беришади. Кейин барча тадбирлар йиғилишда муҳокама қилинади. Топшириқларни бундай тақсимлаш мактаб ўқувчиларига ташкилий ишлар бўйича тажриба орттиришга, топширилган иш учун масъулиятни ҳис қилишга имкон беради.

Ахборот ва маълумотнома- библиография ишлари

Кутубхонанинг болаларга хизмат кўрсатувчи ахборот ва маълумотнома-библиография ишлари китобхонларга ҳам, болалар ўқишига раҳбарлик қилувчилар (педагоглар, пионервожатийлар, ота-оналар) га ҳам қаратилгандир.

Маълумотнома-библиография аппарати

Маълумотнома-библиография аппарати (МБА) таркибига каталог ва картотекалар системаси, маълумотнома-библиография фонди, бажарилган маълумотномалар картотекаси киради.

Каталог ва картотекаларни юритиш давлат стандартларига, қоида ва қўлланмаларига, кутубхона-библиографик классификация (КБК) жадвалларига аниқ риоя қилишни кўзда тутлади. Буларнинг ахборот бериши уларда китоб фондларининг таркиби ва мазмуни акс эттирилишининг батафсиллигига боғлиқдир.

Алфавит каталогига (АК) каталог варақачалари якка муаллифлар исмлари ёки фамилияларининг, жамоа муаллифлар номларининг ёхуд матбуот асарлари ва бошқа ҳужжатлар сарлавҳаларининг алфавити тартибида жойлаштирилади (ГОСТ 7.26-80). Алфавит каталоги кутубхонада мавжуд бир муаллифнинг ҳамма асарларини ва бир асарнинг турли нашрларини топиш имконини беради.

БМКнинг алфавит каталоги ўз фондини ҳам, МКС филиаллари бўлган болалар кутубхоналарининг фондини ҳам тўлиқ акс эттиради. Филиал кутубхонада эса АКни фақат ўз фонди учун тузилади. Каталоглар учун варақачалар МКнинг бултлаш ва ишлов бериш бўлимида тузилади; каталогларни БМК ва филиал кутубхона ходимлари юритадилар ва таҳрир қиладилар. АК варақачасига болалар ва мактаб кутубхоналари учун КБК жадваллари бўйича тўлиқ индекс ёзилади. Марказий АК учун мўлжалланган варақачанинг орқа томонидан мазкур нашр БМКнинг қайси структурали бўлинмасида ва филиал бўлган қайси болалар кутубхонасида борлиги кўрсатилади. АК хизмат каталоги бўлиб, одатда, ундан кутубхоначилар, болалар ўқиши раҳбарлари фойдаланадилар.

БМКда ва болаларга хизмат кўрсатаётган филиал кутубхоналарда *сарлавҳаларнинг алфавит кўрсаткичи* асарнинг фақат

номи маълум бўлган чоғда муаллифнинг фамилиясини аниқлашга ёрдам беради. Унга бадиий адабиётнинггина эмас, балки илмий-билиш адабиётининг номлари ҳам киритилган; кўрсаткич учун варақачаларни адабиётни бутлаш ва унга ишлов бериш бўлимининг ходимлари тузадилар. Кўрсаткичдан кутубхоначилар, шунингдек 10—14 ёшлардаги ўқувчилар фойдаландилар.

Каталог варақачалари системали каталогда (СК) кутубхона-библиографик классификация системаси белгилаб берганига мувофиқ билим соҳалари бўйича жойлаштирилади (ГОСТ 7.26-80).

СК ўқишга раҳбарлик қилишда, китобхонларнинг мустақил равишда китоб танлаши ва қидиришида муҳим ўрин тутати, мазмун жиҳатидан универсал билим соҳалари бўйича системалаштирилган мустақил билим олиш мақсадидаги ўқишнинг тавсия этиладиган репертуари сифатида иш кўради. У китоб фондида мўлжал олиши воситасидир.

Марказий системали каталог БМК да жойлаштирилган бўлиб, МКС даги болалар учун мўлжалланган ягона фонд адабиётини акс эттиради. Болалар ва мактаб кутубхоналари учун КБК жадваллари унинг структурали негизини ташкил этади. Каталог айрим ёш гуруҳларидаги (8—9 ёш; 10—11 ёш; 12—14 ёш) китобхон болаларга қаратилган қисмлардан иборат. Башарти болалар адабиёти фондлари катта бўлмаса, масалан, филиал қишлоқ кутубхонасида 10—11 ва 12—14 ёшдаги китобхонлар учун ягона системали каталог ташкил қилинади. Бундай каталоглар тегишли фонд яқинида жойлаштирилади. Кутубхона фондини тўлиқ акс эттирадиган алфавит каталогидан фарқли ўлароқ системали каталогда имкони борича ҳар бир асарнинг фақат сўнги ёки энг яхши нашрлари кўрсатилган бўлади.

Болалар ва ўсмирлар учун мўлжалланган «Глобус», «Ҳамма нарсани билишни хоҳлайман», «Океан» ва шу каби кўринишидаги тўпламлардан, альманаҳлардан олинган материаллар аналитик тавсифининг мавжудлиги болалар учун мўлжалланган системали каталогнинг хусусиятидир. БМКнинг библиография мутахассиси ана шундай мақолаларни тўплайди.

Системали каталог учун каталог варақачалари адабиётни бутлаш ва ишлов бериш бўлимида юритилади. Филиал кутубхоналарга китоблар каталог варақачалари билан бирга келтирилади. БМК ва филиал кутубхонанинг СК учун жавобгар бўлган ходимлари каталогларни бошқарадилар. Адабиётни бутлаш ва ишлов бериш бўлимининг махсус ажратилган ва болалар адабиётини системалаштирувчи ходими каталогни таҳрир қилади.

БМКда ва филиал болалар кутубхоналарида болалар учун СКдан алоҳида болалар ўқиши раҳбарлари учун системали каталог тузилади. Унда кутубхоначиларга, педагогларга, катта пионервожатийларга аталган адабиёт: партия ва ҳукуматнинг

кутубхоначилик ишига, маориф, тарбияга оид қарорлари; психология, ўқиш социологияси, китобхон болалар билан кутубхона олиб бораётган иш, болалар адабиёти назарияси, тарихи, танқиди ва библиографик масалаларига доир материаллар; тўпламлардан олинган аналитик тавсифлар, болалар ўқиши раҳбарлари учун методик материаллар, библиографик қўлланмалар акс эттирилади. Болалар ва катталар учун адабиёт фондига эга бўлган қишлоқ филиал кутубхоналарида болалар ўқишига раҳбарлик қилишга оид китоблар «74. Педагогика» бўлимида, болалар адабиёти тўғрисидаги китоблар эса катталар учун СКдаги «83.8 Болалар адабиёти» бўлимида кўрсатилади.

Алфавит-предмет кўрсаткичи (АПК) СК бўйича, рўзнома ва ойномаларнинг мақолалари системали картотекаси ва ўлкашунослик картотекаси бўйича дастур ҳисобланади. АПК билан СК ўртасида боғланиш классификацион индекслар ёрдамида амалга оширилади. Уша индексларнинг ўзи, одатда системали каталогда рўзнома ва ойномаларнинг мақолаларини қидириш учун белгиланади. АҚ ва СК дан тескари қидирув АҚнинг асосий варақчаларида кўрсатилган классификацион индекслар бўйича олиб борилади. Илмий-оммабоп адабиёт фонди мазмунини акс эттирувчи рубрикалар АПК га киритилади. Рубрикаларнинг ифодалари предмет, мавзу, тушунча ҳақидаги болалар идроки хусусиятларини ҳисобга олиши лозим.

Ойнома ва рўзнома мақолаларининг системали каталоги (МСК) СКга қўшимча бўлиб, 10—14 яшар китобхонларга аталган ойнома ва рўзномалардан олинган мақолаларнинг тавсифидан иборат. МСКни БМК нинг библиография мутахассиси бошқаради. Одатда, МСК варақаларида сўнгги 2—3 йил ичидаги материаллар кўрсатилган бўлади.

Системали *ўлкашунослик картотекаси* 10—14 яшар болалар учун тушунарли бўлган жонажон ўлка тўғрисидаги адабиётни ва маҳаллий ёзувчиларнинг, фан арбобларининг асарларини тавсия этади. Бу картотека китобларнинг ҳамда тўпламлар ва вақтли нашрлардан олинган мақолаларнинг тавсифини ўз ичига олади, СК билан эса унинг ўлкашуносликка оид материаллар акс эттирилган бўлимлари орқали боғлангандир. Ўлкашунослик картотекасини библиография мутахассиси бошқаради.

Қичик ёшдаги китобхон болалар учун махсус ўлкашунослик картотекасини ташкил қилиш шарт эмас, лекин жонажон ўлка тўғрисидаги адабиётни 8—9 яшар ўқувчилар учун ҳам СКда акс эттириш керак.

Айтиб ўтилган картотекаларнинг ҳаммаси БМК учун мажбурийдир. МКС да болаларга хизмат кўрсатувчи бошқа бўлимлар учун каталоглар билан картотекаларни қуйидагича қўшиб олиб бориш зарур. *Филиал болалар кутубхонаси* болалар учун ҳам, болалар ўқиши раҳбарлари учун ҳам бутун фондга мўлжаллаб алфавит каталогини ташкил қилади. Бу кутубхонада сарлавҳаларнинг алфавит кўрсаткичи ҳам бўлиши лозим. 8—9 яшар китобхонлар учун БМКнинг СКга ўхшаш расмли

ажраткичлари бўлган системали каталог тузилади. Китоб фонди катта бўлган чоғда 10—11 ва 12—14 яшар китобхонлар ўрта ва катта ёшдаги ўқувчилар учун мўлжалланган СК ажраткичларидан ёки китоб фонди катта бўлмаган вақтда 10—14 яшар ўқувчилар учун мўлжалланган умумий СКдан, шунингдек МСКдан фойдаланадилар, МСК да болаларга тушунарли бўлган ўлкашунослик табиатидаги материаллар акс эттирилади. Болалар ўқиши раҳбарлари учун адабиёт алоҳида системали каталогда акс эттирилади.

Катта ёшдаги кишиларга ва болаларга хизмат кўрсатувчи филиал-кутубхонада (масалан, қишлоқ филиал-кутубхонаси) филиалнинг бутун фондига, шу жумладан болалар учун адабиётга мўлжаллаб алфавит каталоги юритилади.

6—7 яшар болалар учун имкони борича айрим мавзу ва жанрлар юзасидан чиройли қилиб безатилган альбом-каталоглар, турникетлар ташкил қилинади.

Рўзнома ва ойнома мақолаларининг системали картотекаси (агар уни тузиш имкони бўлса) икки қисмдан: катта ёшдагилар учун; 10—14 яшар болалар учун мўлжалланган қисмлардан иборат бўлади.

Болалар ўқишига раҳбарлик қилиш учун мўлжалланган материаллар, методик нашрлар катталар учун белгиланган СК ва МКСда акс эттирилади.

МСК маълумотнома-библиография аппаратининг мазмуни ва тузилиши «Давлат оммавий кутубхоналарини марказлаштириш тўғрисидаги «Низом»¹ ва бошқа ўрсатма берувчи-методик материаллар билан белгиланади. Қондага мувофиқ каталоглар ва картотекалар системаси бутун марказлаштирилган система китоб фондлари марказий кутубхонанинг китобхонлар ва хизмат каталогларидан, болалар марказий кутубхонаси ва филиал-кутубхоналарнинг каталоглари ва картотекаларидан таркиб топади. Каталог ва картотекаларнинг ана шу системаси ва марказлаштирилган система бўйича уларнинг тақсимланиши ү ёки бу нашрнинг мавжудлиги тўғрисидаги маълумотни кутубхоналарнинг қайси биридан олишни, сўнгра эса уни китобхонлар учун талаб қилиб олишни ҳал қилишга ёрдам беради.

Маълумотнома-библиография фонд асос бўладиган ва кўрсатма бериш табиатидаги материалларни, маълумотномалар ва маълумотнома нашрларини, библиографик қўлланмаларни ўз ичига олади.

Қомуслар, луғат ва маълумотномалар маълумот берувчи нашрларга қиради. Китоб фонди кичик ёшдаги мактаб ўқувчилари учун «Бу нима. Бу ким» қомусий нашрга, ўсмирлар учун эса «Болалар қомуси»га эга бўлиши керак.

Ахборот ва маълумотнома-библиография ишда умумий табиатига эга қомусдан (Катта совет қомуси, Совет қомусий лу-

¹ Қаралсин: Руководящие материалы по библиотечному делу. 112—116- бетлар.

ғатдан), Қисқача адабиёт қомусидан ва шу кабилардан ҳам фойдаланилади. Ҳатто кичик мактаб ёшидаги китобхонлар сўровларининг универсал ва айни вақтда аниқ бўлиши кутубхоначининг ана шу қомусий нашрларга мурожаат қилишини тақозо этади.

Кутубхонанинг маълумотнома-библиография фондида болалар учун мўлжалланган қомусий луғатлар ва қомус табиатидаги китоблар бўлиши лозим. Масалан, кичик ёшдаги китобхонлар учун Я. Марголиннинг «Ўсимликнинг уйи қаерда» китоби, Ўсмир китобхонлар учун эса «Ёш техник қомусий луғати», «Ёш табиатшунос қомусий луғати», «Ёш рассом қомусий луғати», «Ёш филолог қомусий луғати» ва шу кабилар шундай дастурдир. Бундай нашрларнинг хусусияти шуки, улар болаларни қизиқтирадиган кўпгина саволларга жавоб беради, фан, техника ва маданиятнинг муайян соҳаларига оид уларнинг билимларини кенгайтиради ва айни вақтда маълумотнома-адабиётидан фойдаланишга ўргатади.

Тил, изоҳли, соҳавий луғатлар, урғу, орфоэпик, орфографик, хорижий сўзлар, сиёсий атамалар луғатлари, махсус (жуғрофия, фотографик ва бошқа) луғатлар ҳам керак.

Ўсмирлар учун касб танлашга, касбга йўллашга оид маълумот берувчи китобларни, масалан, «Касблар ҳақида икки оғиз сўз», «Касбга йўл» туркумидаги китобларни танлаш зарур.

«Глобус» жуғрофий йилномаси тариқасидаги китоблардан, «Ҳамма нарсани билишни истайман», «Прометей» илмий-бадий альманахлари ва шу кабилардан маълумотнома нашрлари сифатида фойдаланиш мумкин, булар саволларга жавоблар олишга ёрдам беради.

Маълумотнома-библиография фондида «Қадамжолар бўйлаб» туркумидаги китоблар, альбомлар, атласлар, жуғрофий ва сайёҳлар хариталари, бошланғич ва ўрта мактаблар учун дастур ва дарсликлар ҳам бўлиши керак.

Библиография қўлланмалари: умумий қизиқишлар билан бирлашган турли ёшдаги китобхон-болалар учун мўлжалланган адабиёт жанрларидан ёки турларидан бирига бағишланган универсал, мавзуи қўлланмалар, маълумотнома-библиография фондининг бир қисми ҳисобланади.

Болалар ўқиши раҳбарлари учун маълумотнома-библиография фондида болалар ўқишига доир адабиётнинг, «Китоб — болаларга», «Болалар адабиёти», «Болалар адабиёти тўғрисида» тўпламларининг, болалар ёзувчилари ва асарлари болалар ўқишига кирган ёзувчилар ижодига оид очеркларнинг, В. И. Ленин номидаги СССР Давлат кутубхонаси, «Книга» ва «Детская литература» нашриётлари, жумҳуриятлар кутубхоналари нашр этган методик-библиография қўлланмаларининг, «Детская литература», «В мире книг», «Библиотекарь», «Семья и школа», «Воспитание школьников», «Литературное обозрение» журналларининг, «Книжное обозрение» рўзномасининг бўлиши муҳимдир.

Кутубхоначилар МКС марказий кутубхона ёрдами билан ўз маълумотнома-библиография аппаратини муттасил тўлдириб туриш тўғрисида ғамхўрлик қилишлари, китоб фондида етишмаётган луғатлар, маълумотномалар, библиографик қўлланмаларни аниқлашлари лозим.

Мактаб ўқувчилари учун мўлжалланган маълумотнома-библиография фонди хизмат кўрсатиш бўлимларида, каталог ва варақачалар яқинроғига жойлаштирилади. Қомусий ва маълумотнома нашрларининг якка-ягона нусхалари ўқиш залидаги алоҳида жавонда тўпланadi. Кўпгина кутубхоналарда китоблар ёнига бемалол бориш жавонларида маълумотнома адабиётига ҳаволалар қўйилади. Мактаб ўқувчилари учун мўлжалланган баъзи бир маълумотнома ва библиографик қўлланмаларни имкони бўлса, билимларнинг мазкур соҳасига оид адабиёт қўйилган жойда тўплаш яна ҳам яхшироқдир.

Маълумотнома-библиография фондида *бажарилган маълумотлар картотекаси* ҳам бўлиши лозим. Одатда бу китобхонларнинг кўп марта берган сўровларига жавоблар ҳисобланиб, бундай сўровларни бирданига қондириш ҳам мумкин эмас, чунки бундай сўровлар анчагина библиография қидирувларни талаб қилади. Ана шундай сўровлар ва уларга қайтарилган жавоблар баён қилинган варақалар мавзуларга кўра жойлаштирилади. Кутубхоначига ана шундай савол тушган чоғда у мавжуд жавобдан фойдаланади, китобхоннинг тайёргарлигини ҳисобга олиб, тегишли суратда уни қайта кўриб чиқади, янги адабиёт билан тўлдиради, эскириб қолган адабиётни олиб қўяди ва шу тарзда китобхонга топширади. Бажарилган маълумотлар картотекаси кутубхоначининг вақтини тежайди.

Маълумотнома-библиография аппарати китобхонлар ва кутубхоначилар меҳнатини илмий ташкил қилишнинг муҳим негизи бўлиб хизмат қилади, ўқишга раҳбарлик қилиш имкониятини яхшилайди.

Ахборот иши

Ахборот ишининг моҳияти шуки, кутубхона фондларига келтирилган янги адабиёт тўғрисида, муҳим ва мактаб ўқувчиларини қизиқтирадиган мавзуларга бағишланган нашрлар ҳақида китобхонларни мунтазам равишда хабардор қилиб туради. Ахборот бериш муттасил олиб борилади, унинг мазмуни энг муҳим тарбиявий ва умумий таълим вазифалари, китобхонларнинг қизиқишлари, уларнинг ёш хусусиятлари, олинаётган адабиёт мавзуси, вақтли нашрлар муаммолари билан белгиланади. Кутубхонанинг ахборот ишида оммавий, гуруҳий ва якка тадбир шаклларида фойдаланилади.

Китобхон кутубхона китоб фондларининг мазмуни тўғрисидаги дастлабки тасаввурни китоб жавонлари ёнига эркин бориш йўли билан олади. Китоб кўرғазмалари ҳам уни бу ҳақда хабардор қилади. Каталоглар ва картотекаларни бир система-

га бирлаштириш кутубхонанинг китоб фондларини кўп жиҳатдан: нашрларнинг тур ва билим соҳалари, мавзулар, жанрлар, муаллиф ва номларнинг алфавити бўйича; китобхонлар ҳар бир ёш гуруҳи билиш имкониятлари ва қизиқишларига мувофиқ тарзда очиб ташлаш имконини беради.

Ахборот манбаи сифатида каталоглардан фойдаланишнинг жадаллиги кўп жиҳатдан китобхонларнинг кутубхона-библиография тайёргарлиги даражасига боғлиқдир.

Ахборот ишида кутубхоначининг сўзи — кутубхоначининг кутубхона ва унинг бўлимларининг иши, китоблардан фойдаланиш қоидалари тўғрисидаги ҳикояси асосий роль ўйнайди. Бундай ахборот ҳатто энг кичик китобхонларга ҳам тушунарлидир.

Йўлқўрсаткичлар, расмий китобчалар, плакатлар, магнитофон ёзувлари, слайдалар ҳам сал каттароқ ёшдаги мактаб ўқувчиларига кутубхона тўғрисида ҳикоя қилиб бериши мумкин. Булар кутубхона бўлимларининг иши, эркин бориш мумкин бўлган жавонлардаги китобларнинг жойлаштирилиши, китоблар ҳақида, кутубхонага янги келтирилган китоблар тўғрисида маълумотлар олиш манбалари тўғрисида хабардор қилади.

Болаларга хизмат кўрсатувчи кутубхона ахборот ишининг асосий мазмуни турли ёш гуруҳига мансуб ёш китобхонларнинг ўқув, ижтимоий ва шахсий талаб-эҳтиёжлари билан белгиланади.

Кутубхона ўз китобхонларини ўргана бориб, қизиқишлари қарор топган, мунтазам равишда ахборот олиб туришга эҳтиёж сезган ўқувчилар гуруҳларини аниқлаши лозим. Ихтисослаштирилган мактабларнинг ўқувчилари, қизиқишлар бўйича мактаб факультативлари, бирлашмаларининг тингловчилари, фан тўғаракларининг аъзолари ва шу кабилар ана шундай тингловчи бўлиши мумкин. Бундай гуруҳларда кутубхоначиларгина эмас, балки тайёргарлиги бўлган, катта билим эгаси бўлган ўқувчилар ҳам ахборотчи бўлишлари мумкин. Ахборотчи фаоллар ахборот мавзусини белгилашда кутубхоначига кўмаклашадилар, материал танлашда қатнашадилар ва ҳатто ахборот учун ажратилган бутун адабиёт ёки унинг бир қисми бўйича обзорлар билан чиқадилар.

Гуруҳга ахборот бериш яқка тартибдаги ахборотнинг ўрнини боса олмайди.

Ўқувчи болаларнинг қизиқишлари ва ўқиш имкониятларини билиш кутубхоначига муайян мавзулар ва билим соҳаларига, адабиёт турларига қизиқиш туғилаётган китобхонларни аниқлашга ёрдам беради. Кутубхоначи бундай китобхонларни уларнинг розилиги билан алоҳида ҳисобга олади. Кутубхоначи яқка ахборот олишга эҳтиёж сезган китобхонни билиб олишдан аввал уни қизиқтирадиган мавзунини, муаммони аниқлаб олиш учун у билан суҳбатлашиши керак. Мавзу қанчалик аниқ бўлса, ахборот шунча бир мақсадга қаратилган бўлади. Кутубхо-

начи мавзуни белгилагандан кейин китобхоннинг фамилиясини махсус картотекага ёзиб қўяди ва шу тариқа уни қизиқтирадиган масалага доир адабиёт тўғрисида узоқ вақт давомида унга маълумот бериб туриш юзасидан ўз зиммасига мажбурият олади. Шундай китобхонларга мазкур мавзу ёритилган китоблар, ойномалар, рўзномалар ва тўпламларда босилган мақолалар варақачаларнинг иккинчи нусхалари ойда бир марта ёки икки марта бериб турилади.

Усмирларнинг қизиқишлари беқарор бўлиб, тез-тез ўзгариб туради. Шу бонсдан якка тартибдаги маълумот олаётган китобхонлар билан суҳбатлашганда шу китобхонга таклиф этилган адабиёт унга маъқул бўлган ёки бўлмаганлигини, мавзу чегараларини аниқлаш керакми ёки йўқлигини, унда янги қизиқишлар пайдо бўлдими ёки йўқлигини вақти-вақти билан сўраб туриш лозим.

Суҳбатларнинг натижалари китобхоннинг картотекасидаги варақачага ёзиб қўйилади. Варақачада китобхоннинг фамилияси, нечанчи синфда ўқиётгани, сўров мавзуи, маълумот берилаётган манбаларнинг номи кўрсатилади.

Гуруҳий ва якка тартибдаги ахборотга ўқувчиларгина эмас, шу билан бирга пионервожатийлар, ўқитувчилар ва бошқалар ҳам жалб қилиниши керак. Улар кутубхонада болалар адабиёти, болалар ўқиши, болалар билан кутубхонада ишлаш масалалари юзасидан ахборот олишлари мумкин. Шу ходимларнинг ҳатто мактабдаги иши билан боғлиқ бошқа мавзулар (болалар психологияси, педагогика, ўқитиш назарияси ва методикаси ва ҳоказо) юзасидан уларга махсус кутубхоналар ва катталар учун кутубхоналар ахборот беради.

Ахборот ишининг усуллари ва шакллари қандай?

Айрим мавзу ёки масалаларга оид янги олинган китоблар рўйхатини танлаб оммалаштириш китобхонлар айрим гуруҳларига ахборот хизмати кўрсатиш шаклларида биридир. Чунончи, ўрта ва катта ёшдаги китобхонлар учун мактаб дастурининг айрим фанлари ва бўлимларига оид, айрим касблар тўғрисидаги, ҳозирги сиёсатнинг муҳим масалалари ҳақидаги, фан ва техника янгилликлари, спорт ва санъат тўғрисидаги адабиётни ўз ичига олувчи рўйхатлар тайёрланиши мумкин. Бундай рўйхатларга, одатда, шу йил нашр этилган ёки кўпдан бери қайта нашр қилинмаган-у, лекин эскириб қолмаган китоблар киритилади. Бундай рўйхатлар китобхонларга бевосита кутубхонада таклиф қилиниши ёки мактабларга ва мактабдан ташқари муассасаларга топширилиши мумкин. Мактабларда ахборот стендлари ташкил қилиниб, уларга бир қанча чўнтакчалар ёпиштириб қўйилади. Чўнтакчаларда мавзулар ёзилган бўлади, уларнинг ичига эса тавсия этиладиган китоб ва мақолалар тавсифланган варақачалар солинади. Ана шундай стендлар ўқувчилар ва ўқитувчилар учун алоҳида-алоҳида ташкил этилиши, чўнтакларнинг ичидаги нарсалар мунтазам равишда янгиланиб туриши керак.

МКС шароитида марказий кутубхоналар мунтазам равишда «Янги олинган китоблар» бюллетенларини эълон қилиб турадилар, буларда мактаб ўқувчилари учун махсус бўлим ажратилган. Бундай бюллетенлар МКСнинг барча бўлимларига келадиган адабиёт рўйхатини ўз ичига олади. Рўйхатлар универсал, соҳавий, мавзуй бўлиши мумкин. Бир қанча ҳолларда тавсифга қисқача аннотация, китобга ёзилган тақризлар қўшиб қўйилади. Башарти ахборот қишлоқ мактабларига топшириш учун гайёрланган бўлса, аннотациядан кейин ушбу асарни ёки китоблар туркумини тарғиб қилиш учун кутубхона ишининг қандай шаклларида фойдаланиш кераклиги ҳақида тавсиялар ҳам берилиши мумкин. Шаҳар, район халқ таълими бўлимлари, методик кабинет билан келишиб, турли фан ўқитувчилари учун махсус ахборот рўйхатлари тузиши мумкин. Бундай рўйхатлар болалар адабиётини, шунингдек методик материалларни ўз ичига олади, бундай адабиётдан дарсда фойдаланиш ёки мустақил ўқиш учун ўқувчи болага тавсия қилиш мумкин. Мактабларга юбориладиган бундай рўйхатлар ўқув ишида ва ўқувчилар билан синфдан ташқари ишда педагогларга катта ёрдам бермоқда.

Ахборот рўйхатлари ота-оналар номига ҳам юборилиши мумкин. Бундай рўйхатларда турли ёшдаги болалар учун, оилавий ўқиш учун адабиёт, шунингдек болаларнинг ўқишига раҳбарлик қилишда, китоб билан ишлаш малакаларини ҳосил қилишда ота-оналарга ёрдам берадиган методик ва библиографик қўлланмалар кўрсатилган. Бундай ахборотларни касаб ва уюшмаларининг кутубхоналари билан келишиб, заводларнинг цехларида, фабрикаларда, муассасаларда илиб қўйиш, завод радиоси орқали эшиттириш мумкин.

Қўйилган адабиёт ёнига эркин бориш мумкин бўлган ҳолда мавзуй ва янги китоблар кўразмалари ва кўрик кўргазмалари адабиёт ҳақидаги ахборотни китобхонларга етказишда ёрдам бермоқда. Бу кўргазмалар ҳар бир ёш гуруҳдаги китобхонларга хизмат кўрсатиш бўлимларида ёки умумий ўқиш залида жойлаштирилади. Бундай кўргазмаларда муайян вақт ичида кутубхона олган бутун адабиётни қўйиш шарт эмас. Бундай пайтда китобхонлар ўртасида кенг тарғиб қилиш зарур бўлган энг яхши китоблар танланади. Кўргазмаларда китоблар билан бир қаторда янги журналлар, аудиовизуал воситалар, библиографик қўлланмалар қўйилиши мумкин. Ана шундай кўргазмаларда ўлкашунослик материалларини ҳам кўрсатиш муҳимдир. Китобхонлар кўргазмадан олган китоблар дубликат ёки аннотация қилинган варақача билан алмаштирилади. Янги китоблар тегишли бўлимларда очиқ фонд жавонларига ҳам қўйилиши мумкин.

Кўрик-кўргазмалар китоб фонднинг турли бўлимларидан олинган, қандайдир бирон белги (мавзуси, туркуми, нашрлар тип) билан бирлаштирилган, фанлардан бирини ўрганишга, юбилей санасига бағишланган китоблар билан ҳам китобхон-

ларни таништириш мумкин. Бундай кўргазмаларда МҚС ягона китоб фондидан олинган адабиётлар ҳам қўйилиши мумкин. Кўрик-кўргазмалар китобхонларга маълум бўлган кунларда, мунтазам равишда ташкил қилиниши лозим. Кўргазмадаги китоблар уч кун давомида берилмайди, бунда ҳар бир китоб ичига бланк ёки варақача қўйилади, борди-ю китобхон ушбу китобни олишни хоҳласа, шу бланк ёки варақачага ўз фамилиясини ёзиб қўйиши лозим бўлади. Варақачалар айни вақтда кўргазманинг самарали эканлигидан, китобхонларнинг тавсия этилган китобларга қизиқаётганлигидан далолат беради.

Болалар ўқиши раҳбарлари учун кўрик-кўргазмаларни кутубхона шаҳар таълим бўлими ёки район таълими бўлими билан келишган ҳолда ўқитувчиларнинг август кенгашлари даврида ёки фан ўқитувчилари, синф раҳбарлари, кашшоф ва комсомол ходимларининг семинарларида ташкил қилади. Кўргазмалар ёнида адабиёт обзорларини ўтказиш тавсия этилади, бундай обзорларни ўтказиш вақти тўғрисида маҳаллий матбуотда ёки радио орқали хабар қилиш лозим бўлади.

Кутубхона сўнги йиллардаги янги адабиётлар ёки билим соҳаларидан бирига оид адабиётлар юзасидан очиқ кўриги кунларидан қатнашиши мумкин, бундай кунларни системадаги (катталар учун) марказий кутубхона ўқитувчилар учун ташкил қилади. Мутахассисларга турли ёшдаги болалар учун мўлжалланган энг яхши адабиётни, библиографик қўлланмаларни, синфдан ташқари ўқиш назарияси ва методикасига оид китобларни тақдим қилиш лозим.

Баъзи кутубхоналар башарти бир китобнинг ўзи китобхонларнинг дунёқарашини шакллантиришда катта ўрин эгаллаб, улар олдимизда турган замонамиз муҳим масалаларидан бирини ёритиб бергудек бўлса, ҳатто шу биргина китобга бағишлаб ҳам ахборот кўргазмаларини ташкил қиладилар.

Илмий-билиш ва бадий адабиётнинг энг яхши асарларини тарғиб қилиш мақсадида ахборот иши обзор шаклида ҳам амалга оширилади. Библиографик обзорларни кутубхонада мунтазам равишда, масалан, ойига бир марта китобхонларга маълум бўлган кунда ўтказиш тавсия этилади. Ҳатто ўсмирлар учун мўлжалланган библиографик обзор ҳам 15—20 дақиқадан ортиқ давом этмаслиги керак. Бундай обзор адабиётга оид ахборотнинг кўргазмали шакллари билан: кўргазма ташкил қилиш, янги китобларнинг очиқ кўригини уюштириш, магнитофон ёзувлардан, слайдалардан, расмлардан фойдаланиш билан бирга қўшиб олиб борилса, самара беради. Обзорни адабий эрталик ёки кеча сценарийсига, китобхонлар конференциясининг яқунловчи қисмига киритиш мумкин. Адабиёт обзорларини маҳаллий матбуотда эълон қилиш, маҳаллий радио ёки мактаб радиоси орқали эшиттириш тавсия этилади.

Библиографик обзор биронта принцип асосида бирлаштирилган асарларни ифода этиб беришни кўзда тутати. Обзорлар айниқса катта ёшдаги ўсмирлар, педагоглар учун, ота-она-

лар йиғилишларида ёки ота-оналар университети машғулотларида ўтказилганида бундай обзорларда китобни таърифлашгина эмас, шу билан бирга унга баҳо бериш ҳам муҳимдир; ўқиш раҳбарлари китобнинг педагогик жиҳатдан қимматли эканини, муайян ёшдаги ўқувчи болалар учун унинг тушунарли эканини кўрсатиб бериши муҳимдир. Обзорда матбуотда эълон қилинган китоб ҳақидаги тақризларни айтиб ўтиш, китобхонлар билдирган фикрларни ўқиб бериш, шунингдек ўқув ишида болалар билан синфдан ташқари ва мактабдан ташқари ишларда китобни тарғиб қилиш йўллари ҳам айтиб бериш мумкин.

Ахборот кунлари — тадбирлар мажмуаси бўлиб, ахборот ишининг амалда ўзини оқлаган бу ишдан кўзда тутилган мақсад — китобхонларни муайян мавзудаги адабиёт ёки муайян вақт ичида кутубхонага келтирилган адабиёт билан таништиришдан иборат. Ахборот кунлари мунтазам равишда ўтказилса, буларда янги китоблар, китобларгина эмас, балки вақтли нашрлар, аудиовизуал материалларнинг кўргазмалари ташкил қилинса, айрим, энг муҳим мавзулар юзасидан суҳбатлар, адабиёт обзорлари уюштирилса, айти муддао бўлур эди.

Ўқувчилар учун Ахборот кунини сценарийсига кўргазмага қўйилган китоблардан айрим ҳикоя ёки шеърлар ўқиб беришни, саволлардан тузилган кичик викторина (саволларга жавоб беришда кўргазмага қўйилган китоблар қўл келиши мумкин) ташкил қилишни ҳам киритиш мумкин.

Ўқитувчилар учун Ахборот кунларини катталар кутубхонаси, ўқитувчилар малакасини ошириш институти ёки методик кабинет, китобсеварлар жамияти билан биргаликда, пионервожатийлар учун эса район комсомол комитети, кашшофлар иши кенгаши, кашшофлар уйи кутубхонаси иштирокида ўтказиш гоят мақсадга мувофиқдир.

Мактаб ўқувчилари учун ўтказиладиган Ахборот кунларига катталар — ўқитувчилар, кашшоф ходимлари, мактаб методистлари ҳам таклиф қилинадилар, улар янги адабиёт ҳақида гапириб беришда, унинг яхши жиҳатларига баҳо беришда, келувчиларнинг диққат-эътиборини қандай китобларга қаратиш лозимлигини аниқлашда кутубхоначиларга кўмаклашадилар. Кутубхоначилар билан педагогларнинг ана шундай биргаликдаги иши ҳозирги адабиётни жамоа бўлиб таҳрир қилишга, мактаб билан кутубхона ишида ўзаро алоқа ўрнатишга ёрдам беради.

Маълумотнома-библиография иши

Китобхонларнинг ўқиши ва ижтимоий фаолияти, шахсий қизиқишлари билан боғлиқ хилма-хил сўров ва талаб-эҳтиёжлари кутубхонада маълумотнома-библиография иши воситалари билан ҳам амалга оширилади.

Маълумотнома-библиография иши китобхонларга адабиёт

тўғрисида маълумот берибгина қолмай, шу билан бирга уларда вужудга келадиган саволларга ҳам аниқ жавоб қайтариши лозим. Кутубхона китобхонга берадиган ҳар бир маълумот икки хил мақсадни кўзда тутеди: китобхоннинг саволига жавоб беради ва унга адабиётни тавсия этади, бу адабиёт унга мавзуни ёритади, унинг билимларини кенгайтиради, мавзуга оид ёки мавзу билан боғлиқ масалаларга доир китобларни қунт билан ўқишга қизиқши уйғотади.

Маълумотнома-библиография ишининг сифати, унинг самарадорлиги кўп жиҳатдан кутубхоначилар ўз китобхонларини, уларнинг сўровларини, ўқишга оид, ижтимоий ва шахсий талаб-эҳтиёжларини қанчалик яхши билишларига боғлиқ. Китобхонларнинг сўровларини ўрганиш — маълумотнома-библиография иши самарадорлигининг шартларидан биридир.

Мактаб ўқувчилари кутубхоначига мурожаат қилаётган саволларнинг ранг-баранглиги ҳам уларнинг китобхонлик қизиқишлари кенг ва хилма-хил эканлигидан далолат беради.

Китобхонларга бериладиган библиография-маълумотномаларни қуйидаги гуруҳларга бўлиш мумкин: китобни ким ёзганлиги, муайян муаллифнинг китоби қандай деб аталиши, у қачон ва қаерда нашр этилганлиги ҳақидаги маълумотларни (кутубхоначи алфавит каталоги ва сарлавҳалар картотекаси ёрдами билан бажаради); муайян мавзуга оид қандай китоблар ва мақолалар мавжудлиги, бирон-бир ҳодиса, воқеани ёритишга оид маълумотларни (кутубхоначи системали каталог, рўзнома ва ойнома мақолалари картотекалари, қомуслар, луғатлар, маълумотлар, библиография қўлланмалари ёрдамида бажаради). Кутубхоначи айниқса мураккаб масалаларга дуч келган чоғда баъзан мутахассисга мурожаат қилишига ҳам тўғри келади.

Кутубхоначи мактаб ўқувчиларининг сўровларини асосан адабиёт бериш жойида қондиради. Мураккаб қидирувлар талаб қилинган айрим ҳолларда бу қидирувларни марказий кутубхона библиографи бир неча кун давомида адо этади. Бундай ҳолларда китобхонни МКга юбориш керак, чунки библиографда қўшимча саволлар туғилиши мумкин.

Маълумотларни бажаришнинг асосий босқичлари: сўровларни қабул қилиш, адабиётни танлаш ва ўрганиш (адабиёт ўртага қўйилган саволга қанчалик мувофиқ, китобхонга у тушунарлими), маълумот тузиш ва уни китобхонга топширишдан иборат.

Сўровни қабул қилиш чоғида одатда мавзу, китобхоннинг қизиқишига нима сабаб бўлганлиги, сўровдан кўзда тутилган мақсад нимадан иборат эканлиги, китобхоннинг мавзудан хабардорлиги, зарур маълумотларнинг ҳажми, материални ўрганиб чиқиш учун қанча вақтга эга эканлиги аниқлаб олинади. Башарти кўпгина ўқувчилардан бир мавзудаги сўров тушган бўлса, у вақтда ҳар бир ўқувчини айни қайси жиҳати кўпроқ қизиқтирганини билиш муҳимдир. Бу эса китобхоннинг саволига

жавобни ва тавсия этиладиган адабиётни танлашни белгилаб беради, бу савол ҳатто бир синфда ўқувчилардан бўлса ҳам, аммо ўқувчиларнинг қай даража билимли ва ўқимишли эканликларига қараб қийинлиги жиҳатидан фарқ қилади.

«Сўра — жавоб қайтарамиз» стенди китобхонларнинг сўровларини кўпайтириш ва кучайтиришга, уларда янги қизиқишларни вужудга келтиришга ёрдам беради, бундай стендлар кўпгина кутубхоналарда ташкил қилинган. Бундай стендда китобхонларнинг энг қизиқарли ва билишга оид муҳим бўлган саволлари, кутубхоначининг савол моҳиятига қараб қайтарган жавоблари ҳамда тавсия этилган тегишли адабиёт ёзилган бланклар қўйилган бўлади. Савол ва жавоблар ёзилган бланклар кўп бўлмаслиги керак, икки-уч ҳафтадан кейин эса уларни янгилари билан алмаштириш лозим бўлади.

Кутубхоначи китобхоннинг саволига жавоб қайтарибгина қолмасдан, балки уни жавоб қидиришда фаол қатнашчи ҳам қилиши керак. Кутубхоначи маълумот бера туриб, зарур материални мустақил излаш йўллари тўғрисида китобхон билан суҳбатлашади, унинг олида мураккаблиги жиҳатидан турлича бўлган бир неча китобни очиб қўяди, бу китоблар эса унинг сўровига жавоб беради, уни қизиқтирган мавзуга доир кўпгина янги нарсаларни билиб олишига кўмаклашади.

Қидирувлар жараёнида кутубхоначи китобхон билан биргаликда кутубхона маълумот аппаратининг қайси қисмига мурожаат қилиши лозимлигини аниқлайди. Шу дақиқа китобхон кутубхонанинг маълумотнома-библиография аппаратидан фойдаланишни, китобларни мустақил танлашни, ўзида туғилган саволларга жавоб топа билишни аста-секин ўрганиб олади.

Айниқса кичик мактаб ёшидаги китобхонлар билан ва кичик ёшдаги ўсмирлар билан ишлаганда баъзан бир мунча катта ёшдаги болаларга мўлжалланган нашрлардан фойдаланиш зарурияти туғилади, бундай ҳолларда кутубхоначининг ёрдами муҳимдир.

Тайёргарлиги бўлган ва қизиқувчан ўқувчилар китобхонларнинг сўровларига жавоблар қидиришда, «Сўра — жавоб берамиз» стенди учун ёзма маълумотлар тайёрлашда кутубхоначига катта ёрдам беришлари мумкин. Бундай ҳолда маълумот бланкида сўровга жавоб қайтариш учун адабиёт танлаган китобхоннинг фамилияси, синфи, мактаби кўрсатилади. Бироқ, бундай жавобларни олдин кутубхоначи кўриб чиқиши лозим.

Китобхонларнинг онг-билим даражасини кенгайтириш, энг яхши адабиётни тарғиб қилиш, янги билимларни ўзлаштиришда кўмаклашиш, китобхонларда кутубхона-библиографик маданиятни шакллантиришдан иборат маълумотнома-библиография ишининг асосий мақсади ана шу тариқа амалга оширилади.

Ўқувчиларнинг кутубхона-библиография маданияти асосларини эгаллаши кутубхоначи адо этадиган маълумотлар сонини камайтиради, чунки китобхонлар кўпгина саволларга кутубхо-

нанинг маълумотнома-библиография аппаратидан фойдаланиб, мустақил равишда жавоб топишлари мумкин бўлади.

Кутубхона болалар ўқиши раҳбарларига: ўқитувчиларга, тарбиячиларга, пионервожатийларга, ота-оналарга, болалар адабиёти ва болалар ўқиши масалалари билан шуғулланаётган кишиларнинг ҳаммасига ҳам маълумотнома-библиография ёрдами бермоқда.

Кутубхонада берилган маълумотларни ҳисобга олишни ва таҳлил қилишни тавсия этамиз. Ҳисобга олиш шакли қуйидагича бўлиши мумкин:

Сана	Сўров кимдан тушди	Сўровнинг мавзуси ва мақсади	Маълумотнинг тури		Бажариш манбаи	Сўров МКга юборилди
			Мавзусий	Ҳақиқий библиография маълумотларини аниқлаш		

Маълумотларнинг таҳлили турли ёшдаги, турли мактаб ва синфлардаги ўқувчи китобхонларнинг хусусиятларини, сўровлар динамикасини, уларнинг важлари ва мақсадларини, ўқитувчи топшириқларини бажариш билан, ижтимоий иш билан, шахсий тусдаги сўровлар билан боғлиқ сўровлар нисбатини аниқлаш имконини беради. Хулосалар эса кутубхонанинг китобхонлар ҳар бир гуруҳи билан маълумотнома-библиография иши олиб боришни такомиллаштиришга ёрдам беради.

Ахборот ва маълумотнома-библиография ишининг самардорлиги ахборотга киритилган адабиётга бўлган китобхонлар формулярлари ва сўровларини ҳамда ҳисобга олиш дафтаридagi маълумотномалар, ёзувларни, ахборот кунлари адабиётни кўздан кечириш жараёнидаги кузатишларни таҳлил қилиш чоғида ўқувчиларнинг маълумот аппарати билан ишлаш ва ундан шахсий ўқиш режаларини тузиш учун фойдаланиш вақтида ҳам намоён бўлмоқда. Китобхонлар билан ўтказилган суҳбатлар китобхонларнинг айрим гуруҳларини нималар қизиқтираётганини, ишнинг қандай шакллари уларни айниқса ўзига жалб этаётганини билиб олишга ёрдам беради. Ана шундай таҳлил камчиликларни бартараф қилиш йўлини топишга, ахборот ва маълумотнома-библиография иши сифатини, буларнинг педагогик таъсирчанлигини оширишга кўмаклашади.

МК библиография ахборот ва маълумотнома-библиография ишини ташкил қилади ва йўналтириб туради. У бу ишни МКС хизмат кўрсатувчи зонага кирадиган минтақада жойлашган бошқа системаларда кутубхоналар (мактаб, касаба уюшмаси кутубхоналари) билан мувофиқлаштириб туради. МК система-сидаги ахборот ва маълумотнома-библиография ишининг аҳволини таҳлил қилиб, уни такомиллаштириш юзасидан таклифлар киритади, ахборот учун адабиёт танлаш масалаларига доир

маслаҳат беради. Библиограф болалар кутубхоналари ходимлари билан биргаликда кўргазмалар учун адабиёт рўйхатини тузади, адабиёт обзорларини тайёрлайди, китобхонларнинг мураккаб ахборот сўровларини бажаради, ўқувчиларнинг синфдан ташқари ўқиши масалаларига оид болалар ўқиши раҳбарлари, болалар адабиёти библиографияси учун маълумотлар адо этади. Библиограф умумшаҳар ва умумрайон кўрик-кўргазмаларни, Ахборот кунлари сингари тадбирларни ўтказиш учун, матбуотда эълон қилинадиган обзорларни тайёрлаш учун масъул ходимдир.

Библиограф турли иш шакл ва усулларининг самарадорлигини, маълумот аппаратининг аҳволи ва унинг ташкил этилишини ўрганади, бажармаган жавобларнинг сабабини аниқлайди, ахборот ва маълумотнома-библиография ишини йўлга қўйишда системадаги кутубхоналаргагина эмас, шу билан бирга мактаб ва қишлоқ кутубхоналарига ҳам амалий ва методик ёрдам беради.

Ахборот ва маълумотнома-библиография иши масалаларини МК кутубхоначилар семинарлари ва кенгашларининг муҳокамасига киритади, бу масалалар мактаб ва қишлоқ кутубхоначиларини тайёрлаш ва уларнинг малакасини ошириш курслари дастурига киритилади. Курс ва семинарларнинг қатнашчиларига уларнинг билимларини кенгайтирадиган ва чуқурлаштирадиган ҳамда илғор тажрибани оммалаштиришга ёрдам берадиган адабиёт тавсия этилади.

Ёш китобхонларда кутубхона-библиография билимлари асосларини шакллантириш

Кутубхона-библиография билимларини шакллантириш — кутубхонада болалар ўқишига раҳбарлик қилиш ягона жараёнининг таркибий қисмидир. Ёш китобхонларни кутубхона-библиография билимлари асослари билан кундалик иш жараёнида мунтазам равишда, шунингдек, махсус «кутубхона дарслари»да таништириш керак.

Кутубхоначининг вазифаси — китобхонга кутубхонадан (унинг фондларидан, маълумотнома-библиография аппарати-дан) фойдаланишни ва китоб билан ишлашни ўргатишдан иборат.

Турли ёшдаги китобхонлар билан кутубхона ва кутубхоналар ҳақида, уларнинг имкониятлари тўғрисида хилма-хил суҳбатлар ўтказиш мумкин. Лекин суҳбатлар мазмунига қуйидаги маълумотлар: кутубхона нима, у нима учун керак, шахрингизда, районингизда қандай кутубхоналар бор, ким кутубхонага аъзо бўлиши мумкин, ундан қандай фойдаланиш лозим, кутубхонада қандай бўлимлар бор, жавонларда китоблар қандай жойлаштирилган, кутубхоначи китобхонларга нима билан ёрдам бериши мумкин, шахсий кутубхона, масалан, мактаб кутубхонаси ёки болалар кутубхонаси ўрнини боса оладими, китоб танлашда китобхонга нима ёрдам беради (каталоглар, картотекалар, библиография кўрсаткичлари киради).

Китоб жавонлари олдига эркин кириш мумкин бўлган ҳозирги шароитда ёш китобхонга китоб фондидан фойдаланишни ўргатиш муҳим вазифадир. Кутубхонанинг китоб фонди ёнига эркин кириш — «ўз-ўзига хизмат кўрсатиш» эмас, «кутубхоначисиз кутубхона» ҳам эмас, бу — ўқишга раҳбарлик қилишда ўқиш доирасини шакллантиришга, зарур китобни мустақил қидириб топиш малакаларни ва маҳоратини ривожлантиришга бевосита таъсир ўтказиш шакллари билан бирдир.

Таниқли китобшунос, маърифатчи Н. А. Рубакин кўплаб китобларни кўздан кечиришнинг фойдаси ҳақида гапириб, бундай деган эди: «Имкони борича кўпроқ китоблар билан янада яқинроқ танишишни ўзингизга қонда қилиб олинг. Биринчидан, мавжуд китобларни, иккинчидан, уларнинг сифатини, учинчидан, китоблар ҳақида талқин этилаётган масалаларни билиб оласиз. Китобни қидиринг, кутубхоналардан ҳам, таниш-билишларингиздан ҳам қидиринг, ўқимасангиз ҳам кўздан кечи-

ринг... имкони борича кўпгина китоблар тўғрисида тўла тасаввур олишга ҳаракат қилинг, оламда қандай китоблар борлигини билиш керак-ку, ахир... Китоб кўринишининг ўзи, унинг ҳажми, мазмуни, баён қилиш табиати кўп нарсага ўргатади... Ҳар қандай китобларни титкилаш — қизиқарли китобларни топишнинг, қизиқарли масалаларни, билимларнинг қизиқарли соҳаларини билиб олишнинг энг яхши усулидир...»¹

Ўқишга раҳбарлик шакли сифатида китоб жавонлари ёнига эркин бориш фонднинг бадиий, тарбиявий, билиш жиҳатидан анча қимматли бўлган қисми «очиб қўйилган» бўлиб, кутубхоначи маслаҳатчи педагог, китоб тарғиботчиси ва ўқиш раҳбари сифатида иш кўрган ҳолдагина самарали бўлади.

Эркин бориш фондини педагогик жиҳатдан пухта ўйлаб жиҳозлаш китубхонада кутубхонадаги нарсаларни билиш малакаларини шакллантиришга ёрдам беради, бундай жиҳозлаш усули китоб омборларидаги фондни жиҳозлашдан фарқ қилади.

Китубхонлар учун фондга доир йўл кўрсаткич бўлиб хизмат қиладиган жавон ажраткичлари ва сарлавҳалар системаси — жиҳозлаш негизидир. Стеллажлардаги сарлавҳалар, ёзувлар оддий, аниқ-равшан ва амалий бўлиши лозим. Бўлимнинг оғзаки белгиси ажраткичларга катта ҳарфлар билан ёзиб қўйилган. Фан ва адабиёт классикларининг асарлари, шунингдек Ватан ва хорижий замонавий атоқли муаллифларнинг асарлари олдига муаллифларнинг суратлари туширилган ва улар ҳақидаги қисқача маълумотлар ёзилган ва махсус безатилган жавон ички ажраткичлари қўйилади.

Энг яхши китобларга китобхонларнинг диққат-эътиборини жалб қилиш мақсадида «Ўқиб чиқишни маслаҳат берамиз», «Мукофотга сазовор бўлган китоб», «Ўқиб чиқинг — бу қизиқарли» сўзлари ёзилган хатчўплардан фойдаланилади. Ушбу китобда тилга олинган масалалар, мавзулар, муаммоларга оид аннотация қилинган китоблар — «Бундан кейин нималарни ўқиш керак» хатчўплари айниқса самаралидир.

Ажойиб кишиларнинг билимлар, китоблар, уларни ўқиш ва кутубхонадан фойдаланишнинг нафи жуда катта эканлиги ҳақидаги фикрлари акс эттирилган плакатлар ўринли ҳамда жонздор.

Кутубхонада айни бир вақтда бир неча хил кўргазма (махсус витриналардаги, одатдаги кўргазмалардан ташқари): жавон ички кўргазмалари стеллажларда, уларнинг ёўла деворларида, китоблар кўздан кечириладиган столларда, яъни китобхонлар айни китоб танлайдиган жойларда кўргазмалар жиҳозланиши мумкин.

Чунончи, жавон ички кўргазмаларида қандайдир бир бўлимнинг китоблари намойиш қилинади; бу китобларнинг доимий турадиган жойи ўша стеллаждадир. Бу китоблардан энг қимматлилари — яхши нашр этилган қизиқарли ва муҳимлари,

¹ Рубакин Н. А. Практика самообразования. М., 1919, 71—72-бетлар.

«юзи» билан китобхонларга қаратиб қўйилади. Қўрғазмада фақат бир китоб: янги китоб ёки юбиляр китоб кўрсатилиши мумкин. Китобхонлар кичик-кичик кўрғазмаларни яхши кўрадилар, улардан китобларни бажонидил оладилар; кутубхоначиларга бундай кўрғазмаларни китобларнинг иккинчи нусхаларни ёки шундай мазмундаги бошқа китоблар билан кунига 2—3 марта тўлдирншга тўғри келади.

Ёш китобхонларда кутубхона-библиография маданиятини тарбиялаш кутубхоначининг кундалик ишидир. Кутубхоначи фонддаги (эркин боришдаги ёки омбордаги) китоб турган жойни аниқлаш учунгина эмас, балки шу китоб ҳақида гапириб бера билиш учун ҳам ўз кутубхонасининг, умуман китоб фондидини ва ҳар бир алоҳида китобни яхши билиши даркор, шунда бу иш самарали бўлиши мумкин. Кутубхона-библиография суҳбатлари китобхоннинг амалий фаолияти (ўқув, ижтимоий фойдали, шахсий фаолияти) билан боғланган тақдирда бундай суҳбатлар айниқса кўпроқ натижа беради.

Кутубхона-библиография суҳбатларида китобхонга маълум бўлган маълумотларни такрорлаш ярамайди. Шу мақсадда китобхон билан суҳбат жараёнида формулярга ҳам кўз югуртириб қўйиш тавсия этилади: бунда китобларнинг ёзувлари, илгари қилинган белгилар бўйича кутубхоначи китобхон қандай библиографияга эга эканини билиб олади.

Китоб жавонларига эркин бориш усулидан фойдаланиш малакаларини шакллантириш билан бир вақтда кутубхоначи китобхонга манбаларнинг бутун бир мажмуида керак нарсаларни топа олишни ўргатиши, кутубхонанинг китоб бойликларини очадиган барча «калитлар» тўғрисида тасаввур бериши лозим.

Н. К. Крупская бундай деб ёзган эди: «Ҳатто дастлабки босқичдаёқ болани китобчаларни мустақил танлашга ўргатиш муҳим, китобчаларни танлашда унга ўқитувчи ёки кутубхоначи доимо кўмаклашмаслиги, балки у каталог билан ишлашни билиб олиши муҳимдир, чунки, ақс ҳолда у кейинчалик ҳам китобчадан фойдалана олмайди»².

Китобхонларни каталог ва картотекалар билан таништиришни кичик мактаб ёшиданоқ бошлаш мақсадга мувофиқдир, бунда каталоглар ва картотекаларнинг фонд билан, фонд ёнига эркин бориладиган ҳозирги вақтда китоб жавонларида китобларнинг жойлаштирилиши билан боғлиқ эканини тушунтириб ва кўрсатиб бериш керак (ҳозирги вақтда системали каталог «Кутубхона-библиография таснифи. Болалар ва мактаб кутубхоналари учун жадваллар» (М., 1986) га мувофиқ болалар учун 8 ёшдан бошлаб ташкил қилинади).

Кутубхоначи каталог қандай тузилганлиги, ундан қандай фойдаланиш кераклиги тўғрисида, каталог ажраткичи ва унга оид маълумотлар ҳақида, каталог варақачаларидаги кутубхона

² Крупская Н. К. О библиотечном деле. Сб. тр. М., 1983, 2- том, 160-бет.

шифри (ана шу шифр бўйича жавондаги китобни топиш мумкин), каталог варақчасининг вазифаси тўғрисида китобхонга гапириб беради, каталог варақчаси китобнинг муаллифи ва номи, жанри (эртақлар, шеърлар, ҳикоялар) тўғрисида, расом, китобнинг ҳажми, нашр этилган жойи ва йили ҳақида маълумот беради.

Китобхонлар жавондаги китоблар ва уларнинг системали каталогда акс этирилиши ўртасидаги алоқани яхшироқ тасаввур этишлари учун амалий машғулотлар ўтказилади. Бундай амалий машғулотлар СК кутубхонада билимнинг турли соҳаларига оид қандай китоблар, шунингдек қандай бадиий асарлар борлиги тўғрисидаги саволга жавоб беришини тушунишга кўмаклашади. Китобхон билан суҳбатлар ҳам ўтказилади, бундай суҳбатларни савол-жавоблар шаклида ташкил қилиш мумкин. Масалан, «Керакли китоб жавонда бўлмаса, нима қилиш керак?», «Шу мавзуга оид жавондан топилганларидан ташқари кутубхонада яна қандай нашрлар бор?» шундай савол-жавоблар жумласидандир. Суҳбат чоғида китобхонлар «Калит» алфавит-предмет кўрсаткичи (АПК) нима эканини, сарлавҳалар каталоги (кўрсаткичи)дан, варақчалардан, универсал, мавзуйи ва тармоқ библиографик кўрсаткичлардан қандай фойдаланиш лозимлигини билиб оладилар.

Катта ёшдаги ўсмир китобхонларни, бундан ташқари, ойномалар ва тўпламлардан олинган мақолаларнинг аналитик тавсифи хусусиятлари билан ҳам таништириш; диққат-эътиборини ўлкашунослик картотекасига қаратиш, ўз ўлкасига оид адабиётни қандай танлаш кераклигини тушунтириб бериш лозим. Каталоглар ва варақчалар билан мустақил ишлаш борасида болалик ёшида ҳосил қилинган малакалар ҳар қандай кутубхонадаги маълумотнома-библиография аппаратини анча тез ва енгилроқ ўзлаштиришга ёрдам беради.

Еш китобхонлар фонднинг атиги бир қисми «очилганини», бутун фонд ҳақидаги тасаввурни эса фақат каталог беришини билдилар. Китобхоннинг диққат-эътиборини ҳаминиша каталогга йўналтириш, у ёки бу муаллиф қандай китоблар ёзганлигини, муайян масалага доир кутубхонада яна қандай китоблар борлигини билишни хоҳлаган чоғда шундай қилиш зарур; чунки жавондаги китобларни бирма-бир кўриб чиқиб ҳам бу саволларга тўлиқ жавоб олиш мумкин эмас.

Китобхон қомусдан, маълумотномалардан, изоҳли, тармоқ, хорижий сўзлар луғатлари ва шу кабилардан, китоблардаги маълумот аппаратидан фойдаланишни ўргатиш — кутубхоначининг бурчидир. Мактаб дастурида учинчи синфдан бошлаб маълумот берувчи нашрлар ва уларнинг энг муҳим ўзига хос белгилари билан танишиш кўзда тутилади. Болалар учун махсус нашр этилган айни маълумотнома адабиёти асосида ахборот қидириш малакаларини шакллантириш мақсадга мувофиқдир.

Маълумот берувчи китобларининг минимуми мавжуд бўлиб,

у ҳар бир ёшдаги мактаб ўқувчисига маълум бўлиши лозим. Чунончи, кичик мактаб ёшидаги болалар учун «Бу нима, Бу ким» қомуси, шунингдек «кичик қомусий луғатчалар» туркумидир (буларнинг ҳар бири қандайдир бир тармоққа бағишланган); ўсмирлар учун — «Болалар қомуси», сиёсий, мифологик, жуғрофий луғатлар, ёш техник, математик, рассом, филолог қомусий луғатлар ва шу кабилардир.

Маълумотнома қомусий китобдан фойдаланишни ўргатиш методикаси хилма-хилдир. Масалан, «Маълумотнома адабиёти билан танишув», «Ўқувчилар учун қомус», «Болалар қомуси — у билан қандай ишлаш керак», «Маълумотномалар — улардан қандай фойдаланиш керак», «Ҳар хил типдаги луғатлардан қандай фойдаланиш керак», «Маълумотнома адабиёти билан қандай ишлаш керак» мавзуларида якка-якка ва гуруҳий суҳбат ўтказиш яхши натижа бериши мумкин. Бундай суҳбатларни синф билан, китобхонлар гуруҳи билан, ё муайян китобни олиш учун келганда, ёхуд «биронта қизиқарлироқ китобни» танлашни илтимос қилганида якка тартибда ўтказиш мумкин. Масалан, ёш математик, рассом, астроном ва шу каби қомусий луғатлардан қандай фойдаланиш кераклигини тушунтирган чоғда сўзлашувни ана шу нашр хусусиятларидан бошлаш мумкин, муайян материални топишни китобхондан илтимос қилиш ҳам мумкин. Ўқувчига «Болалар қомуси»дан, унинг ҳар бир жилдидан мунтазам равишда фойдаланишни албатта ўргатиш лозим. В. Сергеевнинг «Луғатлар — бизнинг дўстларимиз ва ёрдамчиларимиз» «5—7- синф ўқувчиларининг синфдан ташқари ўқиш учун китоб», деб аталган қўлланмаси луғатлардан қандай фойдаланиш кераклигини тўғрисида ҳикоя қилади, мактаб луғатларини ва қомусий маълумотномаларни батафсил таърифлаб беради.

Қатта ёшдаги ўсмир китобхонларнинг диққат-эътиборини С. Львовнинг «Китоб ҳақида китоб»ига ўхшаш нашрларга қаратиш лозим. Бу нашрда атоқли олимлар, ёзувчиларнинг ҳаётида китоблар қандай ўрин эгаллаганлиги ҳақида гап боради. С. Львов китоб билан қандай ишлаш кераклиги, ўқиш тўғрисида қандай тузиш лозимлиги тўғрисида маслаҳатлар беради. У «Китоб ва ўқиш ҳақида айтилган фикрлар», «Маълумотномалар», «Китобхонларга маслаҳатлар», «Ёзув тарихи ва китоблар», «Қатта кутубхона» (В. И. Ленин номидаги Кутубхона, М. Е. Салтиков-Шчедрин номидаги кутубхона тўғрисида), «Китоб билан қандай ишлаш керак», «Бадий адабиётни ўқиш санъати», «Назм ва насрнинг баъзи сирлари тўғрисида», «Китобнинг ўз тақдири бор», «Китоб санъати» бўлимларига доир аннотация қилинган адабиётнинг катта рўйхатини таклиф қилади.

Китобхонларни маълумотномалар билан ҳисоблашмайдиган, лекин уларнинг ўрнида қўлланилаётган нашрлар билан таништириш керак, чунки булардан турли масалаларга онд материал

топиш мумкин («Хамма нарсани билишни истайман» альманахи, «Глобус» тўпламлари ва бошқалар шулар жумласидандир).

Китобхон китобнинг тузилиши, ташкил этган қисмлари тўғрисида ҳам билиши лозим, чунки булар китоб ҳақида (унинг муаллифи, рассоми, мазмуни, муқаддимаси, хотимаси, изоҳлари, шарҳлари ва шу кабилари тўғрисида) унга дастлаб ахборотни бериши мумкин.

Масалан, китобхон А. Қ. Толстойнинг «Баллады и былины» китобининг охирида келтирилган «гридня», «мннть» ва шу каби эскириб қолган сўзларнинг моҳиятини кўздан кечирмаса, ёзувчи асарларининг мазмунини тушунмаслиги ва шеърини тузилишини идрок қила олмаслиги мумкин.

Илмий-билишга оид китобларни, масалан, техникага, табиатшуносликка ва шу кабиларга доир китобларни тавсия қилган чоғда китобхонларнинг диққат-эътиборини жадвалларга, хари-таларга, расмларга, махсус атамаларнинг луғатларига, қўшимча адабиёт рўйхатларига қаратиши лозим, булар китобхонларга китоб матнини яхшироқ тушунишга ёрдам бериши мумкин. Масалан, В. И. Соболевскийнинг қимматбаҳо ва қўлда майда зеб-зийнат буюмлари ясашга ярайдиган тошлар ҳақидаги «Замечательные минералы» китобида «Таблица характеристики важнейших, драгоценных и цветных камней с пояснением к описанию некоторых минералов» жадвали, минераллар коллекцияларини тўллашга оид маслаҳатлар, «Махсус атамалар луғати», китоб охирида эса тавсия этиладиган адабиёт рўйхати берилган.

Амалий ишга катта эътибор бериш керак, бундай иш китобхонларда кутубхонадан фойдаланиш малака ва кўникмасини шакллантиришга ёрдам беради. Амалий топшириқ китобхон суҳбат вақтида олган билимларини мустаҳкамлашга қаратилиши керак. Чунончи, китобхонлар, каталоглар, библиография қўлланмалари билан танишадиган машғулотларда урушда кўрсатилган қаҳрамонликларни билишга қизиққанларга масалан, қаҳрамон кашшофлар, Улуғ Ватан уруши қатнашчилари тўғрисидаги китобларни топиш ҳақида топшириқ бериш мумкин; техника билан қизиқувчи кишиларга машиналар тўғрисидаги китобларни топишни, тарих билан қизиқадиган кишиларга 1812 йилги уруш ва шу кабилар ҳақидаги китобларни топишни таклиф қилиш мумкин.

Кичик ёшдаги ўқувчилар ўртасида кутубхона-библиография билимларини тарғиб қилиш ишига катта ёшдаги китобхонларни жалб қилиш мумкин. Улар болалар билан адабий ўйинлар ўтказадилар, кутубхонада сайр-томоша ташкил қиладилар, китоб билан қандай муносабатда бўлиш, «Китоб касалхонаси»да нима қилиш кераклиги ҳақида гапириб берадилар.

Кутубхоначининг ўқитувчи билан ҳамкорлиги, болалар мактабда олган билимларини ҳисобга олиш — ёш китобхонларда кутубхона-библиография билимлари асосларини шаклланти-

риш соҳасида кутубхона иши самарадорлигининг зарур шартидир.

Ҳар синф ўқувчилари учун кутубхонадан, унинг фондидан, маълумотнома-библиография аппаратидан фойдаланиш малакаларининг мажбурий минимуми белгиланган. Ана шу минимумга мувофиқ кичик ёшдаги мактаб ўқувчилари китоблар ёнига бемалол боришни билиб олишлари, «Биз нималарни ўқишимиз керак» мавзуга бағишланган расмли каталог ёрдамида китобни топа билиши, «А ва Я гача» туркумидаги қомусий луғатлар, «Бу нима. Бу ким» қомусий нашрлар тўғрисида тасаввурга эга бўлиши, шу ёшдаги болалар учун мўлжалланган системали каталогни ва шу кабиларни билишлари керак. Кичик ёшдаги ўсмирлар (4—6-синфларнинг ўқувчилари) луғатлардан, қомуслардан, турлича маълумотнома адабиётидан, системали каталогдан, газета ва ойномалардан олинган мақолалар системали картотекасидан фойдаланган ҳолда мавзуга оид китобларни танлашни ўрганадилар.

7—8-синфларнинг ўқувчилари публицистик ва ижтимоий-сиёсий адабиёт билан ишлашни билишлари, муаллиф, таржимон, муҳаррир, сўзма-сўз таржима қилинган таржима шарҳларидан; китобнинг маълумотнома аппаратидан, асарлар тўпламига асарларнинг йиғма алфавит кўрсаткичидан, вақтли нашрлардан фойдалана олиши, ўқишнинг шахсий режасини мустақил равишда туза билиши лозим.

Юқори синфлар (8—9-синфлар)нинг ўқувчилари танқидий адабиёт устида ишлай олишлари, каталог ва картотекалардан уни топа билишлари, китоб ичидаги адабиёт рўйхатини, вақтли матбуот материаллари ва шу кабилардан фойдалана олишлари керак.

Болалар қўйи синфлардан бошлаб эстетика, адабиёт назарияси ва тарихи соҳасида баъзи билимларни оладилар, ўқиб чиққан китобларнинг мазмунини баён қилиб беришни ўрганадилар, расмларга қараб баёнлар ёзадилар, ҳикоя, шеър ва мақола тўғрисида ёзма равишда ўз фикрларини билдирадилар. Улар 7-синфгача илмий билиш ва бадиий асарларнинг хусусиятлари тўғрисида тасаввурга эга бўлишлари, китоб маълумотнома қўлланмалари ва шу кабилар устида ишлаш малакаларини орттиришлари лозим.

Мактабда ўқиш маданиятини тарбиялаш дарслардагина эмас, балки синфдан ташқари ўқиш вақтида, шунингдек синфдан ташқари тарбиявий иш олиб борган чоғда ҳам амалга оширилади. Ўқитувчиларга адабий мунозаралар, китобхонлар конференциялари, ёзувчилар билан учрашувлар ўтказиб туриш тавсия этилади. «Китоб ва кутубхона, уларнинг ўрни ва аҳамияти», «Адабиётни мустақил танлаш», «Тўшуниб ўқиш, китоб устида ишлай билиш» каби умумий таълим мактабининг ҳамма синфлари учун умумий бўлган мавзулар таълим-тарбия жараёнида ёритилмоқда.

Кутубхона ана шу билимларни чуқурлаштириш ва кенгай-

тириши, китобхонлар билан олиб бориладиган кундалик ишда китоб устида ишлаши, кутубхонадан фойдаланиш борасида уларнинг малака ва кўникмаларини машқ қилдириши ва мустақамлаши; ниҳоят, ўқитувчилар билан биргаликда ўқувчиларда кутубхона-библиография маданияти асосларини шакллантиришига қаратилган тадбирларни ўтказиши лозим.

Бир неча мисоллар келтирамиз. 4-синф ўқувчилари дарсда китоб чоп этишнинг ихтиро қилингани тўғрисида, Иван Фёдоров ҳақида билиб оладилар. Кутубхоначининг вазифаси — болаларга Е. Осетровнинг «Сказ о друкаре Иване и его книгах» китобини тавсия қилишдир. Бу китоб китоб босишнинг вужудга келиши, чоп этиш дастгоҳининг ихтиро қилиниши тўғрисида, дастлабки босма нашрларнинг қандай бўлганлиги ҳақида мароқли ҳикоя қилади. Ўқувчилар Иван Фёдоровнинг ҳаёти ва фаолияти тўғрисида ҳамда у яратган китоблар ҳақидаги китобларни ўқийдилар.

Ўқитувчиларнинг ўқувчиларга кутубхона-маълумотнома апараты ёрдами билан бажариш лозим бўлган топшириқларни бериши тўғрисида турли фанларнинг муаллимлари билан келишиб олиши мақсадга мувофиқдир. Ўқитувчилар ўз ўқувчилари кутубхонадан умуман ушбу фан бўйича эмас, балки ўрганилаётган мавзуларнинг ҳар бири юзасидан ҳам зарур нарсаларни топа олишлари тўғрисида ахборотга эга бўлишлари лозим. Бунинг учун кутубхонада уларга мўлжаллаб китоб обзорлари, очиқ эшиклар кунлари ташкил қилинади, тавсия этиладиган адабиёт рўйхатлари тузилиб, мактабларнинг ўқитувчилар хоналарига илиб қўйилади. Ўқитувчиларни ўқувчиларда кутубхона-библиография маданиятини шакллантиришга ёрдам берадиган китоблар билан таништириш зарур.

Кутубхоначи педагог топшириғини бажаришда ўқувчига ёрдамлаша туриб, у билан бирга каталоглар ёнига келиши, бу каталоглардан қандай фойдаланиш кераклигини, уни қизиқтирадиган мавзу юзасидан адабиёт рўйхатларини қандай тузиш лозимлигини эслатиб ўтиши керак. Кутубхоналар ҳузурида китобхонлар тўғараклари ва гуруҳларини тузиш мақсадга мувофиқдир. Бу тўғарак ва гуруҳларда ижодий топшириқлар, ўйинларнинг усулларидан фойдаланган ҳолда кутубхона-библиография билимларни рағбатлантириш ва чуқурлаштиришга қаратиб, махсус машғулотлар ўтказилиши мумкин бўлур эди.

Мактаблардаги, кашшофлар ўйларидаги клублар ва тўғараклар ҳам ўқувчиларда кутубхона-библиография маданиятини шакллантиришга ёрдам бериши мумкин. Масалан, ўлкашунослик тўғарагининг аъзолари маҳаллий муаллифлар китобларининг рўйхатларини тузишлари, кутубхона қомуслари, каталоглари ва ўлкашунослик картотекасидан фойдаланиб, улар ҳақидаги маълумотларни топшилари мумкин.

Кутубхона-библиография билимларини тарғиб қилиш соҳасида кутубхона олиб бораётган ва юқорида тилга олинган иш шаклларида ташқари, мактаб билан биргаликда 7—8-синф-

ларнинг ўқувчилари учун «Кутубхона-библиография маданияти асослари» юзасидан машғулотлар туркуми ташкил қилиниши мумкин. Бундай машғулотларни ўтказишдан мақсад—ўқувчиларнинг китоб ҳақидаги билимларини кенгайтириш, уларни бундан кейинги ўқишга, мустақил равишда билим олишга тайёрлаш, босма маҳсулотнинг ҳар хил турлари билан ишлаш малакаларини шакллантириш, кутубхона ва ахборот хизматларидан фойдаланишни ўргатишдир. Айни вақтда ўқувчилар кутубхоначи касби билан танишадилар, шу тариқа бу туркум касб танлашга йўллаш мақсадларига ҳам хизмат қилган бўлади. «Китоб», «Кутубхона», «Китобни қандай танлаш керак», «Китобни қандай ўқиш ва ўқиганни қандай тушуниш керак», «Китоб устида қандай ишлаш керак» машғулотларнинг асосий мавзуларидир. 7—8- синфларнинг ўқувчилари ана шундай машғулотлар туркумига тўла-тўкис тайёрлангандирлар. Улар тарих ва адабиёт соҳасида етарли билимларга эга, кўпгина бадий ва илмий-оммабоп китобларни ўқиб чиқишган, улар китоб ва кутубхонадан фойдаланиш малакаларига эга.

Машғулотларда ишнинг турли усул ва шаклларида: лекциялар ўқиш, суҳбатлар ўтказиш, семинар машғулотлари ташкил қилиш, ўқувчиларнинг ахборотларини тинглаш, амалий ишларни таҳлил қилиш, адабиёт обзорларини уюштириш, китоблар, ойномалар, рўзномаларни муҳокама қилиш, ёзувчилар, редакция ходимлари билан учрашувлар, сайр-томошалар, адабий ўйинлар, кўриклар ташкил қилиш усулларидан фойдаланиш тавсия этилади.

«Китобни қандай ўқиш керак ва ўқиганни қандай тушуниш керак» мавзуси юзасидан амалий ишни китоблар тўғрисида ўз фикрларини ёзишга бағишлашни маслаҳат қиламиз, токи, тингловчилардан ҳар бири бунинг учун ажратилган вақт ичида раҳбар таклиф этган ҳикоя ёки шеърни, илмий-оммабоп очерк ёки мақолани ўқиб чиқсин ва иккита қисқача ўз фикрини: бири илмий-оммабоп адабиёт асари тўғрисида, иккинчиси эса бадий адабиёт асари ҳақида ўз фикрини ёза олсин.

Кутубхона-библиография маданияти асослари юзасидан машғулотлар қизиқарли ва самарали бўлиши учун ҳар бир ўқувчининг билиш имкониятлари ва китобхонлик қизиқишларини ҳисобга олиш, амалий топшириқларни, китобларни тавсия қилишни тегишли суръатда табақалаштириш керак. Чунончи, каталог ёки библиография қўлланмаси юзасидан китобни қидириб топиш топширигини топшира туриб, ўқувчилардан бирига китоб танлашни, масалан, комсомол қурилишлари тўғрисидаги китобни, иккинчисига пластмассалар кимёси ҳақидаги китобни, учинчисига ҳайвонлар ҳақидаги китобни ва ҳоказо излаб топишни таклиф қилиш мумкин. Топшириқларни қийинчилик ларажасига мувофиқ ҳам табақалаштириб бориш лозим. Бирмунча ўқимишли ва тайёргарлиги бўлган ўқувчиларга, масалан, космик медицина ҳақидаги китобларни топишни айтиш мумкин, ўшанда бошқа ўқувчиларга ўхшаб каталогдан «Ме-

дицина» бўлими жойлашган ерни қидирадиган бўладилар.

Амалий машғулотлар бирмунча тайёргарликни талаб қилади. Муҳокама қилиш ва фикрлар билдириш учун китоблар танлашга эътиборни қаратиш керак. Тавсия этиладиган библиография қўлланмаларининг сўнгги йилларда нашр этилганларини (булар орасида эскирган адабиёт бўлмаслиги лозим) ҳамда ўсмирлар ва ёшлар учун мўлжалланганларини танлаш маъқул бўлар эди.

Машғулотларда намоён қилинадиган кўргазмалар кураш ва материалларни олдиндан тайёрлаб қўйиш керак. Мазмун, каталогларга доир китоблар танлашга бағишланган машғулотларга китобларни тавсифлашнинг типик ҳолларни акс эттирувчи каталогларнинг бир неча варақчаси макетларини, системали каталогга «калит» варақчани рўзнома ва ойномалардан олинган мақолалар картотекасида варақчани ва шу китобларни тайёрлаш тавсия этилади.

Кутубхона кашшофлар ташкилоти билан биргаликда «Менинг ҳаётимда китоб ва кутубхона», «Менинг энг яхши кўрган китобим», «Ўқишимга қандай китоблар ёрдам берди», «Ойномалардан мен нималарни билиб олдим» мавзусидаги китобхоналар конференциясини тайёрлаш мумкин. Кашшоф ва комсомол матбуоти материалларини ўқувчилар билан муҳокама қилишни уюштириш мумкин. Кутубхона фаоллари конференцияга тайёргарлик кўра туриб, билдирилган фикрларнинг альбомини тузадилар, деворий рўзнома чиқарадилар.

Кутубхона-библиография билимларини тарғиб қилиш системасида кўриб чиқилмаган масалалар («Китоб ва кутубхона. Уларнинг ўрни ва аҳамияти», «Адабиётни мустақил танлаш», «Тушуниб ўқиш, адабиёт билан ишлаш билиш») саккиз йиллик мактаб ўқувчилари учун умумий бўлиб, кашшоф ва комсомол ташкилотлари билан алоқада кутубхоначи ва ўқитувчи томонидан амалга оширилади. Ўқувчилар ўртасида, шунингдек пионервожатийлар, ота-она ва ўқитувчилар ўртасида кутубхона-библиография билимларини тарғиб қилиш юзасидан ягона иш режасининг тузилиши бу соҳадаги фаолиятнинг самарадорлигига ёрдам беради. Бу режада мактаб, кутубхона, мактабдан ташқари муассасалар ва жамоат ташкилотларининг ўрни, биргаликда ишлаш йўллари, ҳамкорлик қилиш шакли ва мазмуни белгиланади.

Ҳар бир ўқув йили охирида кутубхоначиларнинг кенгашларини ўтказиш тавсия этилади, бу кенгашларда биргаликда қилинган иш якунлари, унинг сифати ва самарадорлиги, амалий машғулотларнинг дастури, усуллари, мазмуни ва шу китоблар муҳокама қилинади.

Кутубхона-библиография саводлилик асосларини шакллантиришга қаратилган кутубхона ишининг бутун мазмуни ўқувчиларда кутубхона-библиография хизматларидан мустақил фойдаланишга ўрганиш эҳтиёжини ҳосил қилишга кўмаклашишни лозим, бу эса мустақил билим олиш йўлидаги ўқишнинг муҳим палласидир.

МҚСда болаларга кутубхона хизмати кўрсатиш системасини бошқариш

МҚСда болаларга кутубхона хизмати кўрсатиш, унинг ишини ва бошқаришни ташкил этиш борасидаги умумий вазифаларга бўйсундирилган¹. Бошқарувнинг вазифаси — ташкилий чоралар воситаси билан болаларга кутубхона хизмати кўрсатишда қатнашаётган МҚС бўлинмаларининг сифатли ишлашини таъминлашдан иборат.

МҚ барча масалалар юзасидан МҚС билан биргаликда раҳбар марказ ҳисобланади. У система регионда бутун аҳолига, шу жумладан болаларга кутубхона хизмати кўрсатишнинг аҳволи учун жавобгардир. БМҚ болалар билан кутубхона иши муаммолари юзасидан МҚСда асосий бўғин ҳисобланади. Хизмат кўрсатишни ташкил этиш, адабиётни тарғиб қилиш ва ўқишга раҳбарлик қилиш, болалар учун китоб фондларини вужудга келтириш билан, кутубхоналарга методик ёрдам кўрсатиш мазмуни ва улар ишини мувофиқлаштириш билан боғлиқ барча масалаларни ҳал қилишда БМҚ етакчи роль ўйнайди.

БМҚ билан МҚ структурали бўлинмаларининг иши (адабиётни бутлаш ва ишлаш, ягона фондни, методик ва кутубхона ишини ташкил этиш ва ундан фойдаланиш) ҳамжиҳатлик ва мувофиқлаштириш асосига қурилади.

МҚ ва БМҚ ўртасидаги алоқалар баъзан бузилади. Яъни, МҚ регионда болаларга кутубхона хизмати кўрсатиш масалалари билан шуғулланмайди, БМҚга таяниб иш кўрмайди, МҚС ишлаётган ҳудудда ана шу масалаларни ҳал қилиш учун уни жалб этмайди. БМҚ эса МҚС регионда ана шу муаммага раҳбарлик қилишдан ўзини четга олади ва ўз фаолиятини ўзи хизмат кўрсатиш зонаси билангина чеклаб, филиал кутубхона сифатида иш кўради. Бу эса МҚСда ва унинг фаолияти регионда болаларга хизмат кўрсатувчи бошқа идораларнинг кутубхоналари (мактаб, касаба уюшмалари) кутубхоналари ва бошқа кутубхоналар ишлайди кутубхонанинг болалар билан ишлашини сусайтиришга олиб келади.

МҚ билан БМҚ методик ва мувофиқлаштирувчи муассаса-

¹ Организация работы централизованной библиотечной системы: Инструкции и учетные формы, М., 1985, 12—15-бетлар.

лар сифатида ўз вазифаларини аниқ-пухта бажаришигина МКС регионда болаларга муваффақиятли равишда кутубхона хизмати кўрсатишга ёрдам бериши мумкин.

МҚ, БМҚнинг ўрни ва вазифалари ҳамда МКСда болаларга кутубхона хизмати кўрсатишда уларнинг ўзаро муносабатлари тартибга солиб турувчи ҳужжатларда ёритиб берилмоқда². Ҳар бир МКС типовой ҳужжатлар асосида мавжуд шароитларга татбиқан ишлаб чиқилган ва тасдиқланган структурали бўлинмалар тўғрисидаги низомга эга бўлиши керак. «...марказлаштирилган кутубхона системаси структурали бўлинмалари тўғрисида намунавий Низомлар» тўплами МКСда болалар учун структурали бўлинмалар: болалар марказий кутубхонаси, БМҚ ёш китобхоналарга хизмат кўрсатиш бўлимлари, филиал болалар кутубхонаси вазифалари ва фаолият мазмунини белгилаб берувчи ҳужжатларни ўз ичига олади. Унда филиал кутубхона болалар бўлими тўғрисидаги намунавий низом йўқ. «БМҚ китобхона болаларга хизмат кўрсатиш бўлими тўғрисидаги намунавий низом»дан фойдаланиб, уни ишлаб чиқиш мумкин³. Чунки, ана шу бўлинмаларнинг асосий вазифалари ва иш мазмуни айнан ўхшаш бўлиб, тафовут фақат иш ҳажмида, уни ташкил этиш ва бошқаришдадир.

Болалар билан ишлаш юзасидан системанинг у ёки бу бўлини фаолиятини таъминлаши мажбур бўлган МҚ бўлимлари ўз фаолияти мазмунини БМҚ билан мослаштирадиган ва мувофиқлаштиради. Масалан, МҚнинг адабиётни бутлаш ва ишлаш бўлими вазифаси—БМҚ ягона фондини шакллантиришдан ва каталоглар системаси орқали уни очиб беришдан иборат. Ана шу бўлим ходими (ёки болалар адабиёти иш ҳажмига қараб бир неча ходими) нашриётларнинг мавзуй режаларини ўрганиш, болалар адабиёти учун буюртмаларни амалга ошириш, умуман система бўлинмалари бўйича уни тақсимлаш ва шу қабилар билан боғлиқ бўлган ўз ҳаракатларини БМҚ билан мослаштиради.

МҚ методик ва библиография ишлари бўлими МҚС структурали бўлинмаларининг ягона ташкилий-методик жиҳатдан бирлигини таъминлайди. МКСда болаларга кутубхона хизматини методик жиҳатдан таъминлаш вазифаси ҳисобланган шу бўлимнинг методисти ана шу ишни БМҚ билан биргаликда амалга оширади.

Фақат болалар кутубхоналарини бирлаштирган марказлаштирилган шаҳар системаларида МШБК раҳбарлик маркази ҳисобланади. Унинг функционал бўлимлари ўз муаммолари

² Положение о централизации государственных массовых библиотек // Руководящие материалы по библиотечному делу. 112—116-бетлар. Временные типовые штаты централизованных библиотечных систем Министерства культуры СССР. // Уша ерда. 100—108-бетлар. Организация работы централизованной библиотечной системы. 6—19-бетлар.

³ Примерные положения о структурных подразделениях централизованной библиотечной системы и основные должностные инструкции сотрудников М., 1977, 35—38-бетлар.

системасида етакчи бўғинлар ўрнида фаолият кўрсатади. МШБК бўлимлари тўғрисида тартибга солиб турувчи ҳужжатларни тайёрлаш учун «...марказлаштирилган кутубхона системаси структурали бўлимлари тўғрисида намунавий низомлар»дан фойдаланилади.

МКСда болаларга кутубхона хизмати кўрсатиш системасини бошқариш структураси кўп бошқичли бўлиб, у МКС ходимларининг сонига ва (биргаликда бошқарув ёки алоҳида болалар бошқаруви кутубхонаси) вариантига боғлиқдир.

Болаларга кутубхона хизмати кўрсатиш системасини МКС билан биргаликда бошқаришда раҳбарларнинг қуйидаги категориялари: директор, директорнинг болалар билан ишлаш бўйича ўринбосари, адабиётни бутлаш ва унга ишлов бериш, ягона фонд ва КАни ташкил этиш ҳамда ундан фойдаланиш, методик ва библиография ишлари бўлимларининг мудирлари, хизмат кўрсатиш бўлимларининг мудирлари қатнашадилар.

МКС директори (у МҚ директори ҳам) умуман МКС фаолиятини ташкил қилади ва йўналтириб туради, ишда ғоявий-сиёсий мўлжални таъминлайди, китобхонларга, шу жумладан болаларга хизмат кўрсатишнинг ташкил этилиши ва аҳоли учун, шаҳарда (районда) кутубхона ишига методик раҳбарлик қилиш учун, МКС кадрларини танлаш, жой-жойига қўйиш ва тарбиялаш учун жавобгардир.

МКС директорининг болалар билан ишлаш бўйича ўринбосари МКС да болаларга кутубхона хизмати кўрсатишни ташкил этиш ва унинг мазмуни учун жавоб беради. У айни маҳалда БМҚ раҳбари ҳам ҳисобланиб, бевосита МКС директорига бўйсунди, директор топшириғига мувофиқ МКСга раҳбарлик қилиш юзасидан бошқа вазифаларни ҳам бажаради; директор қўзуридаги кенгаш таркибига киради.

Ходимларнинг меҳнатига ҳақ тўлашнинг IV гуруҳига ва бундан ҳам юқори гуруҳига киритилган МКСда директорнинг болалар билан ишлаш бўйича ўринбосари бор⁴. Ходимларнинг меҳнатига ҳақ тўлаш бўйича V гуруҳига кирувчи МКСда катта кутубхоначи БМҚ раҳбари ҳисобланади.

МКСда болалар билан кутубхона ишини ташкил этишни, унинг мазмунини, унга методик ёрдам беришни ва назорат қилишни таъминловчи барча масалалар директор ўринбосари вазифалари доирасига киради.

Директор ўринбосари МҚ бўлим мудирлари ҳамда МКСда болалар учун адабиётни бутлаш ва ишлашни таъминлаш учун, ягона китоб фондини ташкил қилиш ва ундан фойдаланиш, турғун бўлмаган хизмат кўрсатиш, методик ва библиография ишини уюштириш учун жавобгар бўлган мутахассислар билан алоқани амалга оширади. МҚ функционал бўлимлари болалар билан ишлаш бўйича мутахассислари айни вақтда икки томонлама бўйсунувда бўладилар: бўлимларнинг мудирлари

⁴ Руководящие материалы по библиотечному делу. 100—108-бетлар.

уларнинг бевосита раҳбарлари ҳисобланадилар, айни вақтда уларнинг фаолияти болаларга кутубхона хизмати системасининг куратори—директор ўринбосари билан келишиб олинган бўлади.

Директор ўринбосари болаларга хизмат кўрсатувчи МКС бўлинмаларининг ишини жорий ва истиқбол режалаштириш иши билан шуғулланади, МКСга доир матнли ва статистик ҳисоботларни тузади. Бунда у методистлар билан биргаликда иш кўради. Директор ўринбосари билан методист БМҚ ва болаларга хизмат қилувчи филиал кутубхоналар ишининг асосий йўналишларини бамаслаҳат белгилайди, система бўлинмалари ишини режалаштиришда уларга ёрдам беради. Ишлаб турган бўлимларнинг мутахассислари билан биргаликда режалаштирилган даврда кутубхонанинг болалар билан ишлаши юзасидан мавжуд вазифалар белгиланади.

Директор ўринбосари МКСда болалар билан ишлаш режасининг бажарилиши учун жавобгардир. Режалар қандай амалга ошириляётганини у йил давомида назорат қилади.

МКСда болалар учун ягона адабиёт фондиди шакллантириш, унинг сифатини ошириш ва фаол фойдаланишни ташкил қилиш, ажратилган пулларни ва болалар учун янги келтирилган китобларни МКС структурали бўлинмалари ўртасида дастлабки тарзда тақсимлаш, шунингдек болалар учун вақтли нашрларга обуна бўлишни тартибга солиш, китоб фондлари аҳволини ўрганишни ташкил этиш ва система ичида китоб айирбошлаш бўйича китобларнинг иккинчи нусхаларини қайта тақсимлаш масалаларини назорат қилиб туриш директор ўринбосари вазифалари доирасига киради.

Директор ўринбосари МКСда болаларга кутубхона орқали хизмат кўрсатишни ташкил этиш ишига бошчилик қилади. Унинг раҳбарлигида шаҳар (районда) болаларга кутубхона хизмати кўрсатиш ягона режаси ишлаб чиқилади, 1—8-синфларнинг ўқувчиларини мунтазам равишда ўқишга жалб этиш учун китобхон болаларга хизмат кўрсатишнинг турғун бўлмаган шаклларида фойдаланиш соҳасида назоратни амалга оширилади. У болалар ўқишига раҳбарлик қилиш ва китобни тарғиб этиш сифати ва самарадорлигини ошириш, китобхон болаларга ахборот-библиография хизмати кўрсатишни такомиллаштириш, ўқувчилар ўртасида кутубхона-библиография билимларини тарғиб қилиш масалаларини ўз диққат марказида тутати.

Директор ўринбосари МКСда болалар билан ишлашга ташкилий-методик раҳбарликни, бошқа идораларнинг кутубхоналарига методик ёрдам кўрсатишни назорат қилади. У методист билан биргаликда ҳар йили болаларга хизмат қилувчи кутубхоналарга методик ёрдам кўрсатиш режасини тузади, бу режа МҚ ташкилий методик бўлимнинг ягона режасига киради.

Директор ўринбосари система ичида ҳам, шунингдек умуман МКСда ҳам структурали бўлинмаларнинг бошқа идора-

лар кутубхоналари — мактаблар, касаба уюшмалари ва шу кабиларнинг кутубхоналари билан ҳамжиҳат бўлиб ишлашни мувофиқлаштириб туради. Кутубхонанинг болалар билан ишлаши бўйича МКСнинг масъул вакили сифатида у жамоат кенгашлари, комиссиялари таркибига кириди; болалар билан иш олиб бораётган комсомол, пионер ташкилотлари ҳамда бошқа жамоат ва ижодий ташкилотлар, давлат муассасалари билан, халқ таълими район (шаҳар) бўлими билан доимо алоқа боғлаб туради.

Директор ва унинг ўринбосари МКСда юқори даражадаги раҳбарлардир. Регионда болаларга кутубхона хизматининг аҳволи кўп жиҳатдан улар олиб бораётган ташкилий ишларга боғлиқ. Марказлаштирилган системаларнинг иш тажрибаси шуни кўрсатадики, бу системаларнинг раҳбарлари ўз вазифаларини ҳамisha ҳам тўлиқ бажармаяптилар. Баъзан МКС директори МКСда болалар билан ишлашга раҳбарликни ўринбосарига топшириб қўяди; ана ўшанда МКСнинг муҳим бўғини — болаларга хизмат кўрсатиш унинг диққат-этиборидан тушиб қолади, ҳолбуки, биргаликдаги марказлаштирилган системаларда китобхонларнинг деярли учдан бир қисми болалардир. Болалар билан кутубхона иши масалаларини ҳал қилишнинг ажратиб қўйиллиши шунга олиб келадикки, бу масалалар МКСнинг умумий муаммоларида иккинчи ўринда қолиб кетади.

Болалар кутубхоналаринигина бирлаштирувчи МҚда бошқарув тузилиши кўп поғоналидир, яъни унда директор (йирик БМКСда директорнинг ўринбосари ҳам бор), бўлимларнинг мудирлари, филиал кутубхоналар, оддий ходимлар мавжуд. Системага директор бошчилик қилади. Бўлимларнинг мудирлари МШБҚда ўз соҳалари учун, шунингдек умуман бутун система фаолиятининг муайян йўналишларига ҳам жавоб берадилар. Системадаги ва умуман региондаги кутубхоналарга кўрсатиладиган методик ёрдамни ташкил қилиш ва мувофиқлаштириш масалалари МШБҚ методик бўлимининг мудирлиги вазифалари доирасига кириди.

МКС ходимларининг барча категориялари учун намунавий лавозим қўлланмалари (йўл-йўриқлари) бор⁵. Бундай қўлланмалар жойларда — МКСда ҳар бир ходимнинг малака хараκτηстикасини, иш ҳажминини ва лавозим номенклатурасини ҳисобга олган ҳолда унинг учун мавжуд лавозим йўл-йўриқларини ишлаб чиқиш учун негиз бўлиб хизмат қилади.

МКСни бошқариш яккабошчилик билан коллегияликни қўшиб олиб бориш асосида амалга оширилади. Системада болалар билан кутубхона ишига раҳбарлик қилиш ҳам ана шу принципга мувофиқ равишда кўрилади. Системада болалар билан кутубхона иши муаммоларини ҳал қилишда бўлимлар-

⁵ Примерные должностные инструкции работников централизованной библиотечной системы // Примерные положения о структурных подразделениях централизованной библиотечной системы... 45—79- бетлар.

нинг мудирлари, филиал кутубхоналар, оддий ходимлар қатнашадилар. Директор ҳузурида ўтказиладиган кенгашлар МҚС ишлаб чиқариш масалаларини коллегиял ҳал қилишнинг ривож топган шаклидир. Ана шундай кенгашларда умуман МҚСнинг иши даражасини ошириш билан боғлиқ бўлган масалалар ҳал қилинади, иш режалари, кундалик фаолият ва истиқболлар, можароли вазиятлар муҳокама қилинади.

МҚС бўлимларида мутахассислар таркибидан турли кенгашлар (масалан, фондларни бутлаш, методик иш кенгашлари) тузилади.

Ташкилий-методик ишлар

Ташкилий-методик ишнинг мақсади — марказлаштирилган системада ҳам, шунингдек МҚС бутун регионда ҳам кутубхоналарнинг, шу жумладан, болаларга хизмат кўрсатувчи кутубхоналарнинг ишини яхшилашга қўмақлашишдан иборат.

Болаларга кутубхона хизмати кўрсатиш муаммолари юзасидан олиб борилаётган ташкилий-методик ишлар ёш авлодни ўқитиш ва тарбиялашда китоб ва кутубхона ўрнини оширишга қаратилган бўлиб, адабиётни тарғиб этиш, ўқишга раҳбарлик қилиш, китоб фондларини вужудга келтириш ва улардан фойдаланиш, кутубхоналар ишини ташкил этиш, режалаштириш ва ҳисобот соҳасида кутубхонанинг бутун фаолиятини такомиллаштиришни кўзда тутди.

«СССРда кутубхоначилик иши тўғрисида Низом»нинг 14-моддасида кўрсатиб ўтилишича, мамлакат кутубхоналари ягона системасида барча кутубхоналарга, шу жумладан болаларга хизмат кўрсатувчи кутубхоналарга методик ёрдам кўрсатиш СССР Маданият министрлиги системаси методик марказлари ҳисобланган кутубхоналар зиммасига юкланган. Қишлоқ жойлардаги, шаҳарларда ва районларда оммавий ва болалар кутубхоналарини бирлаштирган МҚСда МҚ барча кутубхоналар учун методик марказ ҳисобланади, методик ва библиография ишлари бўлими унинг тузилишига кирилади. У системадаги барча структурали бўлинмаларга ягона методик раҳбарликни, методик ишни мувофиқлаштиришни таъминлайди, бошқа системалар ва идораларнинг кутубхоналарига методик ёрдам беради. Унинг методик қарорлари МҚСдаги ҳамма кутубхоналарда жорий этилиши мажбурийдир.

МҚ ва БМҚнинг бошқа бўлимлари МҚСдаги барча кутубхоналарга ўз муаммолари юзасидан методик ёрдам беришда қатнашадилар.

БМҚ болаларга кутубхона хизмати кўрсатиш масалалари юзасидан МҚС регионда методик ишнинг бош бўғини ҳисобланади. У болалар билан кутубхона иши ташкил қилиниши, йўналиши ва унинг мазмунини учун, МҚСда болалар адабиёти

фондининг барло этилиши учун жавоб беради; МКнинг⁶ методик бўлими билан ҳамжиҳатликда болаларга хизмат кўрсатадиган барча идораларнинг кутубхоналарига методик ёрдам беради.

Болалар кутубхоналаринигина бирлаштирувчи МКСда МШБКнинг методик бўлими системадаги кутубхоналарга ягона методик раҳбарликни амалга оширади. Бошқа бўлимлар бу ишда ўз йўналишларига мувофиқ қатнашадилар. Оммавий ва болалар кутубхоналарини алоҳида-алоҳида марказлаштирган чоғда ана шу системалар ўртасида мустақкам ҳамжиҳатлик бўлиши лозим, методик фаолиятнинг барча йўналишлари бўйича биргаликдаги тадбирлар режаси унинг ташкилий шакли бўлиши мумкин.

Йирик шаҳарлар ва қишлоқ районларидаги МКСда ўз зонасидаги методик марказлар вазифаси марказлаштиришга қадар собиқ зона болалар кутубхоналари бўлган шаҳар ва қишлоқ таянч филиал кутубхоналари зиммасига юкланади.

МК методик ишига директор умумий раҳбарлик қилади. Унинг ташкил этилиши ва мазмуни учун методик бўлим мудирини жавоб беради. Айни вақтда МКС директорининг ўринбосари ҳисобланган БМК раҳбари шаҳарда (ёки районда) болаларга кутубхона хизматини ташкил этиш ва унинг аҳволи учун жавобгардир.

МКнинг методик бўлимида болалар билан ишлаш методисти ажратилади, у бўлим мудирини раҳбарлигида директорнинг болалар билан ишлаш бўйича ўринбосари билан алоқада иш кўради.

Болалар билан ишлаш методисти бўлмаган МКСда унинг вазифасини БМК раҳбари бажаради. Болалар билан ишлаш методисти директор ўринбосари билан биргаликда болаларга хизмат кўрсатувчи кутубхоналарга ёрдам юзасидан тадбирлар режасини тузади, бу режа МК методик иш режасининг умумий бўлимига киради.

Болалар билан ишлаш методисти қуйидаги вазифаларни бажаради: болаларга кутубхона хизмати кўрсатишнинг аҳволини ўрганadi; регионда болаларга кутубхона хизмати кўрсатишнинг ягона режасини тузишда қатнашади; болаларга хизмат қилувчи МКС бўлимларига методик ёрдам беради, уларнинг ишини назорат қилади; болалар билан ишлашнинг ҳамма йўналишларига доир бошқа идораларнинг кутубхоналарига методик ёрдам кўрсатади; илғор тажрибани таҳлил қилади, умумлаштиради ва жорий этади, МКСда китобхон болалар билан ишлаш тўғрисида келгусидаги ва йиллик режалар ҳамда ҳисоботлар тузишда иштирок этади; болалар билан ишлашни режалаштиришда, МКС кутубхоначиларининг, шунингдек бошқа идоралар кутубхоначиларининг малакасини ошириш тад-

⁶ Марказий кутубхона системаси ишнинг ташкил этиш. 10—11-бетлар.

бирларини ташкил этишда МҚС бўлимларига ёрдам беради; умумий тавсияномаларга мувофиқ болаларга кутубхона хизмати кўрсатиш масалалари юзасидан методик ишда ёрдам тариқасида маълумотнома-аппаратини ташкил этади; методик ишни ҳисобга олади.

МҚСда методик ишларни МКнинг барча функционал бўлимлари (ана шу бўлимларнинг тузилишида болаларга кутубхона хизмати кўрсатишнинг у ёки бу муаммолари юзасидан мутахассислар бор) шунингдек БМҚ бўлимлари ҳам олиб боради.

МҚ бўлимлари (адабиётни бутлаш ва ишлаш; ягона фонд ва ҚАни ташкил қилиш ҳамда улардан фойдаланиш; библиографик иш бўлимлари) МҚС билан биргаликда БМҚ раҳбари ва болалар билан ишлаш методисти ҳамжиҳатликда, филиал кутубхоналарга методик ва амалий ёрдам беради; илғор тажрибани таҳлил қилади, умумлаштиради ва жорий этади; МҚС ва бутун регион кутубхоначиларининг ўз муаммоларига доир малакаларини оширади.

Масалан, адабиётни бутлаш ва ишлаш бўлимининг ходимлари (болалар гуруҳи ва бўлим мудирини) филиал кутубхоналарга вақти-вақти билан бориб, болалар адабиёти китоб фондларини ташкил қилишда ёрдам берадилар, уларнинг сифат ва сон таркибини, китобхон болаларнинг мурожаат қилишини, китоб билан таъминланишини, маълумотнома-библиография аппаратнинг сифатини ва шу кабиларни таҳлил қиладилар; филиал кутубхоначиларига маслаҳат берадилар, каталоглар, варақчаларни таҳрир қилиш, китоб фондларига эркин кириб бориш жавонларни жойига қўйиш ва безаш каби ишларни бажаришда амалий ёрдам берадилар.

Бўлим мутахассислари филиал кутубхона ишини яхшилаш юзасидан аниқ таклифларни махсус дафтарларга ёзиб қўядилар. Бундай дафтарлар ҳар бир филиал кутубхонада бўлиши лозим. Уларнинг келиш якунлари маълумотномада акс эттирилади, МҚС директори, БМҚ раҳбари, методик бўлим мудирини, болалар билан ишлаш методистигача етказилади. Ана шу методист мутахассислар билдирган ҳамма таклифларни назорат остига олади.

Адабиётни бутлаш ва ишлаш бўлимининг мутахассислари кутубхоначиларнинг семинар машғулотларида кутубхоналарда китоб фондларини ва болалар учун системали каталог ташкил қилиш, китоб фондларини ўрганиш ва шу каби масалалар юзасидан маслаҳатлар берадилар. Улар тажрибани умумлаштирувчи, жорий йилда ўз ихтисосига доир кутубхоналар ишининг аҳволини таҳлил қилувчи ёзма маслаҳат ва материалларни тайёрлашда ҳам қатнашадилар.

Марказлаштирилган кутубхоналар системаси иш кўраётган регионда кундузги умумтаълим мактабларининг кутубхоналари кўпгина болаларга хизмат қилади. «СССРда кутубхоначи-

лик иши тўғрисида Низом»да шундай кутубхоналарга методик ёрдам бериш Маданият министрлиги системасида кутубхоналар зиммасига юклатилган. Аммо ушбу қўлланма мактаб кутубхоналарига методик ёрдам кўрсатишнинг ҳамма шакллари ни кўриб чиқишни ўз олдига вазифа қилиб қўймайди, балки МКС шароитида уларни рўёбга чиқаришнинг баъзи жиҳатларигагина эътиборини жалб этади.

Кутубхоналарга ташкилий-методик раҳбарлик қилишнинг асосий шакли — *амалий ёрдам беришдир*. Методистлар кутубхоналарга келганларида ишларни кўриб, таҳлил қиладилар, ютуқлар, камчиликлар ва уларнинг сабабларини аниқлайдилар, уларни бартараф қилиш йўллари белгилайдилар; кутубхонага маслаҳатлари билан амалий ва бошқа хил ёрдам бердилар. Кутубхонага методик ёрдам бериш учун келиш мақсади мавжуд топшириқлар: умуман кутубхонанинг ёки унинг айрим соҳаларининг иши аҳволини ёппасига ўрганиш билан боғлиқ; режа топшириқларининг бажарилишини текшириш; тажрибани умумлаштириш ва тавсифлаш; оммавий тадбирларда қатнашиш; маданият бўлимининг топширувига мувофиқ текшириш ва шу каби ишларни бажаришдир.

Методик марказ ходимларининг кутубхоналарга ташриф буюриши белгиланган графикка мувофиқ амалга оширилади. Бу графикда МСда болаларга хизмат кўрсатувчи барча филиал кутубхоналарни ҳар йили қамраб олиш кўзда тутилади. Ўз лавозими вазифаларига кўра кутубхоналарга методист билан бир қаторда МК ва БМК бўлимларининг мутахассислари ҳам график асосида мунтазам равишда тез-тез бориб турадилар. Иш ана шундай ташкил қилинганда амалий ва методик муаммоларни кенг қамраб олиш мумкин.

Филиал кутубхонага методик ва амалий ёрдам бериш учун у ерга боришдан аввал муайян тайёргарлик ишлари кўрилиши — болалар билан ишлашни таҳлил қилиш ва ёрдам бериш режаси ишлаб чиқиши лозим.

МКнинг методик бўлимида кутубхонага жўнаб кетувчилар умуман кутубхонанинг болалар билан ишлашини ёки унинг айрим йўналишларига доир ишини ўрганишнинг у ёки бу масалалар юзасидан хотираномаларга эга бўлишлари тавсия этилади.

Қишлоқ филиал кутубхонасида болалар билан ишлашнинг аҳволини ёппасига ўрганиш учун хотираномага қуйидаги масалаларни ёзиб қўйиш фойдадан ҳоли эмас:

1. Қишлоқ советининг ҳудудий ифодаси: аҳоли пунктларининг сони, 6—15 яшар болаларнинг, мактаблар, бошқа тарбия муассасаларининг, болалар китоб ўқийдиган доимий ва турғун бўлмаган кутубхоналарнинг умумий сони.

2. Қишлоқ кутубхонасида китобхон болаларга хизмат кўрсатишнинг ташкил этилиши: махсус бўлим, хона (ёки бурчак)нинг, ажратилган китоб фондининг, китобхонлар формул-

ярларининг, болалар учун маълумотнома аппаратининг мавжудлиги, болаларга хизмат кўрсатиш вақти.

3. Болаларнинг кутубхонага ва муттасил ўқишга жалб қилиниши. Бу ишнинг ташкил этилиши: китоб ўқишга жалб этишни ва мунтазам равишда ўқишни ҳисобга олиш, назорат қилиш; китобхон болаларнинг умумий сони ва кутубхона китобхонлари умумий сонига нисбатан уларнинг фоизи; китобхон болаларнинг ёш хусусиятлари, мактабгача ёшдаги болаларнинг мавжудлиги; ташрифлар сони, ўртача қатнашлик; китобхон болалар — «қарздорлар» сони, улар билан олиб борилаётган ишлар.

4. Кутубхонанинг китоб фонди, шу жумладан болалар учун китоб фонди, унинг таркиби. Турли ёш гуруҳларининг китоб билан таъминланиши. Болалар учун вақтли нашрлар. МК бутлаш ва ишлаш бўлиmidан болалар учун мўлжалланган адабиётнинг келиб тушиш даврийлиги. Болалар учун китоб фондининг ташкил этилиши (фонд ёнига эркин бориш, турли ёш гуруҳидаги китобхонлар учун унинг очиб қўйилиши). Китоб фондидан фойдаланиш. Умуман берилган китоблар, шу жумладан болалар учун берилган китоблар. Билим соҳаларига оид берилган китоблар. Китоб фондининг айланиши. Фондда мактаб дастурини ўрганишга ёрдам тариқасидаги адабиётнинг мавжудлиги. Кутубхонанинг МК ягона фондидан фойдаланиши. Китобхонларнинг қишлоқ филиал кутубхонаси китоб фондига нисбатан қониқарсиз талаб эҳтиёжини таҳлил қилиш.

5. Китобхон-болаларнинг ўқишига раҳбарлик қилиш. Яқка тартибдаги иш. Гоявий-сиёсий, меҳнатсеварлик, ахлоқий ва эстетик тарбияга ёрдам тариқасидаги оммавий тадбирлар. Кутубхонада китобхонлар айрим гуруҳларининг (қизиқишларига оид, фаол кашшофлар, ўқишда қолақлар ва шу кабиларга доир) ажратилиши. Кутубхонанинг ўқувчиларга ёрдам тариқасидаги иш мазмуни ва йўналиши, усуллари ва шакллари. Кутубхонанинг китобхон ўқувчиларда кутубхона-библиография саводлилик асосларини шакллантириш соҳасидаги иши.

6. Китобхон-болалар билан ишлаш учун кутубхонанинг маълумотнома аппарати.

7. Китобхон-болаларнинг шахсий қизиқишларини ривожлантириш, шакллантириш ва қондириш. Кутубхонанинг болалар ижодкорлигига ёрдами. Кутубхона ва ўқувчиларнинг бўш вақти (китобхон фаоллар, тўгараклар).

8. Қишлоқ филиал кутубхонасининг мағтаб билан, мактаб кутубхоналари, кашшоф ва комсомол ташкилотлари билан биргаликдаги иши (ҳамкорлик режаси, биргаликдаги оммавий тадбирлар, шу жумладан кутубхона-библиография билимларини тарғиб қилиш, болалар ўқиши раҳбарларига ахборот хизмати кўрсатиш, болалар ўқиши масалалари юзасидан ўқитувчиларга ёрдам бериш, ота-оналарнинг педагогик умумий таълимига кўмаклашиш ва шу кабилар).

9. Қишлоқ кутубхонасининг мактаб кутубхонасига методик ёрдами.

10. Болалар билан кутубхона иши масалаларига доир кутубхоначининг малакасини ошириш. Муаммога оид методик ва библиография материаллари.

11. Қишлоқ филиал кутубхонасида болалар билан кутубхона ишини режалаштириш, ҳисобга олиш ва шу иш юзасидан ҳисобот бериш.

Район методик марказининг вакили қишлоқ филиал кутубхонасининг фаолияти билан таниша туриб, қишлоқ совети территориясида, умуман болалар билан кутубхона ишининг аҳволини ҳам ўрганишни, бошқа кутубхоналарда бўлиши, жумладан, қишлоқ кутубхонаси фаолияти билан бараварига мактаб кутубхонасининг иши ҳам ўрганилади.

Мактаб кутубхонаси ишини ўрганиш хотираномасига қуйидаги масалалар рўйхатини киритиш мумкин:

1. Мактабнинг жиҳатлари (ўрта, саккиз йиллик, бошланғич, мактаб-интернат), мактабда аҳоли яшайдиган бошқа пунктлардан келадиган болалар ўқийдими — болаларни ташиб келтириш, жамланган синфлар сони, ўқувчилар сони, шу жумладан 1—8-синфларнинг ўқувчилари сони, синфларга доир алоҳида-алоҳида ўқувчилар сони.

2. Кутубхона штати (кутубхоначининг маоши, ярим маоши, қўшимча ҳақи, маълумоти, иш стажи, у педагоглар советининг аъзосими).

3. Кутубхона иш режасининг мавжудлиги, у мактабнинг таълим-тарбия умумий иш режасига киритилганми.

4. Кутубхона ишининг ташкил этилиши. Иш режими, шу жумладан, ёзги таътил кунларидаги иш режими.

5. Синфлар бўйича ўқувчиларга хизмат кўрсатишнинг ташкил этилиши. Китобларни бериш жадвали. Синфдан ташқари ўқишни ташкил қилиш системаси. Кутубхонада китоблар сони (ҳар бир синфга алоҳида-алоҳида). Бошқа кутубхоналарнинг, жумладан қишлоқ филиал кутубхонаси китобхоналари бўлган ҳар бир синф ўқувчиларининг сони. Китобхоналар формулярлари, уларнинг таҳлили. Кутубхонага қатновчиларнинг мунтазамлиги.

6. Китоб фонди, бутлаш, ундан фойдаланишнинг аҳволи. Китоблар сони, шу жумладан қуйи синфлар ўқувчиларининг сони. Фонд таркиби. Билимларнинг соҳалари асосида китоб бериш. Китоблар учун фондни счиб қўйиш. Бутлаш учун маблағлар, олинаётган китобларнинг даврийлиги, адабиётни сотиб олиш манбалари. Ўқувчилар учун, ўқитувчилар учун вақтли матбуот. Кутубхонада мактаб дастурига ёрдам тариқасидаги, синфдан ташқари ўқишга оид китоблар.

7. Кутубхонанинг оммавий тадбирлари. Китобхоналар билан яккама-якка ишлаш. Ўқувчиларда ўқиш маданиятини камол топтириш.

Уқувчиларни ўқишга жалб этиш, уларнинг ўқишига раҳбарлик қилиш, адабиётни тарғиб қилиш масалаларининг ҳаммасини қуйидагилар билан биргаликда қилинган ишлар нуқтаи назаридан ҳам кўриб чиқиш лозим, чунончи:

кутубхоначи ва педагоглар жамоаси;

кутубхоначи ва кашшоф ҳамда комсомол ташкилотлари;

кутубхоначи ва мактабда тўгарак ҳамда клуб ишлари.

8. Мактаб кутубхонасининг қишлоқ кутубхонаси билан ҳамжиҳат бўлиб ишлаши.

9. Мактаб кутубхонасининг ота-оналар билан ишлаши.

Кутубхона иши ўрганилганидан кейин таҳлил, хулосалар билан, кутубхона ишини яхшилашга қаратилган аниқ таклифлар билан маълумотнома ёзилади. Таҳлил натижалари юқори органлар, раҳбарият маълумоти учун етказилади, таклифларнинг бажарилиши эса МКнинг методик бўлим томонидан назорат қилинади.

МКС шароитида методик ишнинг МКСда болаларга хизмат кўрсатиш юзасидан кутубхона фаолиятини таҳлил қилиш; илғор тажрибани ўрганиш ва жорий этиш; шу соҳада кутубхоначилар малакасини ошириш каби йўналишлари муҳимлигини таъкидлаб ўтиш керак.

Фоявий-сиёсий тарбияга ёрдам тариқасида адабиётни тарғиб қилиш; ягона китоб фондини вужудга келтириш ҳамда ундан фойдаланиш ва шу каби йўналишлар юзасидан *кутубхоналар фаолиятини* ҳар йили мавзун жиҳатдан *таҳлил қилиб туриш* МКСнинг амалиётига кириб бормоқда.

Кутубхона ҳужжатларини: режалар, ҳисобот, кундаликлар, китобхонлар формулярлари, оммавий тадбирларни тайёрлаш ва ўтказиш материаллари, кутубхонани бундан аввалги текширишларга оид материалларни ўрганиш ва шу кабилар таҳлилнинг негизини ташкил қилади. Умуман системадаги кутубхоналарнинг фаолиятини таҳлил қилиш натижалари юзасидан обзорлар тузиш амалий иш бўлиб қолмоқда.

Илғор тажрибани ўрганиш ва жорий этиш — методик фаолиятининг муҳим йўналиши бўлиб бормоқда.

Бу иш режа асосида олиб борилади, унда ўрганиладиган ва жорий этиладиган нарсаларнинг муаммолари, масалалари ва мавзуси ифодалангандир. Масалан: «Қишлоқ филиал кутубхонасида китобхон болаларга хизмат кўрсатишнинг ташкил этилиши», «Кутубхона-библиография билимларини тарғиб қилиш соҳасида қишлоқ филиал кутубхонаси билан мактабнинг биргаликдаги иши», «Қишлоқ филиал кутубхонасида китобхон болаларга табақалаштириб хизмат кўрсатиш», «Қишлоқ филиал кутубхонасида болалар учун китоб фондининг аҳволи ҳамда ундан фойдаланиш» ва ҳоказолар шулар жумласидандир.

Илғор тажрибани тарғиб қилишнинг турли шакллари мавжуд: булар — семинарлар, конференциялар, материалларни эълон қилиш, маслаҳатлар бериш ва шу кабилардир. МКС ку-

тубхоначиларининг малакасини оширишга бағишланган ҳар бир семинар режасида болаларга хизмат кўрсатувчи кутубхона мутахассисларининг ахборотлари бўлиши лозим. МҚС фаолиятининг бирон-бир йўналишини ёритадиган МҚ ходимларининг докладларида, уларнинг маслаҳатлари ва кутубхоналар фаолиятига оид обзорларда система бўғини сифатида болалар билан ишлаш масаласи акс эттирилиши керак. Болалар билан ишлайдиган кутубхоналарнинг илғор тажрибасини ўрганиш ва умумлаштириш материаллари МҚнинг методика бўлимида жамланган бўлиб, «Болалар билан кутубхона ишининг илғор тажрибаси» доимий рубрикаси остида ушбу бўлимнинг стендларида, кўргазмаларида акс эттирилади.

Илғор тажриба мактаб-кутубхоналарини вужудга келтириш — илғор тажрибани тарғиб этишнинг самарали усулидир. Мамлакатнинг кўпгина регионларидаги МҚСларида энг яхши болалар ва қишлоқ кутубхоналари негизида китобхон болаларга хизмат кўрсатиш масалалари юзасидан илғор иш тажрибаси мактаблари ишлаб турибди. Ташкилотчилар кутубхоначиларга у ёки бу муаммони батафсил ўрганиш ва олган тажрибани ўз кутубхонасида жорий этиш имконини берадиган муайян мавзу юзасидан ўтказиладиган машғулотларнинг аниқ дастурига эга бўлишлари лозим.

Кутубхона илғор тажрибасини ҳисобга олиш ва уни оператив назорат қилиш иши ахборот хариталари ёрдами билан амалга оширилади. Бундай хариталар МҚСнинг структурали бўлинмалари томонидан тўлдирилиб, МҚнинг методика бўлимига юборилади, бу ерда болаларга кутубхона хизмати кўрсатишнинг асосий йўналишлари юзасидан кичик бўлимлар билан бирга «Кутубхонада болалар билан ишлаш» умумий ажраткичидан кейин илғор тажриба ягона картотекасида тўпланад.

Ахборот харитасига қуйидаги маълумотлар ёзиб қўйилади: кутубхонанинг номи, манзили; тажрибанинг мавзуси ва унинг қисқача тавсифи, тажриба манбаи (матбуотда эълон қилинган, семинардаги ахборот, кутубхонада тажрибани ўрганиш ва ҳоказо); ушбу кутубхонада жорий этиш даври; тажрибани жорий этиш чоғидаги кутубхона ишининг натижалари; тўлдириш санаси, имзо.

Илғор тажриба тўғрисидаги ахборот хариталарининг мазмуни бутун системадаги кутубхоналарга илғор тажриба билан таништириш имконини беради.

МҚС методик марказлари болалар билан кутубхона ишининг илғор тажрибаси система ичидагина эмас, балки бошқа идораларнинг кутубхоналарида ҳам, жумладан ушбу региондаги мактаб кутубхоналарида ҳам тарғиб этилиши ва жорий қилиниши учун ҳаракат қилишлари керак.

Кутубхона ходимларининг малакасини ошириш

МКСда болаларга хизмат кўрсатиш билан боғлиқ ходимларнинг малакасини ошириш қабул қилинган шаклларга мувофиқ ташкил қилинади: булар — ишлаб чиқариш ўқуви, район (шаҳар) семинарлари, илғор тажриба мактаблари, илмий-амалий конференциялар, практикумлар, мустақил равишда билим олиш, директор ҳузурида ўтказиладиган кенгашлардир. Практикум самарали анъанавий шакл ҳисобланади. Махсус маълумотга эга бўлмаган кутубхоначилар учун бундай практикумлар болалар билан ишлаш юзасидан билимлар минимумини бериш мақсадида ўтказилади. Практикумлар махсус маълумотли, лекин китобхон болалар билан ишлаш тажрибасига эга бўлмаган кутубхоначилар учун ташкил қилинади. Булар, асосан, МКС барча бўлинмаларининг янги ходимлари бўлиб, улар МК, болалар филиаллари, қишлоқдаги филиал кутубхоналарнинг китобхон болаларга хизмат кўрсатиши билан боғлангандирлар. Практикумлар иш тажрибасига эга бўлган мутахассислар учун ҳам ўтказилади, лекин бунда айрим масалалар юзасидан, масалан китоб фондлари ва каталогларни ҚБЖ жадвалларига ўтказиш юзасидан, съездлар ва шу кабиларнинг материаллари ва қарорларини тарғиб қилишга оид ишларни ташкил қилишга доир практикум уюштириш мумкин.

Қишлоқлардаги филиал кутубхоналарнинг ёш кутубхоначилари учун практикумлар МКда ва БМКда ўтказилади. МКда уларни кутубхона ишининг умумий масалалари билан таништирадилар. БМКда улар китобхон болалар билан ишлаш хусусиятларини ўрганадилар.

Кутубхоначилар амалий машғулотларда китобхонлар формулярларини таҳлил қилишни; китоблар кўргазмасини ташкил этишни, китоблар тўғрисида суҳбатлар ўтказишни, абонементда, ўқиш залида ва шу каби жойларда китобхонларга хизмат кўрсатишни ўрганадилар.

Район (шаҳар) семинарлари МКС барча ходимлари учун малака оширишнинг асосий шакли ҳисобланади. Бундай семинарларнинг мавзусини жумҳурият ёки вилоят болалар кутубхоналарининг тавсияларига таяниб МКС методик бўлими тўзди. МКС болалар структурали бўлинмаларининг ходимлари МКСнинг бутун фаолиятига тааллуқли бўлинмаларининг ходимлари МКСнинг бутун фаолиятига тааллуқли масалалар юзасидан ахборотларни тинглаганларидан кейин алоҳида-алоҳида шуғулланиб, болаларга хизмат кўрсатишнинг турли жиҳатларини батафсил кўриб чиқадилар. Гуруҳий машғулотларда маъруза ўқиш, маслаҳат қилиш, ахборот, амалий машғулотлар, уйга топшириқлар бериш, муаммоли рефератлар тайёрлаш каби шакллар қўлланилади. Ҳар бир кутубхоначига навбатдаги машғулотга семинар муаммоси юзасидан биронта қиқиш тайёрлаш (масалан, кутубхона иш тажрибасидан ахборот, ян-

ги адабиётга оид реферат ва шу кабиларни ҳозирлаш) тавсия этилади.

Умумий семинар машғулотида дастурида кутубхонада болалар билан ишлаш масалалари қандай акс эттирилмоқда? Ана шундай машғулотларда умумий бирон-бир кутубхона муаммосини ёритувчи чиқишларда китобхон болалар билан ишлаш учун тавсиялар ҳам бўлиши керак. Буларнинг дастурига болалар китоб ўқийдиган барча кутубхоналар учун муҳим бўлган долзарб мавзулар, масалан, «Кутубхона шароитида болалар ва ўсмирларни ғоявий жиҳатдан тарбиялаш», «Болалар ижодкорлиги ва ҳаваскорлигини ривожлантиришда кутубхонанинг роли» ва бошқа мавзулар ҳам киритилади.

Мавзунинг район (шаҳар) семинарларининг ўтказиш ҳам қўлланилмоқда. Йил давомида район семинарларининг бир неча машғулотида қишлоқ филиал кутубхоналарида китобхон болалар билан ишлашга бағишлаш тавсия этилади. Бундай машғулотларда болаларнинг таълим ва тарбиясига бўлган замонвий талабларни очиб берувчи материалларни ёритиш, шунингдек, ёш психологиясига, педагогикага, болалар адабиётига доир, болаларга кутубхона хизмати кўрсатишни ташкил этиш юзасидан маърузалар ўқиш кўзда тутилиши керак.

Ҳозирги замон мактабидаги таълим-тарбия жараёнини тақомиллаштириш юзасидан маърузалар ўқиш, чиқишлар уюштириш, маслаҳатлар бериш, ахборотлар ўтказиш учун маориф органларининг, шунингдек бошқа муассасалар ва ташкилотларнинг ходимларини таклиф қилиш мақсадга мувофиқдир.

Семинар машғулотида дастурларида ҳам регионда (шаҳарда, районда, қишлоқ Советида) болаларга хизмат кўрсатиш билан боғлиқ масалалар, масалан, болаларни кутубхонага, мунтазам равишда китоб ўқишга жалб этиш тўғрисидаги, китоб фондини бутлаш, ташкил қилиш ва ундан фойдаланиш ҳақидаги, китобхон болалар билан ишлашни режалаштириш тўғрисидаги, болаларга хизмат кўрсатувчи кутубхоналарнинг мактаб ва мактабдан ташқари тарбия муассасалари ва шу кабилар билан ҳамжиҳат бўлиб ишлаши ҳақидаги масалалар бўлиши лозим.

Адабиётни билиш — кутубхоначининг энг биринчи ва асосий вазифасидир. Шу боисдан кутубхоначилар семинар машғулотида адабиёт тўғрисида, унинг аҳволи ва ривожланиш тенденциялари ҳақида, энг яхши асарлар тўғрисида билим олишлари лозим.

Семинар машғулотида ўтказиладиган кутубхона тегишлича тайёрланиши керак. БМҚда янги методик ва библиография материаллари, шунингдек машғулотлар мавзусига оид адабиёт кўргазмаси жиҳозланади. Агар семинар филиал кутубхона негизида ўтказиладиган бўлса, у ерда муҳим мавзуларга оид китоб кўргазмалари, ибратли оммавий тадбирлар ташкил қилинади. Семинар тингловчилари шу кутубхонада ишнинг ташкил этилиши билан ҳам танишадилар. Малака ошириш семинар-

лари ўтказиладиган кутубхонада иш савиясининг юқори бўлиши муҳимдир.

МКС кутубхоначиларининг малакасини ошириш системасида илмий-амалий конференциялар, район ёки бир неча районни қамраб оладиган зонал илмий-амалий конференцияларини ўтказиш кенг қулоч ёзмоқда. Район илмий-амалий конференцияси, одатда, МКС методик марказида ўтказилади. Зонал конференцияларининг ташаббускорлари, одатда, жумҳурият ёки вилоят болалар кутубхоналаридир.

Методик марказ илмий-амалий конференция мавзусини танлаган чоғда унинг муҳимлиги ва аҳамиятини кўзлаб иш кўриш лозим. Асосий маъруза назарий қондаларни, муаммонинг аҳволини таҳлил қилишни ва уни баҳолашни, кутубхоналар ишини янада такомиллаштириш вазифаларини ўз ичига олиши керак. Чиқишлар муҳокама қилинаётган муаммонинг айрим жиҳатлари юзасидан кутубхоналар ишининг амалий тажрибасини янада батафсилроқ очиб бериши лозим. Илмий-амалий конференция мавзуси уни ўтказишдан тахминан ярим йил олдин белгиланади.

Асосий маъруза (ёки асосий маърузалар) одатда кутубхона — методик марказ зиммасига юкланади, чиқишларда МКСнинг болаларга хизмат кўрсатаётган барча кутубхоналар қатнашиши мумкин.

Конференцияга тайёргарлик даврида иш тажрибасига оид адабиёт ўрганиб чиқилади, айрим назарий қоида ва шу кабилар амалда текшириб чиқилади. Конференцияни ўтказишдан мақсад — унга тайёргарлик кўриш чоғидаёқ кутубхоначиларнинг билимларини бойитишдан, уларнинг мустақил равишда билим олишига, ижодий изланишини ривожлантиришга кўмаклашишдан иборат. Конференциядаги чиқишлар, одатда, кутубхоначиларнинг катта амалий ва ижодий иши якуни бўлади. Одатда конференция тавсияномалар қабул қилиш билан тугайди.

Район (ёки зонал) илмий-амалий конференцияларига мактаб кутубхоначилари, халқ маорифи ходимлари, болаларни тарбиялаш билан боғлиқ бўлган бошқа муассасалар ва ташкилотларнинг ходимлари ҳам таклиф қилинадилар.

Кутубхона ходимлари малака ошириш системасида ўқишнинг қандай шаклларига жалб қилинган бўлмасин, бу ҳолда уларни доимо мустақил билим олишдан ҳоли қилмайди.

МКСнинг методик марказлари регионда улар ташкил қилган кутубхоналар ходимлари, шу жумладан болаларга хизмат кўрсатувчи кутубхоналар ходимлари малакасини ошириш системаси изчил (мунтазам), яхлит табақалаштирилган бўлиши ва кутубхона ходимларининг ҳамма категорияларини қамраб олиши лозим.

Болаларга хизмат кўрсатиш масалалари методик ишда ёрдам тариқасидаги ягона маълумотнома аппаратида (МКСнинг ва МК болалар кутубхоналаридаги МШБКнинг методик ва библиографик бўлимида) акс эттирилади.

Маълумотнома фондида партия ва ҳукуматнинг халқ маорифига, ёш авлодни тарбиялашга оид ҳужжатлари, болалар ўқиши педагогикаси, болалар адабиёти, кутубхонада болалар билан ишлаш масалаларига доир материаллар; китобхон болалар билан олиб бориладиган тарбиявий иш ва китобни тарғиб қилиш — маслаҳатлар, методик тавсиялар, иш тажрибасини тазсифлаш ва шу каби масалалар юзасидан машинкада ва ротапринда босилган материалларнинг мавзуи папкалари туради. Мавзуи папкаларнинг номлари кутубхона ишининг йўналишини акс эттиради.

Методика бўлимида системанинг ҳар бир структурали бўлинмаси учун, шу жумладан филиал болалар кутубхоналари учун ҳам папкалар бор. Бу папкаларда ҳар бир кутубхона фаолиятига оид материал: текшириш натижалари юзасидан маълумотномалар, режалар, ҳисоботлар, ишни яхшилашга доир тақлиф ва шу кабилар тўпланган. Ана шундай папкалар бошқа системалардаги болаларга хизмат кўрсатувчи кутубхоналар, масалан, «Мактаб кутубхоналари», «Болалар қасаба уюшмаси кутубхоналари» учун ҳам тўтилади.

Болалар билан ишлаш масалалари методика ва библиография материалларнинг системали картотекасида ҳам акс эттирилади.

Методика бўлимида кутубхоначиларга ёрдам тариқасидаги турли материалларни тарғиб қилишнинг кўргазмали шакллари дан фойдаланилади. Стендларда ва кўргазмаларда бўлим бўлиши ва бу бўлимга кутубхонада болалар билан ишлашга оид материаллар: муҳим методик қўлланмалар, тавсияномалар, илгор иш тажрибасининг тавсифлари ва шу кабилар қўйилиши керак.

Режалаштириш, ҳисобга олиш ва ҳисобот

МҚСда болалар билан ишлашни режалаштириш, ҳисобга олиш ва ҳисобот МҚСда режалаштиришга, ҳисобга олишга ва ҳисоботга нисбатан қўйиладиган умумий талабларга бўйсундирилган⁷.

Ягона йиллик режа — МҚСнинг асосий режа ҳужжатидир. У МҚ, БМҚ ва филиал кутубхоналар бўлимларининг йиллик режалари асосида тузилади.

МҚС ишини, МҚ, БМҚ ва филиал кутубхоналар бўлимлари ишини режалаштириш ва ҳисобот тузиш режа ва ҳисобот ҳужжатларининг ягона схемаси асосида амалга оширилади. Йиллик ҳисобот тузиш арафасида (масалан, ноябрь ойида) МҚСда МҚ, БМҚ ва филиал кутубхоналар бўлим мудирларининг кенгаши ўтказилади. Унда кутубхоналарнинг келгуси йилдаги вазифалари муҳокама қилинади, структурали бўлинмалар учун

⁷ Схема годового плана работы и информационного отчёта централизованной библиотечной системы: Метод рекомендации / Гос. б-ка СССР им. В. И. Ленина. М. 1979, 14-бет.

биргаликдаги тадбирлар белгиланади, назорат кўрсаткичлари аниқланади. Китобхон болалар билан ишлашни режалаштириш МКС бутун ишини режалаштириш системасининг бўғинидир.

МК, БМК бўлимларининг мудирлари ва филиал кутубхоналар МКС директори тасдиқлаши учун декабрь ойида йиллик режаларини топширадilar. Йиллик режанинг иккинчи нусхаси МКСнинг структурали бўлинмасида қолади.

Директор (БМК мудир) ва болалар билан ишлашни назорат қилиб турувчи методист структурали бўлинмаларнинг режалари асосида МКСда кутубхонада болалар билан ишлаш йиллик режасини тузадилар, у МКС умумий иш режасининг барча бўлимларида билан таққослаб берилади;

I. ... йилда қилинадиган асосий вазифалар.

Бу бўлимда кутубхонанинг энг муҳим вазифалари ўз ифодасини топади.

II. Режанинг назорат кўрсаткичлари.

Бу бўлимда китобхонларнинг умумий сони, қатновлар, китоб бериш; ўқиш, қатнов ва фонд айланишининг тахмин қилинадиган ўртача кўрсаткичлари режалаштирилади. Режалаштириладиган кўрсаткичлар шундай аввалги йилдаги ана шундай кўрсаткичлар билан таққослаб берилади.

Шуни назарда тутиш керакки, китобхонлар асосий сонини қайта рўйхатга олиш биринчи кварталда ўтказилади ва китобхонларнинг энг кўп сони — умумий йиллик рақамнинг 80% гача бўлган қисми шу кварталга тўғри келади. Ёз фаслида пионер лагерларида болаларга хизмат кўрсатувчи айрим кутубхоналарда ана шу ойлarda китобхонлар сонининг кўпайишини кўзда тутиш керак.

Йил давомидаги қатнов сони китобхонлар сонини ўртача қатновга кўпайтириш йўли билан ҳисобланади. Масалан, ўртача қатнов 14. китобхонлар сони эса 3 минг бўлса, унда $3000 \times 14 = 42000$ бўлади. Йил давомида берилган китоблар сони (китоб бериш) китобхонлар сонини ўртача ўқилишига кўпайтириш йўли билан ҳисобланади. Масалан, ўртача ўқилиш 24, китобхонлар сони 3 минг бўлса, у вақтда $3000 \times 24 = 72000$ бўлади. Қатнов ва ўқилишнинг ўртача кўрсаткичлари ўтган йилдагига қараб олинади. Башарти бу кўрсаткичлар паст бўлса, уларни оширишни кўзда тутиш керак.

III. Кутубхона хизмат кўрсатишини ташкил этиш.

Бу бўлимда МКСда болаларга кутубхона кўрсатаётган хизматни янада ривожлантириш ва такомиллаштириш: структурали бўлинмалар тармоғини кенгайтириш уларнинг жойини ўзгартириш; кўчма (сайёр) хизмат кўрсатишни ташкил этиш; китоб ўқишга янгидан-янги китобхонларни жалб этиш мақсадида кутубхонани тарғиб қилиш (очиқ эшиклар) кунларини ўтказиш, кутубхонанинг ишлаши тўғрисида эълонлар чиқарнш, китобхонлар учун хотираномалар (эсдаликлар) тайёрлаш, кутубхонанинг аҳоли олдида ҳисоб беришини, кутубхонага сайртомоша ва мактабларда чиқишлар уюштириш (оммавий ахбо-

рот воситаларидан ва шу кабилардан фойдаланиш); МС кутубхоналарнинг болалар билан ишлаётган мактаб кутубхоналари ва бошқа кутубхоналар билан ўзаро алоқа боғлаш йўллари аниқлаш кўзда тутилади. Кутубхоналар мактаблардан ташқари тарбия ташкилотлари билан алоқа боғлаб турадилар. Режада кутубхона ишининг қандай қисми пионерлар уйлари, болалар кинолекторийлари, ёш техниклар станциялари ва шу сингарилар билан биргаликда амалга оширилишини кўрсатиб ўтиш керак.

IV. Китобхонлар билан олиб бориладиган иш мазмуни ва уни ташкил этиш.

МКС умумий йиллик режасининг ана шу бўлими қуйидаги кичик бўлимлардан иборат:

1. Китобхонлар турли гуруҳларига табақалаштирилган тарзда хизмат кўрсатишни яхшилаш йўллари, уларнинг қизиқишларини ўрганиш, китоб ва ўқишга раҳбарлик қилишни тарғиб этиш усуллари ва шакллари.

2. Китобхонлар билан ишлашнинг асосий йўналишлари. Билимнинг турли соҳаларига оид адабиётни тарғиб қилиш.

3. Ягона фондни тарғиб қилиш ва ундан фойдаланишни ташкил этиш.

4. КА бўйича МКС китобхонлари ва абонентларига хизмат кўрсатиш.

Ана шу масалалар юзасидан китобхон болалар билан олиб бориладиган ишни «Китобхон болаларга ва ўсмирларга хизмат кўрсатиш» деб аталган кичик бўлимга киритиш яхшироқдир. Бу эса асосий муаммолар юзасидан китобхон болалар билан ишлашни мукамал акс эттириш имконини беради. МКСнинг иш тажрибаси режалаштиришнинг ана шундай шакли мақбул эканини кўрсатмоқда.

Болалар ўқишининг хусусиятларини, китобхонлар қизиқишини ўрганиш, шунингдек ўқишга яқка тартибда раҳбарлик қилиш тадбирларини амалга ошириш, тарғиб қилишнинг оммавий ва кўргазмали шаклларини ўтказиш режалаштирилмақда.

Оммавий тадбирларнинг режалаштирилаётган сони кутубхонанинг имкониятлари, унинг ходимлари иш вақтининг фонди, бирон-бир мавзу юзасидан яқка-яқка иш олиб бориш яқунларини чиқариш зарурияти билан белгиланади. Яқка тартибдаги ишга путур етказган ҳолда кўплаб оммавий тадбирлар ўтказиш билан қизиқмай, тадбирларни ўзаро боғлаб олиб боришни кўзда тутиш ва параллелизмдан халос бўлиш лозим.

V. Ахборот иши ва маълумотнома-библиография иши.

Бу бўлим қуйидаги масалалар мажмуини акс эттиради:

1. МКС ягона маълумотнома-излаш аппарати (каталоглар, картотекалар системаси. МК ўлкашунослик библиография аппарати ва филиал кутубхоналар)ни такомиллаштириш.

2. Маълумотнома-библиография иши.

3. Ахборот иши.

4. Кутубхона-библиография билимларини тарғиб қилиш.

Режанинг бундан аввалги бўлимига ўхшаш китобхон болалар билан ишлашни алоҳида ажратиб кўрсатиш: маълумотнома-библиография аппаратини ташкил қилиш, уни ўрганиш ва такомиллаштириш юзасидан ўтказиладиган тадбирни, кутубхона-библиография билимларини тарғиб қилиш юзасидан ўтказиладиган суҳбатлар ва кутубхонада уюштириладиган дарсларнинг мавзуларини ва шу кабиларни белгилаш тавсия этилади.

Болаларга ахборот, маълумотнома-библиография хизмати кўрсатишда яқка тартибда ва гуруҳий суҳбатлар уюштириш, тавсия этиладиган рўйхатлар тузиш, Ахборот кунлари, Библиография кунларини ўтказиш режалаштирилади.

VI. МКС ягона фондиди вужудга келтириш ва ташкил қилиш.

Режанинг бу бўлимида, асосан, МҚ махсус бўлимларининг иши — адабиётни бутлаш ва ишлаш, ягона фондни ташкил қилиш ва ундан фойдаланиш акс эттирилади. Китобхон болалар учун фондни бутлаш ва ундан фойдаланиш масалаларида ана шу адабиётни сотиб олиш учун ажратилган маблағ фоизи; фондни ўрганиш шакллари, нoproфил, дублет адабиётдан тозалашни, китобхонлар турли ёш гуруҳлари учун фонд ташкил қилишни; болалар учун мўлжалланган каталоглар системасини такомиллаштириш тадбирларини кўзда тутиш зарур. Болалар учун фондни вужудга келтиришда БМК, болаларнинг филиал кутубхоналари қандай қатнашишини кўрсатиш лозим.

VII. Ташкилий-методик ишлар.

Бу бўлим МҚ методика бўлимининг фаолиятини акс эттиради. Унда филиал кутубхоналарга, мактаб кутубхоналари ва региондаги болаларга хизмат кўрсатувчи бошқа кутубхоналарга амалий ёрдам бериш; китобхон болалар билан ишлайдиган кутубхоначилар малакасини ошириш; илғор тажрибани ўрганиш, умумлаштириш ва тарғиб қилиш, регионда болаларга кутубхона хизмати кўрсатишнинг аҳволини таҳлил қилиш ва уни такомиллаштириш юзасидан таклифлар тайёрлаш кўзда тутилади.

VIII. Фаоллар билан ишлаш.

Бу бўлимда китобхон фаолларни йиғиш ва улар билан ишлаш кўзда тутилади.

IX. Системани бошқариш. Кадрлар билан ишлаш.

X. Моддий-техника базани мустақкамлаш.

Системадаги барча кутубхоналар учун, шу жумладан болалар кутубхоналари учун ҳам махсус ускуналар сотиб олиш тадбирлари кўзда тутилади.

МКСда болалар билан кутубхона ишини ҳисобга олиш МКСда албатта ҳисобга олинishi лозим бўлган иш кўрсаткичлари рўйхатига мувофиқ амалга оширилади¹.

¹ Организация работы централизованной библиотечной системы. 140—145- бетлар.

МКСнинг болаларга хизмат кўрсатувчи бошқа системадаги ва идораларга қарашли кутубхоналар билан ҳамкорликда ишлаши

Мактаб ислоҳоти тўғрисидаги ҳужжатларда ёш авлодга таълим-тарбия беришда мактаб билан барча мактабдан ташқари муассасаларнинг ҳамжиҳат бўлиб ишлашини кучайтириш зарурлиги таъкидланади.

Турли системадаги ва идораларга қарашли кутубхоналарда китоб ўқийдиган мактаб ўқувчиларига кутубхона-библиография хизмати кўрсатиш система учун ҳам ҳамжиҳат бўлиб ишлаш муҳимдир. Чунки болалар китоб ўқийдиган кутубхоналарнинг энг катта тармоғи Маданият вазирлиги ва Маориф вазирлиги системаларига қарайди. Мактаб ўқувчиларининг китобга бўлган талаб-этиёжларини қондириш учун имкониятлардан оқилона ва самарали фойдаланишда шу кутубхоналарнинг биргаликда иш кўришларини таъминлаш зарур. Болалар кутубхоналари билан мактаб кутубхоналари ўртасида кўпгина ўхшаш жиҳатлар бор. Уларнинг фаолияти таълим-тарбиянинг ягона вазифаларига, ягона педагогик принциплар асосида қурилади. Ана шу кутубхоналарнинг махсус вазифалари таълим-тарбия, ўқишни бошқариш, болаларнинг бўш вақтини ташкил этиш системасида улардан ҳар бирининг тугган ўрни ва роли билан белгиланади.

Болалар ва мактаб кутубхоналарининг ҳамжиҳат бўлиб ишлаши Маданият вазирлиги билан Маориф вазирлиги коллегиялари идоралараро ўзаро алоқаларни ривожлантиришга, ўқувчиларга кутубхона хизмати кўрсатишни тақомиллаштиришга қаратиб жумҳуриятларда қабул қилинган биргаликдаги қарорларга мувофиқ қурилади.

Бир қанча жумҳуриятларда ана шу мақсадлар учун идоралараро кутубхоналар комиссияларининг имкониятларидан фойдаланилади. Болаларга кутубхона-библиография хизмати кўрсатиш системаси ишининг турли жиҳатларига бағишлаб биргаликда ўтказиладиган илмий-амалий конференциялар, семинар-практикумлар ҳамжиҳат бўлиб ишлашини ривожлантиришга ёрдам беради.

Ягона идоралараро режа МКС билан мактаб кутубхоналари ўртасида ҳамжиҳат бўлиб ишлашнинг ташкиллий негизи бўлиши мумкин. Бундай режа МКС йиллик ишлаб чиқариш режалари ва мактаблар таълим-тарбия режалари асосида тузилади. Бироқ ўқув йили учун мактаблар ишини ва календарь йил учун МКС ишини режалаштириш даврлари бир-бирига тўғри келмайди. Аммо тажрибада биринчи вариант — ўқув йили учун идоралараро режалаштириш варианты таркиб топди. Режа ўқув йили бошланиши олдидан тузилади ва тасдиқланади. МКС ҳудудида (шаҳар, район ҳудудида) идоралараро режалар тузишда унинг болалар бўлинмалари қатнашади. Бу бўлинмаларнинг вазифаси — хизмат кўрсатадиган ҳар бир зо-

		35	Кимё ишлаб чиқариши
		36.	Озиқ-овқат ишлаб чиқариши
		37.	Ёғочсозлик ишлаб чиқариши. Ен- гил саноат ишлаб чиқариши. По- лиграфия ишлаб чиқариши. Фото- килотехника
		38	Қурилиш
		39	Транспорт
У	30я92		Ёш техниклар
М	32		Радиоэлектроника
			Радиоспектроскопия 22.3 дан қа- ралсин
			Биокибернетика 28 дан қаралсин
У	32.84		Радиотехника
М	34		Металлургия. Машинасозлик
М	35		Кимё ишлаб чиқариши
М	36		Озиқ-овқат ишлаб чиқариши
М	37		Ёғочсозлик ишлаб чиқариши. Енгил саноат ишлаб чиқариши.
			Полиграфия ишлаб чиқариши. Фо- токилотехника.
М	38		Қурилиш
М	39		Транспорт
			Йўл ҳаракати хавфсизлиги ва қои- далари 39.8 дан қаралсин
			Қишлоқ хўжалик тракторлари 4 дан қаралсин
			Автомоделизм 75 дан қаралсин.
Ч	39.4		Сув транспорти. Денгизчиларнинг турмуши
			Ҳаво ёстиқли кема 39 дан қарал- син
			Ҳарбий-денгиз флоти 68 дан қа- ралсин
			Денгиз моделизми кемамоделизми 75.7 дан қаралсин
Ч	39.5		Ҳаво транспорти. Авиация ва ҳаво- да учиш.
			Учувчилар турмуши.
			Ҳарбий авиация 68 дан қаралсин
			Авиация спорти 75.7 дан қаралсин
Ч	39.6		Сайёралараро алоқалар. Сайёралар- аро парвозлар
Ч	39.8		Шаҳар транспорти
М	рангли 4		Қишлоқ хўжалиги ва ўрмон хўжа- лиги. Олимларнинг ҳаёти ва фаолия- ти
У	4я 92		Ёш ўсимликшунослар ва чорвадор- лар

М ранг. 5

Соғлиқни сақлаш. Тиббиёт

Одам анатомияси, одам биофизикаси, биокимёси ва физиологияси 28 дан қаралсин

Санитария техникаси 3 дан қаралсин

М ранг. 6/8

Спорт гигиенаси 75 дан қаралсин
Ижтимоий ва гуманитар фанлар

АСОСИЙ БУЛИНИШЛАР

60 Умуман ижтимоий фанлар

63 Тарих

65 Иқтисодиёт

66 Сиёсат

67 Давлат ва ҳуқуқ

68 Ҳарбий фан. Ҳарбий иш

70/79 Маданият. Фан. Маориф

81/84 Филология фанлари (тилшунослик, адабиётшунослик). Бадий адабиёт

85 Санъат

87 Фалсафа фанлари

88 Психология

М 60

М 63

М 63.3

М 63.3(0)

Ч 63.3(3)

Умуман ижтимоий фанлар

Тарих. Археология. Этнография

Тарих

Дунё тарихи

Айрим хорижий мамлакатлар тарихи

М 65

Ч 65.9(2)

М 66

Иқтисодиёт

Ҳамдўстлик мамлакатларининг халқ

ҳўжалиги. Меҳнат. Касб. Сиёсат.

Халқларнинг ҳозирги турмуши

АСОСИЙ БУЛИНИШЛАР

66.3 Ички аҳвол. Ички сиёсат

Ч 67.3(2)

66.6 Сиёсий партиялар

Ҳамдўстлик мамлакатлардаги ички аҳвол, ички сиёсат.

Ҳамдўстлик мамлакатларида хотин-қизларнинг аҳволи 66.7 дан қаралсин

Ҳамдўстлик мамлакатларида ёшларнинг аҳволи 66.75 (2) дан қаралсин

Ҳамдўстлик мамлакатларида болаларнинг аҳволи 74.42(2) дан қаралсин

		Қишиларнинг маънавий қиёфаси 87.7 дан қаралсин.
Ч	66.3 (3)	Хорижий мамлакатларнинг ички аҳ- воли, ички сиёсати
Ч	66.61 (3)	Хорижий мамлакатлар коммунистик ва ишчи партиялари
М	66.7	Ижтимоий-сиёсий ташкилотлар (Қа- саба уюшмаси ҳаракати. Халқаро хотин-қизлар ҳаракати. Халқаро ёш- лар ҳаракати)
		Халқаро болалар ҳаракати 74.22 дан қаралсин
Ч	66.75 (3)	Хорижий мамлакатлардаги ёшлар ҳаракати ва ташкилотлари
М	67	Давлат ва ҳуқуқ (мамлакатларнинг давлат тузилиши, уларнинг консти- туциялари, гражданларининг ҳуқуқ- лари ва вазифалари, қонунлари)
М	68	Ҳарбий иш. Граждан муҳофаази
М	70 79	Маданият. Фан. Маориф

АСОСИЙ БЎЛИНИШЛАР

		70 Маданият. Фан. Маориф
		71 Маданият
		72 Фан
		74 Халқ маорифи
		75 Физкультура ва спорт
		76 Матбуот. Радиоэшиттириш. Ой- наижаҳон
		78 Кутубхоначилик иши
М	70	Маданият. Фан. Маориф
М	71	Маданият
М	72	Фан
М	74	Халқ маорифи. Мактаб. Уқитувчи меҳнати
Ч	74.22	Ҳамдўстлик мамлакатларида ва хорижий мамлакатларда болалар. Болалар жамоат ташкилотлари
У	74.22 (3)	Хорижий мамлакатлардаги болалар. Хорижий мамлакатлардаги болалар жамоат ташкилотлари
М	75	Физкультура ва спорт
Ч	75.5	Ўйинлар. Спорт ўйинлари
Ч	75.7	Спортнинг айрим турлари Радиоспорт 32 дан қаралсин Спорт балиқчилиги ва спорт ови,

		йўрттириб чопиш ва пойгалар 4 дан қаралсин
		Сув полоси 75.6 дан қаралсин
М	76	Муз устида балет, циркда кураш, циркда от спорти 85.3 дан қаралсин. Матбуот. Радиоэшиттириш. Ойнан-жаҳон
		Китоб чоп қилиш 37 дан қаралсин
		Кашшоф матбуоти 74.22(2) дан қаралсин
М	78	Бадий радиоэшиттириш ва ойнан-жаҳон 85 дан қаралсин
		Кутубхоначилик иши. Кутубхоналар. Китобни қандай танлаш ва ўқиш керак
		Библиографик қўлланмалар (кўрсаткичлар, рўйхатлар, обзорлар) 91 дан қаралсин
М	81/84	Филология фанлари (Тилшунослик, адабиётшунослик). Бадий адабиёт
АСОСИЙ БУЛИНИШЛАР		
		81 Тилшунослик (тиллар ҳақидаги фан)
		83 Адабиётшунослик
		84 Бадий адабиёт (асарлар)
		Фольклор (асарлар)
М	81	Тилшунослик (тиллар ҳақидаги фан)
М	83	Адабиётшунослик
		Бадий адабиёт асарлари 84 дан қаралсин
Ч	83.3(2)	Ҳамдўстлик мамлакатларида ёзувчиларнинг ҳаёти ва ижоди
Ч	83.3(3)	Хорижий мамлакатлар адабиёти. Тарих ва танқид. Хорижий мамлакатлар ёзувчиларининг ҳаёти ва ижоди
М	84	Бадий адабиёт (асарлари). Фольклор (асарлар)
М	84(0)	Жаҳон адабиёти (бир неча мамлакат ёзувчилари асарларининг тўп-ламлари)
		Бадий адабиёти
Ч	84(12)1	Инқилобгача бўлган адабиёт
Ч	84Р	Рус адабиёти
		Революциядан илгариги рус адабиёти
Ў	84Р1	
Ч	84А/Я	Бадий адабиёт

М	84(3)	Рус адабиёти 84Р дан қаралсин Хорижий мамлакатлар бадий адабиёти
М	84.2	Фольклор (асарлар)
М	85	Санъат

АСОСИЙ БЎЛИНИШЛАР

		85.1 Тасвирий санъат ва архитектура
		85.3 Муסיқа ва томоша санъати
		85.7 Бадий ҳаваскорлик
Ч	85.1	Тасвирий санъат ва архитектура. Рассомлар ва архитекторларнинг ҳаёти ва ижоди
Ч	85.3	Чизмачилик 3 дан қаралсин Муסיқа. Ашула. Театр. Кино санъати. Композиторлар ва артистларнинг ҳаёти ва ижоди
Ч	85.7	Бадий ҳаваскорлик
М	87	Фалсафий фанлар (фалсафа тарихи, мантиқ, ахлоқ одоб, эстетика). Айрим файласуфларнинг ҳаёти ва фаолияти
У	87.7	Фалсафа 1 дан қаралсин Техник эстетика 3 дан қаралсин Ахлоқ-одоб (ахлоқийлик ҳақидаги таълимот). Юриш-туриш маданияти
М	88	Психология
М	ранг 9	Универсал мазмундаги адабиёт
М	91	Библиографик қўлланмалар (кўрсаткичлар, рўйхатлар, обзорлар)
М	92	Маълумотнома нашрлари
М	99.2	Ўйинларнинг тўпламлари, кўнгилочишлар, қўлбола ўйинчоқлар. Спорт ўйинлари 75.6 дан қаралсин

МУНДАРИЖА

Сўз боши	3
Болаларга кутубхона хизматини ташкил қилиш	5
МКСнинг болалар учун китоблар фонди	14
Фонднинг таркиби	14
Фондлар системаси	16
Фондни бутлаш	19
Фондни жойлаштириш	25
Фондни эҳтиёт қилиб сақлаш	27
Китобхон-болаларнинг ижтимоий-психологик хусусиятлари	29
Мактабгача тарбия ёшидаги китобхонлар	29
6—9 ёшли китобхонлар	32
10—11 ёшли китобхонлар	34
12—13 ёшли китобхонлар	37
14 ёшли китобхонлар	38
Кутубхонада китобхон-болани ўрганиш	41
Ўқишга раҳбарлик қилишнинг асосий метод ва шакллари	46
Ўқишга алоҳида раҳбарлик қилишнинг методи ва унинг шакллари	46
Оммавий ўқишга раҳбарлик қилишнинг методи ва унинг шакллари	50
Фаол китобхонлар билан ишлаш	61
Кутубхона ва оила	63
Кутубхонада ёш китобхонларни тарбиялаш системаси	67
Меҳнат тарбияси	67
Ахлоқ тарбияси	72
Ватанпарварлик ва байналмилал тарбияси	78
Экологик тарбия	87
Эстетик тарбия	92
Ахборот ва маълумотнома-библиография ишлари	134
Маълумотнома-библиография аппарати	134
Ахборот иши	139
Маълумотнома-библиография иши	144
Ёш китобхонларда кутубхона-библиография билимлари асосларини шакллантириш	149
МКСда болаларга кутубхона хизмати кўрсатиш системасини бошқариш	159
Ташкилий-методик ишлар	164
Кутубхона ходимларининг малакасини ошириш	172
Режалаштириш, ҳисобга олиш ва ҳисобот	175
МКСнинг болаларга хизмат кўрсатувчи бошқа системадаги ва идораларга қарашли кутубхоналар билан ҳамкорликда ишлаши	179
Илова	181

На узбекском языке

А. С. АДАМЕНКО и другие

БИБЛИОТЕКА И ЮНЫЙ ЧИТАТЕЛЬ

(Практическое пособие)

Перевод с издание «Книжная палата» М., 1987

Тошкент «Ўқитувчи» 1992

Таркимонлар Ю. Ражабов, К. Расулов

Муҳаррир Б. Қодиров

Бадий муҳаррир А. Лукьянов

Техник муҳаррир Т. Грешникова

Мусаҳҳиҳ Ш. Тўлаганов

ИБ 5390

Теришга берилди 10.09.91. Босишга рухсат этилди 20.02.02. Формати 60×90^{1/16}. Литературная гарн. Кегли 10 шпонсиз. Юқори босма усулида босилди. Шартли б. л. 12,0. Шартли кр.-отт. 12,25. Нашр. л. 11,95. Тиражи 5000. Зак. 148. Баҳоси 14 с. 70 т.

«Ўқитувчи» нашриёти. Тошкент, 129. Навоий кўчаси, 30. Шартнома 12—71—91.

Ўзбекистон Матбуот давлат қўмитасининг Янгийўл ижара китоб фабрикаси. Янгийўл ш., Самарқанд кўчаси, 44. 1992.

Янгиюльская арендная книжная фабрика Госкомпечати Республики Узбекистан. Янгиюль, ул. Самаркандская, 44.

К 96

Кутубхона ва ёш китобхон: Амалий қўлл.
/[Муаллифлар: А. С. Адаменко, Л. А. Бала-
шова, Л. В. Жукова ва бошқ.; Тузувчилар:
Ю. В. Просалкова, Х. Д. Хамракулова; Таҳрир
ҳайъати: М. Д. Афанасьев, И. К. Арст, И. И. Га-
ницкая ва бошқ.].—Т.: Уқитувчи, 1991.—192б.
Сарл олдида: В. И. Ленин номли Давлат
кутубхонаси.

1. Адаменко А. С. ва бошқ.

Библиотека и юный читатель (Практическое посо-
бие).

ББК 78.93я7